Євген НАКОНЕЧНИЙ

Украдене ім'я

чому русини стали українцями

Євген
НАКОНЕЧНИЙ

УКРАДЕНЕ ІМ'Я

ЧОМУ РУСИНИ СТАЛИ УКРАЇНЦЯМИ

Видання п'яте

Передмова Ярослава ДАШКЕВИЧА

ЛЬВІВ 2004

ББК Т3(2Ук)4.018
ББК Ш141.4-314
ББК Ш103.14
Н 223

Украдене ім'я: Чому русини стали українцями.

Ця книга уперше висвітлює в такому солідному обсязі усі версії походження назв «Україна», «Русь», «Московія», а також як видозмінювалося ім'я нашої нації, звідки взялися такі терміни як «русин», «хохол», «кацап», «москаль», «русскій», «жид», «еврей».

In this work Ukrainian and Russian ethnonyms are examined in their historical interaction, the premises and consequences of creation of the ethnonym «Ukraine», the name of nation are also traced and that all defines its indetity. The author enlightens the question of using the ethnonym «Jew» in the Ukrainian too.

Наконечний Євген Петрович

УКРАДЕНЕ ІМ'Я

(Чому русини стали українцями)

Український письменник, публіцист і науковець у Словаччині, дійсний член НАН України Микола Мушинка: ***«Для нас — закарпатських русинів-українців праця Є. Наконечного «Украдене ім'я» мала б стати настольною книжкою, бо читачі знайдуть у ній відповіді на болючі питання й нашої реґіональної історії. В добрій пригоді вона стане, головним чином, для учителів, студентів і працівників культури... Книжку конче потрібно перекласти чужими мовами, щоб і перед чужинцями розмотати складне й заплутане питання про «вкрадене ім'я».***

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

Н 223
Наконечний Євген. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2004. – 352 с.

ISBN 966-7188-94-9

ПЕРЕДМОВА

студентами) знаю, що для західного вуха найпереконливішими аргументами, які підтверджують тезу «колишня Русь це теперішня Україна», є географічні й геополітичні. Бо середня Наддніпрянщина зі столицею у Києві творила Руську державу в IX–X ст. — і на цьому ж місці існувала й існує Українська держава як її продовження. А Московщина це вже явно — також з географічної і геополітичної точок зору — побічний продукт.

Україна сьогодні не має можливості та й, мабуть, потреби повертати своє загублене первісне ім'я — Русь. З іншого ж боку, всі українські гуманітарні науки мусять піти шляхом остаточної санації своєї наукової термінології, використовуючи номенклатуру синхронних історичних джерел та відмовляючись від таких антиджерельних новотворів російської імперської історіографії, як «Південна Русь», «Київська Русь», «Західна Русь», «Південно-Західна Русь», «Древня (Давня) Русь», «Галицько-Волинська Русь» тощо, які, до речі, освячені також сучасною західною антифактологічною течією забелетризованої історіографії постмодерністичного типу. Зрештою, в сучасній Україні, у т.зв. офіційному науковому світі, також не бракує пропагандистів імперського неомосквофільства в історичній термінології (див., наприклад, книжку М.Ф.Котляра «Галицько-Волинська Русь». – Київ, 1998). Ці термінологічні питання заслуговують на спеціальний науковий симпозіум фахівців.

Але Україна мусить вміти не лише відкидати зайвий чужий ідеологічний баласт. Вона мусить культивувати своє первісне ім'я Русь, оточуючи його пошаною, пієтетом, пам'ятаючи хоча би про те, що Королівство Русі було прокламовано 1253 р. королем Данилом Галицьким на звільнених від безпосередньої монголо-татарської залежності українських землях, а спадкоємна назва зберігалася в політично-адміністративній номенклатурі Західної України (Руський палатинат, тобто Руське воєводство) до 1772 р. Україна мусить відверто говорити про те, що вкрали і загарбали. Так як вкрали і загарбали все те, чим визначався зміст поняття Русі. Прикриваючись гаслом «общерусскости», українська академічна наука в 60–80-х рр. XX ст. практично згорнула до мінімуму вивчення минулого, культури, релігії Русі, віддавши цю тематику північному сусідові, а в Україні — в монопольне володіння довірених осіб. Що виходить з писань епігонів цієї вірнопідданчої течії (наприклад, П. Толочка, М. Котляра), ми спостерігаємо повсякчасно. Спадкоємці старорежимної сфальшованої науки, виявляється, зовсім не думають, що їхні опуси дискредитують їх як істориків. Навіть за критеріями попереднього, т. зв. радянського часу.

З точки зору відновлення та зміцнення понад тисячорічних традицій української державності співставлення назв Русь — Україна є на сьогодні цілком обґрунтованим, а з громадсько-політичної позиції дуже потрібним і необхідним. Також для міжнародних контактів, при яких слово Rus' має замінити безпідставно вживану в москвоцентричних історичних працях назву Russia. А в Росії? Сам я чув заяву видатного російського історика В. Пашута, що, по суті, треба писати — відносно періоду існування Русі — відповідний прикметник як «русьский», а не «русский». Але від декларацій до їх реального здійснення сучасною російською історіографією шлях ще дуже далекий.

Справа України та українців. На сьогодні цілком ясно, що заміна назв Русь, русини на Україна, українці – це не підміна гірших назв кращими (як це було в колоніальних та напівколоніальних країнах, коли Цейлон замінили на Шрі Ланка, а Сіам на Тайланд), а вимушений захід, щоб позбутися загрози насильницької асиміляції поневолювачами. Українців примусили міняти національне ім'я — і це був тривалий некерований стихійний процес, який визрів у надрах народу та відшукав прихильників для проведення такої кардинальної переміни. Нові назви не запроваджували, як подекуди, державним декретом, бо в період здійснення процесу заміни етнонімії власної держави не було, а окупанти всіма способами намагалися не допустити до потрібного результату. Ще досі існують намагання забрати в українців їхнє національне ім'я (у Словаччині, в Польщі, у Сербії, наприклад), щоб поступово стерти їх з лиця землі вже у XXI ст. Такі антиукраїнські ексцеси здійснюються, треба шкодувати, при потуранні керівної верхівки сучасної Української держави, яка не поспішає на допомогу, а своєю байдужістю роззухвалює агресивних денаціоналізаторів. Бо вони плекають мрію про свою власну імперію навіть тоді, коли імперія розвалилася. Заперечення України, української нації — не лише шовіністичне засліплення, але і глибокий примітивний анальфабетизм, носії якого ще навіть пишаються високими науковими та ненауковими титулами.

До явищ такого ж рангу належить намагання творити з українського етнічного матеріалу псевдоетноси. Так зразу ж після проголошення незалежності України почали виникати псевдоетноси: ятвяги (на Поліссі), новороси і кримський народ (на півдні). Якось вони заникли. Але псевдоетноси «пудкарпатских русинов» (на Закарпатті, в Польщі, Сербії) та лемків (у Польщі) намагаються реанімувати і в наш час. Що все це робиться продумано, щоб відкрити широко ворота для наступної асиміляції, підтверджує доля підкарпатських русинів (які ідентифікували себе

так, а не українцями) у США, що швидко американізувалися, втрачаючи рідну мову й опираючись у цих процесах на англомовну греко-католицьку церкву, утворену спеціально для денаціоналізованих русинів, так як діє угорськомовна греко-католицька церква для мадярських русинів Угорщини.

Так чи інакше, необхідно, однак, розуміти, що напади на українські національні назви можуть припинитися лише тоді, коли Україна стане повноцінною державою, політично і економічно могутньою, для чого вона теоретично має всі підстави.

Українські етимологічні фобії. Прищіплюване десятками літ, а то й століттями почуття меншовартості давало різний ефект. Гіпертрофія національних почуттів як реакція на переслідування часто перетворювалася на зворотню сторону тої медалі, на лицевому боці якої написано «меншовартість». Патріотичні почування деколи переростали в ненаукову нетерпимість також у ділянці етноніміки, коли псевдопатріотизм («псевдо», бо справжній патріотизм завжди вимагає історичної правди, навіть болючої) давав поштовх до утворення необґрунтованих міфів, які не витримують наукової критики.

Перша з цих фобій — страх перед тим, щоб признати назву Русь чужоземною за походженням. В українців цей страх є відгомоном російського імперського міфу, який вилився в цілу течію антинорманізму в історії, археології, етнології, мовознавстві та інших споріднених науках — в течію, що, незважаючи на гори списаного в заполітизованому дусі паперу, принесла дуже мало позитивних знань. Італія, Франція, Англія якось не відчувають своєї меншовартості від того, що в їхньому державному будівництві брали участь варяги. Для Росії, а тим паче для Російської імперії, це стало пунктом гонору — і предметом замовлення або й шантажу щодо пов'язаної з імперією (незалежно від того, чи вона пофарбована в білий, червоний або потрійні кольори) російської історичної науки. Чимало українських істориків опинилося в полоні московського міфу і доклало багато зусиль для пошуків автохтонних джерел походження назви Русь. Незважаючи, зрештою, на виразні слова літописців, на відомості ранніх арабських джерел (що чітко відмежовують слов'ян і русь), на дані візантійського походження (Костянтин Порфірогенет про подвійні — слов'янські й руські — назви Дніпрових порогів). Нічого ганебного немає в тому, що вікінги стояли біля витоків української державності більше як тисячу років тому, — тут не треба паленіти від сорому. Зрештою, цього вимагає історична правда.

Друга фобія — страх, пов'язаний з етимологією назви Україна. У жодному випадку — на думку підпорядкованих комплексові

меншовартості з парадоксальною (протилежною) реакцією на нього — Україна не має нічого спільного з поняттям «окраїни» певної території, краєм землі, країною. Хоча в даному випадку це окраїна європейської цивілізації, яке творить певний бар'єр по відношенню до Азії. Придумують фантастичні етимології цього безсумнівно автохтонного слова, перекреслюючи при цьому нормальні закони лінгвістики. Та не лише лінгвістики, але й правової та адміністративної думки, питомої для індоєвропейського мислення. Бо поняття «окраїна» пройшло через цілий шерег мов. Старогерманський термін «marcha» увійшов до середньолатинської та інших вже германських мов у вигляді слів «march», «mark», «marka» та подібних у ранньому середньовіччі для позначення окрайної, прикордонної території. Слово Ostmark (Східна окраїна) еволюціонувало до назви Österreich (Східна імперія, тобто, в українській трансформації, Австрія), зрештою, час від часу відживаючи заново: Ostmark для позначення Австрії в кінці 30-х — першій половині 40-х рр. минулого століття. Dannmark — тобто «окраїна датчан» (германського племені V ст.) — залишилася назвою держави, Данії, до сьогодні. І ні австрійці, ні датчани не соромляться цих назв, не вважають їх дискримінаційними — так як і не цураються назви Krain (окраїна) — найдалі на захід висуненої землі західних слов'ян, що тепер частково розташована в межах Австрії та Словенії, — її мешканці.

Українські псевдопатріотичні фобії, поєднані з примітивними етимологічними вправами, не додають престижу Україні, часто викликають сміх, а в наукових колах, у кращому випадку, поблажливу усмішку. Може, пора вже перебороти такі страхи?

Захист українського національного імені. Як це не дивно, але в Україні немає закону про захист гідності й честі українського народу — про захист національних та державних символів, до яких, так чи інакше, належить також назва держави і народу. Такий закон цілком вкладається у сферу захисту від національної дискримінації, від національних конфліктів, що передбачено міжнародним законодавством, яке гарантує права людини. Виходить, що в межах держави можна зневажати ім'я титульної нації та її суверенного державного організму. Національна назва народу — це його обличчя, з якого не можна глузувати, над яким не можна знущатися і т. д.

Напрошується неприємний висновок, що властьімущі в державі не вважають своїм моральним та юридичним обов'язком захищати честь і гідність, нібито, власної держави і власної нації. Ситуація складається дуже дивна — вона не витримує пояснення навіть з точки зору неоліберальних міркувань. Наявність юридичних

санкцій в плані захисту національного імені народу і держави суттєвим чином зменшила б прояви антиукраїнізму в засобах масової інформації, в публічних виступах, у межах навчального процесу і т. д. При наявності такого закону ледве чи була б можлива розгнуздана поведінка таких службовців Російської православної церкви, як, наприклад, єпископ тульчинський і брацлавський Іполит (формально ж — також функціонер т. зв. Української православної церкви), який у квітні 2001 р. називає державу, в якій він виконує свої обов'язки, Малоросією. І не продавали б сьогодні (2003 р.) по газетних кіосках Криму «Удостоверение хохла» з глузливим віршиком: «Родители хохлы / Хохлята дети / И я хохлом живу / На белом свете». Можна б думати про вульгарний жарт, але коли від кіоскера вимагати аналогічного «Удостоверения кацапа», то це викликає вибух страшного обурення. Ніхто, виходить, не збирається приборкувати і притягати до судової відповідальності людей, що таким чином розпалюють міжнаціональну ворожнечу.

Якщо готуватимуться відповідні законодавчі акти (а вони, незважаючи на спротив українофобів, таки готуватимуться), то сьогоднішня книжка Є. Наконечного буде серед важливих матеріалів підготовчого досьє. Бо автор не лише послідовно виклав проблеми етнонімічного плану та суміжні, що становлять фон аналізу, але й їх інтерпретаційне поле. Багатство цитат з історичних джерел, літератури предмету посилює автентичність змісту дослідження. З однаковою об'єктивністю він подав аргументи «за» і «проти», дозволяючи в багатьох випадках самому читачеві ставити крапки над «і». В цьому велике значення досягнень автора.

Книжка, яка тепер виходить у світ збільшеним накладом, не лише поширює наукові горизонти етноніміки, але допомагає боротися з міфами і стереотипами, які ще далі намагаються вкорінювати на шкоду українській нації.

Ярослав Дашкевич

ЧОМУ РУСИНИ СТАЛИ УКРАЇНЦЯМИ

***«Та й утворім собі ім'я,
щоб ми не розпорошувались по всій землі».
Буття: 11,4***

І. ІМ'Я

Назва народу, його ім'я, або інакше — етнонім, є для кожного народу особливим і священним. Як це не парадоксально, але без етноніма народ існувати не може, власне кажучи, без етноніма його просто нема, як нема людини без імені. «Кожний з етносів-народів має зриму і разом з тим неодмінну зовнішню ознаку: самоназву — власне ім'я, етнонім»[1]. Історія будь-якого народу тісно пов'язана з історією його етноніма. Взагалі, серед головних атрибутів етнічної спільноти на першому місці стоїть саме групова власна назва[2]. Етнонім — це спільне національне ім'я, яке формує та організовує людей навіть більшою мірою, ніж спільна мова, спільне походження, територія, ніж звичаї та вірування. Самоназва народу і території його проживання належать до тих термінів, які, за влучним виразом французького історика Л. Севра, немовби просякнуті всією історією, через яку вони пройшли. Назва народу (племені, роду) вказує на те, що єдність його членів, як чогось відмінного від представників інших етнічних об'єднань, уже цілком усвідомлена. «Для кожної із таких єдностей, великих і малих, ім'я служить ознакою, яка об'єднує всередині й розрізняє назовні»[3]. Отже, зовнішнім символом

[1] *Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г.* Человечество — это народы.— М.: Мысль, 1990.— С. 17.
[2] *Сміт Ентоні.* Національна ідентичність.— К.: Основи, 1994.— С.30.
[3] Этнонимы.— М.: Наука, 1970.— С. 5.

внутрішньої єдности народу є загальне національне ім'я. Етнонім – головний індикатор етнічної самоідентифікації.

Інколи вважають, що етноніми належать до числа таких суспільно-політичних абстрактних термінів, як, скажімо, «прогрес», «реакція», «демократія», «капіталізм», «соціалізм», «фашизм» і т. д. Ці й подібні їм абстрактні терміни мають багатозначний розпливчастий зміст, який змінюється залежно від того, хто і з якою метою ними користується. Їх не можна порівнювати з етнонімами, які мають безпосередню дотичність до життя кожної людини. «Етноніми містять певну характеристику називаних: уміщені в них оцінки не завжди справедливі, проте завжди історично зумовлені і тим самим становлять вартість як історичні свідчення. Етнонім виконує й ідеологічну функцію, служачи кличем, прапором»[4]. У нас, наприклад, етноніми циган, німець, поляк, грузин, татарин викликають певні, цілком конкретні, історично вмотивовані системні уявлення або, як їх ще називають, «національні стереотипи». З власного досвіду ми знаємо, що у представників інших національностей етнонім українець теж викликає уявлення про певний національний стереотип, який стосується і фізичного вигляду, і рис характеру, і вдачі, звичок, поведінки, смаків, уподобань, вірування тощо. Ось який зміст, наприклад, вкладають у термін «українці» в нещодавно виданому в Москві збірнику: «Украинцы» отличаются обыкновенно тупостью ума, узостью кругозора, глупым упрямством, крайней нетерпимостью, гайдамацким зверством и нравственной распущенностью»[5]. Такими нас, на жаль, бачать певні кола Росії.

«Національне ім'я є голосом предків, яким вони промовляють до нащадків і поколінь, виховують в них історичну пам'ять і самоповагу, в'яжуть їх у національну суспільність, яка стає внутрішньою і зовнішньою силою і творить свою історію й культуру, чим тільки й може викликати зацікавлення собою й повагу до себе. Зв'язки народу з національним ім'ям не формальні, а перш за все внутрішні, моральні, духовні, матеріальні, повні любові, інтимности і взаємности. Природне ім'я народу є для нього основою моралі і школою її. Самий

[4] Этнонимы.— М.: Наука, 1970.— С. 3.

[5] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник / Прилож. к ж. «Москва».— М., 1998.— С. 251.

патріотизм, як одна з найвищих категорій моралі, зв'язаний з народністю і її іменем»[6].

Для тих українських істориків, які пишуть у постмарксистській дискурсивній манері, такі поняття, як «етнонім», «нація», «патріотизм», є порожнім, або майже порожнім, звуком. Вони, досліджуючи минуле, не згадують, з яким напруженням усіх сил протягом майже сторіччя український народ боровся за утвердження свого нового етноніма, що було рівнозначним з боротьбою за право на існування. Ці історики керуються в своїх дослідженнях книжними, абстрактними конструкціями, далекими від реалій Східної Європи. Які б зараз не поширювалися новомодні дискурси — основними одиницями в східноєвропейському політичному світі в XIX і XX ст. виступали нації. Саме національний патріотизм був найсильнішим почуттям і саме патріотизм містить у собі справжню культурну вартість. «Класова боротьба не є основною рушійною силою історії. Цією силою є радше національне почуття»[7], — це визнають навіть упереджені ліберальні дослідники.

У знаменитій статті «Поза межами можливого» Іван Франко застерігав від новомодних ілюзій: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів»[8].

Життєві реалії у Східній Європі в період двох світових воєн і в часах громадянських кровопролить були такими, що для мільйонів людських істот часто саме етнонім вирішував дилему життя або смерті. Власне, за етнонімічною ознакою відбулися примусові депортації багатьох народів, єврейський геноцид,

---

[6] *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів.— Прага, 1936.— С. 88.

[7] *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.— К.: Основи, 1995.— С. 727.

[8] *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 45.— С. 284.

винищення вірмен і ассирійців турками та багато інших проявів масових етнічних чисток і переслідувань.

Одним з головних принципів теорії марксизму-ленінізму є відомий пролетарський інтернаціоналізм, що голосить верховенство класової солідарності трудящих над буцімто реакційною обмеженістю національних почуттів. Теорія пролетарського інтернаціоналізму не завадила, проте, комуністичному режимові з 1932 р. запровадити на практиці в особистих документах (паспорт, свідоцтво про народження) та ідентифікаційних анкетах обов'язкову горезвісну п'яту графу, яка чітко фіксувала етнонім, жорстко прив'язуючи його до національності батьків. Для вищих посадових осіб анкета вимагала «подати не лише свою національність, але ще національність батьків та навіть національність дружини»[9]. Саме фіксований етнонім з п'ятої графи служив більшовицьким «інтернаціоналістам» підставою для дискримінацій та репресій не лише окремих осіб, а й цілих народів. За етнонімом глави сім'ї потрапляли у список на депортацію змішані родини. Саме етнонім, а не класове походження, соціальний стан, політичні погляди тощо, в радянській імперії часто вирішував людську долю. Це чітко підтвердив генеральний секретар ЦК КПРС М. Хрущов, говорячи, що проводилося «масове депортування цілих народів з земель їхнього довговікового поселення, не виключаючи комуністів і комсомольців»[10].

На погляд Бердяєва, «більшовизм є третьою появою російської великодержавності, російського імперіалізму, – першою появою було московське царство, другою появою – петровська імперія»[11].

Примусові виселення Московщина знала ще з часів Івана Грозного. Тоді депортували частину казанських татар і новгородських словен. «Депортація в широкому масштабі почала вживатися Росією ще в період Першої світової війни: маю на увазі виселення німців з Волині 1916 р. Пізніше Росія почала застосовувати такий спосіб «вирішення» національних проблем як у мирний, так і воєнний час. Подаю перелік народів, відносно

[9] *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження.— К., 1999.— С. 184.

[10] Про культ особи і його наслідки: Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС.— [Б. м.]: Пролог, 1959.— С. 58.

[11] Бердяєв. Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М. : Наука, – 1990. –с. 99.

яких — повністю або частково — застосовувались такі заходи: кубанські українці, месхетинські турки, німці з Південної України, Криму і Поволжя, кримські татари, греки, болгари і вірмени з Криму, чеченці, інгуші, карачаєвці, балкарці, а також румуни і греки — чужоземні громадяни з Північного Кавказу»[12]. Ще треба згадати про намір 1944 р. депортувати всіх казанських татар. «Заселення спустошених після депортації 1943–44 рр. місцевостей проводилося головним чином за рахунок російського населення»[13]. Це називалося: «інтернаціоналізм у дії».

Депортації не обминули і українців. До українців з початком 1930-х рр. Москва застосувала тактику «повзучої депортації». Українців виселяли поступово, то як контрреволюціонерів, то як куркулів, підкуркульників або «сочувствующих» і тому подібне. На місце загиблих від голодомору 1932-1933 рр. масово поселяли росіян. Друга світова війна з її історичними катаклізмами створила, на гадку Кремля, нагоду остаточно знищити ненависне українство.

На вже згадуваному спеціальному закритому засіданні XX з'їзду КПРС (1956 р.) Хрущов приголомшив зал відвертістю, сповістивши, що Сталін у роки війни хотів вислати за межі батьківщини весь український народ, подібно як зробили з чеченцями, кримськими татарами, калмиками та іншими, — усі сорок мільйонів українців, «якби їх не було так багато і якби було б куди їх вислати». Делегати з'їзду, які були причетні до кремлівських таємниць, знали, що Хрущов мав на увазі секретний наказ з літа 1944 р. Тривалий час цей наказ оголошували фальсифікатом, так само як наказ про знищення в Катині польських офіцерів або таємний договір Ріббентропа–Молотова. Нещодавно колишній начальник московської міліції, народний комісар внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3 рангу (генерал-майор НКВД) Василь Рясной розповів, що в 1944 р. «товарищ Сталин за враждебное отношение к русскому народу приказал выселить всех украинцев к известной матери, а конкретнее — в Сибирь». Відтворення цього секретного наказу опубліковано в праці відомого прокомуністичного московського

---

[12] *Дашкевич Я.* Подзвінне операції «Вісла» // Українські проблеми.— 1997.— № 2.— С. 116.

[13] *Некрич А.* Наказанные народы.— Нью-Йорк: Хроника, 1978.— С. 88.

документаліста Фелікса Чуєва «Солдаты империи». Ось текст наказу, який подав Ф. Чуєв:

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Приказ № 0078/42

22 июня 1944 года г. Москва

ПО НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА
И НАРОДНОМУ КОМИССАРИАТУ
ОБОРОНЫ СОЮЗА СССР

Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях, наблюдается явно враждебное настроение украинского населення против Красной Армии и местных органов Советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнять мероприятия партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот. Чтобы сорвать снабжение продовольствием Красной Армии, хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные украинские элементы преимущественно из лиц, укрывающихся от мобилизации в Красную Армию, организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают воинские эшелоны, но и нападают на небольшие воинские части, а также убивают местных представителей власти. Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной Армии и Советской власти и стремится к возврату немецких оккупантов. Поэтому, в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины,

приказываю:

1. Выслать в отдаленные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.

2. Выселение производить:

а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев;

б) во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации;

в) выселение начать после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии;

г) выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться одним и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии.

3. Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей установить следующий контроль:

а) завести в особых отделах специальные дела на каждого;

б) все письма проверять не через цензуру, а через особый отдел;

в) прикрепить одного секретного сотрудника на 5 человек командиров и красноармейцев.

4. Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательные дивизии НКВД.

Приказ об'явить до командира полка включительно.

Народный комиссар внутренних дел Союза ССР
БЕРИЯ

Зам. народного комиссара обороны Союза ССР,
маршал Советского Союза ЖУКОВ[14]

Наказ цей, як відомо, комуністичному режимові не вдалося виконати. Але аналогічні накази стосовно дрібніших народів сталінські сатрапи здійснили у повному обсязі. Скрізь основним критерієм відбору людей на депортацію служив їх зафіксований у документах етнонім.

Відзначимо, що навколо українського етноніма точилася затята боротьба впродовж тривалого часу, про що мова йтиме в пропонованій книжці. «Є такі, — писав князь Волконський, — які думають показати широту поглядів, сказавши: «Малороси або українці, ми про слова не сперечаємося». Однак це не просто

[14] *Чуев Ф.* Солдаты империи: Беседы. Воспоминания. Документы.— М., 1998.— С. 177–178.

слова, це імена. Про імена не лише сперечаються, за них вмирають; і якщо за якесь ім'я немає людей, готових вмерти, то існування такого імені, а з ним і народу, який його носить, не довговічне»[15]. За ім'я українець не тільки готові були вмерти, а й загинули сотні тисяч людей: чоловіків, жінок, дітей. «Українці стали жертвами найбільших рукотворних катастроф на континенті і загального геноциду. Їхні втрати під час війни 1918–1920 рр., колективізації 1930-х рр., терору та голодомору 1932–1933 рр. та нищень Другої світової війни мають бути близькими до 20 млн чоловік»[16]. Цю цифру українські історики, ймовірно, могли б збільшити. За повідомленням Берії, лише у 1944–1952 рр. за право бути свідомими українцями, різним видам репресій були піддані понад 500 тисяч людей. Зокрема, заарештовано понад 134 тисячі осіб, вбито понад 153 тисячі, вислано навічно за межі України понад 203 тисячі осіб[17]. Ось що таке етнонім в один короткий період української історії. Додаймо, що в другій половині XIX ст. територія України стала, за словами російського дослідника Міллера, об'єктом справжньої етнонімічної війни. «Українським активістам довелося запроваджувати новий термін *українці* замість більш розповсюдженої самоназви *русини* для того, щоб перебороти двохсотлітню традицію, яка стверджувала спільне ім'я для всього східнослов'янського населення»[18].

Здавна етноніми приваблювали людську уяву, породжуючи численні домисли, часто доволі фантастичного характеру. З розвитком науки виникла нова, спеціально їм присвячена дисципліна — етноніміка, що знаходиться на пограниччі мовознавства, етнографії та історії.

Етноніміка — галузь науки, що займається вивченням власних назв етносів; має низку номенклатурних термінів: аутоетноніми, або ендоетноніми, тобто самоназви, ектоетноніми — назви, дані іншими народами. Розрізняють ще хороніми — назви країни і населення її, котойконіми — означення людей за місцем проживання, етнофороніми — етнічне ім'я окремого його представника,

---

[15] *Волконский А. В.* Малоросс или украинец?— Ужгород, 1929.— С. 6.
[16] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 72.
[17] Новая и новейшая история.— 1998.— № 5.— С. 23.
[18] *Миллер А.* Конфликт «Идеальных отечеств» // Родина.— 1999.— № 8.— С. 82.

який має ще своє особове ім'я та прізвище, імена міфічних осіб – міфоніми, божеств – теоніми, тварин – зооніми, географічних об'єктів – топоніми, небесних тіл – астроніми та ін. Етноніміка допомагає вивченню походження народу (етногенез) та при вивченні походження мови (глоттогенез). «Спільна самосвідомість будь-якої етнічної спільноти автоматично пов'язана з існуванням спільної самоназви»[19] . Вчення про етноніми (етноніміка) розглядає не тільки походження (етимологію) етнонімів, а всю їхню історію, найменші зміни, які в розвитку проходив конкретний етнонім за часто багатовікову історію свого функціонування. Для етноніміки всі ці зміни є більш вартісними, ніж застигла первісна форма, бо саме вони є красномовним свідченням історії. «Жодне суспільство не залишається незмінним. Якщо етнонім існував декілька десятиліть, то в кінці них він означував не зовсім тих або зовсім не тих, кого на початку. Історик, який не враховує цього, неминуче приречений на грубі помилки»[20] .

Можна навести немало фактів, коли один і той же етнонім служить на означення різних понять, називає цілком відмінні народи. Так, наприклад, у VII ст. на Балканський півострів прийшла частина тюркомовного народу булгар. Їх хан став на чолі держави, заселеної слов'янами. І хоча пришельці розчинилися у слов'янстві, але слов'янське населення цієї держави має тюркську етнічну назву булгари. Північними сусідами стародавніх греків були македоняни, за своїм етнонімом країну називали Македонією. У VI–VII ст. цю країну заселили слов'яни, які отримали через топонім Македонія назву македонці; македонська мова — слов'янська, вона не має жодної причетності до македонської мови античної епохи. З цього приводу у наші часи виник міжнародний конфлікт[21] . Уряд сучасної Греції, посилаючись на історію, різко протестує на рівні ООН проти назви новоутвореної південнослов'янської держави Македонія. Ледь не дійшло до війни. Через претензії Греції до сучасної назви Македонії вона досі не є загальновизнаною; до ООН Республіка Македонія прийнята 1993 р. під дивною назвою Колишня Югославська Республіка Македонія.

---

[19] *Алексеев В. П.* Этногенез.— М.: Высшая школа, 1986.— С. 28.

[20] Этнонимы.— М.: Наука, 1970.— С. 10.

[21] *Чеснов Я. В.* Название народа: откуда оно? // Сов.этн.— 1973.— № 6.— С. 145.

Античні римляни (Romani), змішавшись з різними завойованими племенами, утворили численні романськомовні народи — італійців, французів, португальців, іспанців (не враховуючи численних іспаномовних народів Латинської Америки), а також каталонців, провансальців, румунів та інших. Відомо, що етнічна назва французів походить від германського племені франків, яке залишило Франції своє ім'я, а не мову. Хоча наші південні сусіди — румуни — живуть найдалі від античної батьківщини римлян — Італії і їх столиці Рима, а румунська мова найменш близька до латини, сталося так, що з 1861 р., коли об'єдналися Валахія та Молдова, саме румуни мають самоназву — етнонім «Romani», а назва їх країни — Румунія означає «Римлянія». До речі, наприкінці 1930-х рр. румунська влада примусила буковинських українців уживати на письмі лише термін «Романія», а не «Румунія».

У наведених прикладах, а число їх можна, звичайно, збільшити, йдеться про етнонімічні зміни, які сталися переважно внаслідок гри випадку, а не свідомого вибору. Як не дивно, але трапляються і протилежні ситуації, де свідомий вибір відіграє вирішальну роль у зміні етноніма. Наприклад, суто еллінська за походженням Візантійська держава, яка існувала з 330 р. до 1453 р., називала себе офіційно Ромейською імперією, тобто Римською імперією, а своїх грецькомовних підданих — ромеями (римлянами), хоча всі навколишні народи знали, що мова йде про греків. Така назва мала велике ідеологічно-політичне значення. Свою державу вони вважали продовженням Великої Римської імперії, а всі колишні провінції, що не входили до Візантії, розглядалися лише тимчасово відірваними, які з часом мали об'єднатися знову. Вплив Візантії на експансіоністську політичну ідеологію Москви загальнознаний, «собіраніє русскіх земель» є цьому промовистим свідченням. Узагалі візантійські греки «тішилися славою римського імені, чіплялися за форми імперського врядування, не маючи його військової сили; дотримувалися римського права, не чинячи справедливого суду, пишалися правовірністю церкви, чиє духівництво обернулось на васалів імператорського двору. Такому суспільству неминуче судилося згасати, хоча згасання могло відбуватися украй повільно»[22].

[22] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 400.

Зміна етноніма, образно висловлюючись, схожа на те, якби у когось виникла забаганка чи потреба змінити своє питоме прізвище. Нелегко це зробити, щоб усі довкола прийняли цю зміну. А що вже казати про свідому зміну національного імені! У житті народу це акт величезного значення і з далекосяжними наслідками. До слова, в китайській мові форма терміна «революція» — «ге мін» — означає «зміна імені». Справді, зміна імені в українців стала не лише великою духовною революцією, вона також радикально змінила політичний образ Східної Європи.

В історії російського народу, а згодом і українського, пройшла свідома зміна етнонімів. «Давне історичне ім’я України «Русь» і назва української держави X—XII ст. «Київська Русь» стали джерелом палкого і затяжного спору між українськими і московськими істориками, який продовжується до нашого часу. Головними питаннями цього спору є: який народ і чию культуру являє собою «Київська Русь», хто перейняв «київську спадщину» і продовжує в наш час її культурно-історичні традиції?

Здавалось би, відповідь на таке питання дуже проста: вона дана вже у самій назві Київської держави. Якщо Київ був і залишається українською столицею і є символом України, то «Київська Русь» була українською державою, а українці — її спадкоємці і продовжувачі за нашого часу. Але в дійсності боротьба за київську спадщину привела до парадоксальних наслідків: українці не тільки втратили свою державу, а й саме ім’я давньої України «Русь» було присвоєне північним переможцем — Москвою. Назвавши себе Росією або Великою Руссю, Московія тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Руси, цим стверджувала і своє право на «собирание земель русских». У супроводі цієї маскаради і творилася Російська імперія. Незважаючи на те, що Московське царство являло і в національно-етнічному, і в культурно-історичному відношенні відмінну від Київської Руси формацію, північне плем’я московитів пригадало свою колишню державну приналежність до «руських» підданих і, посилаючись на династичні зв’язки своїх князів з київською династією, привласнило назву «Русь» і для новопосталої держави»[23].

---

[23] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1987.— С. 93.

Трагічні історичні події, пережиті українським народом унаслідок втрати політичної незалежності, наклали зловісну печать на все його життя, зокрема і на етнонім. Як заявив Михайло Грушевський: «Ми є народ, у якого вкрали назву». Необхідно було змінити етнонім. Свідома зміна етноніма у народу, як свідчить історія, — явище рідкісне і завжди зумовлене дуже складними політично-культурними причинами. Таким унікальним, а в європейській історії останнього півтисячоліття зовсім винятковим, явищем є зміна етноніма в українців і росіян.

На відміну від нас, українців, росіяни зробили це без історичного примусу, добровільно і, можна б сказати, з радістю. Власне кажучи, вони здавна чигали на наш старий етнонім, здавна прагнули змінити історичну семантику нашого етноніма і присвоїли його з великим задоволенням, слушно доцінюючи величезне політичне значення цього явища. «Московщина присвоїла собі нашу давню назву, загарбала нам наше давнє, політичне, державне ім'я — і то навіть загарбала нам його цілком свідомо, з політичним планом»[24].

Процес зміни етноніма в українців і росіян розпочався по-справжньому близько двохсот років тому і відбувався упродовж новітніх часів. Стосовно українців цей процес закінчився аж після Другої світової війни, хоча, слід сказати, до остаточного його завершення, мабуть, ще далеко[25]. За окреслений період Московія, або Московське государство, перейменувалася в Російську імперію (республіку, федерацію), або просто в Росію, а етнотопонім або хоронім «Русь» — в Україну. Відповідно змінилися етноніми: з крестіян-московитян вийшли русскіє, а з русинів — українці. Треба підкреслити, що «протягом багатьох століть етнічна субстанція українців не мінялася, а формальна зміна етноніма цілком не торкнулася фактичного етнічного змісту поняття»[26].

Московські панівні кола, виплекані на монголо-татарських державних традиціях, завжди розуміли силу магії слів та значення хороніма. «Питання про самоназвання держави є питання про її

[24] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 28.

[25] *Мушинка М.* Русинізм на антиукраїнській основі.— Пряшів, 1992.— С. 15.

[26] *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність.— 1992.— № 3.— С. 67.

міжнародний престиж і оберіг від зовнішньополітичних зазіхань»[27]. Європейців не раз дивувала незрозуміла затятість, з якою вони прискіпливо чіплялися до найменшої формальної помилки в титулуванні, до найдрібнішої неточності в політичній термінології. Насправді за нібито формалістичним ставленням до титулів, термінів, політичних формул і т. д. ховалося перейняте із древнього азіатського Сходу глибоке розуміння ваги мови в суспільному житті.

«Люди живуть не тільки в об'єктивному світі і не тільки у світі громадської діяльності, — твердить знаменитий американський мовознавець Едуард Сепір, — вони значною мірою перебувають під впливом тієї конкретної мови, яка стала засобом вислову для цього суспільства»[28]. І це також стосується історичних понять.

Навмисно плутаючи найдавніші етнічні назви українського народу — руский і руський з русским (через два «с»)[29], російські великодержавні шовіністи зараховують історію українського народу, його культуру до своєї, створюючи видимість свого 1000-літнього існування і навіть 1000-літнього хрещення Росії, якої, як далі побачимо, навіть за назвою не існувало. Аналогічні спроби робили польські асимілятори, про що також йдеться далі. «Погляди польських і московських учених і публіцистів годилися між собою в одному кличі: Нема ніякої України, нема ніяких українців, є тільки Польща і Россія, тільки польська і російська нація»[30].

Словесна облуда, свідоме змішування понять і термінів здавна були улюбленим методом ідеологів російського імперіалізму.

Яскравим прикладом такого змішування термінів і понять є питання зміни російського етноніма. За допомогою зміни етноніма російські урядові кола і вчені намагалися довести, що княжа держава Русь зі столицею в Києві була російською (московською) державою. Мета таких тверджень — довести, що нема окремого українського й білоруського народів, а існує

---

[27] *Хорошкевич А. Л.* Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков.— М.: Ин-т истории СССР, 1990.— С. 290.

[28] Новое в лингвистике.— М.: Наука, 1960.— Вып. I.— С. 114.

[29] *Полєк В.* «Русский», «руський», «російський», «український». Синоніми? Так! // Березіль.— 1991.— № 9.— С. 160.

[30] *Рудницький С.* Основи землезнання України.— Ужгород, 1926.— С. 33.

тільки один російський народ, отже, українська та білоруська мови — це лише діалекти російської.

«Наука мусить нарешті освоїтися з тим фактом, що досі багато її тез про стару Русь побудовано на більш або менш зручнім жонглюванні словами «Русь», «руський»[31]. Наповнена міфологемами російська історіографія виникла і функціонує як невід'ємна частина державної імперської ідеології. Ядром російської історіографії є концепція генеалогічної безперервності панівного в Москві князівського роду. На її підставі в XIX ст. виникли такі кабінетні, позаісторичні терміни, як «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь», що походять за назвами центрів влади. В середньовіччі цих термінів не знали. «Поняття «Київська Русь» виникло в російській науці як елемент загальних уявлень про історичну долю Росії, — як необхідна ланка в періодизації її буття. Статус терміна як інструменту, фактично забутий, і він (термін) непомітно перетворився у щось значно більше, цілком самостійне, керуючи поза тим нашими уявленнями»[32]. Коли офіційну тричленну формулу або «три кити»: православіє, самодержавіє, народність (насправді: цезаропапізм, деспотизм, шовінізм) замінила доктрина марксизму-ленінізму, догми т. зв. «звичайної схеми російської історіографії» не лише не втратили силу, а набрали характеру священного писання. Не можна тут принагідно не відзначити надзвичайно пікантний і промовистий факт, що написана К. Марксом праця «Secret diplomatic history XVIII century» («Секретна дипломатія XVIII сторіччя»), в якій класик піддав аналізові російську історію, ніколи не поширювалася і не перекладалася в марксистській країні. Посилання на цю працю основоположника марксизму владою, що називалася марксистською, було негласно заборонене. І це в державі, де в центрі столиці стоїть пам'ятник Карлу Марксу, де жодна історична робота, жодна стаття не могла появитися без посилання на класиків марксизму. Насправді ідеологія нібито марксизму маскувала російський великодержавний шовінізм. «Прийшовши

[31] *Смаль-Стоцький С.* Найважнійший момент в історії України // Літературно-Науковий Вісник [далі — ЛНВ].— 1931.— Т. 107, кн. 9.— С. 804.

[32] *Толочко А.* Химера «Киевской Руси» // Родина.— 1999.— № 8.— С. 29.

до влади, більшовики, хоч і сповідували віру в історичні закономірності і неминучість краху будь-яких імперій, тим не менше самі вирішили вступити у двобій з історією, насильно відтворили імперію під новою вивіскою і дахом, зробивши в результаті заручниками свого експерименту чимало народів та націй, включно з російським. Те, що відбулося на початку 1990-х рр. у СРСР, можна розглядати як реванш, взятий історією у революційно-інтернаціональної політичної партії, і свідчення того, що «обвал» Російської імперії 1917 р. зовсім не був випадковим»[33].

Через школу, вузи та інші засоби тотального контролю над ідеологічним життям суспільства імперська термінологія прищеплювалася цілим поколінням росіян, українців та білорусів. Не зайве тут додати, що в російських (радянських) школах на території України виховувалися громадяни чужої державності, а часто-густо національні перевертні. Це були не школи, а казарми яничарів. Історія, яка вивчалася в російських (радянських) школах, була ідеологічною трутизною. Вона калічила українські юнацькі душі, не давала їм ні розуміти, ні аналізувати долю власного народу. Драконівська цензура пильно стежила за всіма публікаціями, не допускаючи найменшого відхилення від офіційних термінів, — зосібно це стосується історичної термінології періоду Київської Русі.

Ті українські підрадянські історики, які не прийняли російської етнонімічної термінології, були брутально репресовані, а твори позарадянських істориків як єретичні були заборонені. Відомо, якого тотального фізичного винищення, засудження та депортації зазнали чільні представники української історичної науки. І не тільки історичної науки. За словами режисера Юрія Іллєнка, справжня еліта українського народу, його генофонд постійно відстрілювався, висилався до Сибіру, морився у тюрмах, витіснявся на вигнання (часто добровільне), переслідувався усіма видами цензури. Йому не давали можливості додумати до кінця жодної серйозної і оригінальної думки. Не дозволяли жодного самостійного вчинку, включно до заборони думати рідною мовою. Народ сторіччями перетворювали в байдужий до всього, крім годівниці, натовп.

[33] *Согрин В. В.* 1985–1995: реалии и утопии новой России // Отечественная история.— 1995.— № 2.— С. 10.

Зарубіжні дослідники, в тому числі навіть деякі діаспорні, часто, на жаль, не розуміють ролі та значення у реальних умовах Східної Європи етнонімічної термінології. Показовою є відсторонена позиція І. Лисяка-Рудницького: «Словесна полеміка проти терміна «Київська Росія» не приноситиме користі, і, правдоподібно, не буде продуктивною»[34]. Насправді проблема етнонімічної термінології в умовах Східної Європи є не лише щоденною практикою десятків мільйонів, а й гострою проблемою національної ідентичності. «Найкращі представники української науки добре бачили усю вагу роз'яснювання цієї справи і все присвячували їй багато уваги»[35]. З. Кузеля, розглядаючи терміни Русь, Україна, Малоросія, ствердив: «Питання про цю термінологію творить вихідний пункт у всій схемі української історії»[36]. Зрештою невипадково всі курси історії України, так чи інакше, починаються зі з'ясування у часі і просторі назв, під якими йшли історичною дорогою український і російський народи.

За допомогою маніпуляцій етнонімами «русскій», «руський», «русин» ідеологи «Вєлікой Россії» намагаються позбавити українців права на спадщину Київської Русі, показати їх у вигляді етнічної збиранини, без історичних коренів і без традицій. Маніпуляції з іменами відомі здавна. Наприклад, у Стародавньому Єгипті під час спеціального ритуалу розбивали керамічні вироби з написаними на них назвами народів-ворогів, накликаючи у такий спосіб їм загибель. Для досягнення аналогічної мети в новіші часи вдаються просто до заборони власних етнічних назв, до заборони власної мови. Наприклад Ататюрк, засновник нової Туреччини, не лише заборонив курдську мову, але і сам етнонім «курд», велівши замість нього називати курдів «гірськими турками».

Разом із назвою, із коротеньким словом «Русь» московські правителі хотіли відібрати багатовікову культурну спадщину наших предків, їхні політичні надбання. Як слушно ствердив проф. О. Огоновський, від українського народу московський

---

[34] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.— К.: Основи, 1994.— Т. 1.— С. 46.

[35] *Чехович К.* Початки української нації // ЛНВ.— 1931.— Т. 106, кн. 4.— С. 351.

[36] *Кузеля З.* Назва території і народу // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина / За ред. В. Кубійовича.— К., 1994.— Т. 1: Перевид. в Україні.— С. 13.

імперіалізм «присвоїв собі народну назву «Русь», користується його стародавньою літературою і голосить світові, що Русь-Україна єсть настоящою Россією»[37]. Такої ж думки дотримувався і видатний славіст О. Брюкнер, який у своїй «Історії Росії» зазначив: «Виплеканий монгольськими ханами примітивний народ з мізерним, орієнтального характеру культурним надбанням раптом перетворився у старовинний з багатющою спадщиною європейський народ»[38].

Таким чином, московські правителі, перейнявши наш старий етнонім, досягли мімікричного ефекту, тобто уподібнення чогось одного до іншого.

Привласнення росіянами нашого етноніма, незважаючи на його перекручену фонетично форму, внесло цілковитий хаос у розуміння історії Східної Європи, «неясність й баламуцтво»[39], сильно затерло, зокрема для західних дослідників, межі між двома — українською і російською — історико-культурними спадщинами. За незначними винятками, на Заході під впливом офіційної термінології ці межі, по суті, не розрізняють. Західні історики, мовознавці, літературознавці, мистецтвознавці, археологи нерозбірливо приписують росіянам усе наше минуле[40]. Через етнонімічну мімікрію розпливчасті ці межі і в писаннях «вітчизняних» дослідників. Досить сказати, що, наприклад, у шкільному підручнику «Історія СРСР», виданому в Україні, українські діти вичитують, як то «російські» (!) князі Олег та Ігор панували в Києві. Із подібних фактів, почерпнутих, зокрема, з науково-популярної, публіцистичної та художньої літератури, можна б скласти не одну книгу.

Від другої половини XVIII століття («Історія Русів») триває ідеологічна суперечка за етнонім «Русь» і за все, що з ним пов'язано, яку закарпатець Ю. Венелін свого часу назвав суперечкою між «южанами и северянами»[41]. Цю ідеологічну

---

[37] *Огоновський О.* Історія літератури руської.— Львів, 1891.— С. 6.

[38] *Brückner A.* Geschichte Russlands.— Gotha, 1896.— Bd. I.— S. 250.

[39] *Грушевський М.* Звичайна схема «русской історії» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению.— СПб., 1904.— С. 5.

[40] *Крип'якевич І., Дольницький М.* Історія України.— Нью-Йорк: Вид-во Шкільної Ради, 1990.— С. 223.

[41] *Венелін Ю.* О споре между южанами и северянами на счет их россизма.— М.: Изд-во Имп. О-ва Истории и Древн. Росс., 1848.— С. 9.

боротьбу, до певної міри, можна порівняти з боротьбою двох європейських історіографічних шкіл — романської та германської. Сперечаються, чи цивілізація Заходу виникла на тлі давньої римської культури, чи то нова цивілізація германського походження. Суперечка має суто кабінетний характер.

Однак суперечка «южан и северян» не має і не може мати академічного, флегматично-спокійного характеру. Свого часу М. Грушевський застерігав, що український історик не може виступати з позицій нейтрального, скептично налаштованого дослідника. Звідси інколи надмірна полемічність у суперечці, інколи надмірна категоричність суджень. Адже йдеться тут, ні більше ні менше, про право українців та білорусів на існування як окремих народів. Для московських імперіалістичних кіл твердження про нібито спільний етнонім є засобом ідеологічного узаконення загарбання і гноблення України та Білорусії, солодка мрія про вічне володіння ними, за правом начебто спадкоємця Київської держави — Русі. Пропаганда в такому плані в Росії не вщухає донині.

Схема історичного процесу, заснована на ідентифікації понять «Русь» і «Росія», до недавнього часу викладалася в школах усіх республік СРСР[42]. Така практика, зрештою, продовжується до сьогодні в Росії і частково в Україні. як застерігає Є. Гуцало, «переконати росіян є працею Сізіфа, камінь скочувався й скочується»[43].

Безпрецедентний сімдесятирічний антиукраїнський терор більшовизму, період відвертої фальсифікації, елементарної брехні, жорстокого поліційно-ідеологічного нагляду, коли українських істориків фізично знищували разом з їх забороненими творами, відлучили цілі покоління українців від свого минулого. Трапляється, що навіть освічені люди плутаються у визначенні та розрізненні етнонімів «Русь», «Україна» і їх похідних форм. «Упродовж історії, — як дуже влучно зазначає у своїй праці «Нові обрії стародавньої України» доктор Олександра Копач, — міняються назви мешканців і території України, а це впливає на

---

[42] *Ісаєвич Я.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність.— 1995.— Вип. 2.— С. 8.

[43] Гуцало Є. П. Ментальність орди: Статті. – К. : «Просвіта», 1996. – с. 3.

неясність і плутанину, чого ми й самі зазнаємо на собі зі зміною стародавньої назви «Русь» на «Україна»[44].

Темою пропонованої розвідки є спроба коротко висвітлити питання, чому і як відбувався у реальному житті процес етнонімічної мімікрії у росіян, а оскільки цей процес невіддільний від процесу зміни етноніма в українців, то розглядатимемо їх у сукупності, в тій їхній нерозривній взаємозумовленості, у якій вони насправді разом виступають в історії. Слід зауважити, що характер теми вимагає густого цитування розмаїтих джерел. Рясне цитування зумовлене ще й тією обставиною, що за останніх шість десятиліть не з'явилося жодної окремої книжкової публікації, присвяченої цій темі. Винятком є дрогобицьке репринтне видання роботи С. Шелухина «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів», що вперше появилася 1936 р. в Празі. Найпізнішою за часом є публікація С. Бояринча «Чому ми називаємося українці: з чого й як повстала, що означає та відколи існує наша національна назва». Побачила вона світ у Львові ще на початку далекого 1939 р. На Наддніпрянщині, при всіх режимах, цензура не дозволяла порушувати це особливе для Росії питання. Етнонімічна проблема через причини, про які йдеться далі, там не лише замовчувалась, її категорично заборонялося обговорювати. Як наслідок, навіть у великих наукових книгозбірнях Києва, Харкова, Одеси, не кажучи вже про менші культурні центри, україномовний читач не знайде більшості цитованих тут розвідок та статей про національне ім'я українського народу. Зокрема, це праці Богдана Барвінського, Льонгина Цегельського, Миколи Андрусяка, В. Окуня-Бережанського та інших українських дослідників проблем національної етнонімії. Праці вказаних авторів за комуністичного режиму (як і за царського) були суворо заборонені та засекречені. Щоб урівноважити аргументацію у дискусії, переконати сучасного читача в об'єктивності розгляду, не менш часто наводяться цитати з авторитетних російських праць і публікацій, які допомагають розкрити історико-політичну сутність етновизначальних термінів.

[44] *Копач О.* Нові обрії стародавньої України.— Торонто; Едмонтон, 1980.— С. 3.

II. ЗАГАДКОВА НАЗВА

«Русь», «Руська земля» — таку назву, як відомо, мала держава, що виникла у другій половині IX ст. в середній течії Дніпра, серед племені полян з центром у Києві. Назва «Руська земля» виникла подібно до інших літописних назв (Лядська земля, Болгарська земля, Угорська земля) від спільної назви народів, що заселяли цю територію, згодом етнонім (назва народу) перетворився в політонім (назва політичного утворення). «Ось вже більше тисячу років гримить це ім'я над землею. Усі його знають, усі знають, що воно означає. І, як це часто буває із загальновідомими повсякденними поняттями, вживають, не задумуючись, не сумніваючись в ясності і зрозумілості. Однак той, хто задумувався над походженням і давнім значенням цього імені, міг переконатися, яке далеке воно від ясності, яка важка відповідь на просте запитання, одне з основних запитань нашої науки, та й не лише науки, але допитливої національної свідомості: звідки пішла Руська земля?» — писав відомий російський історик О. Трубачов.

Першу відповідь дають наші літописи.

«Бѣ єдинь языкъ словѣнескь: словѣни, иже сѣдяху по Дунаєви, ихьже прияша угри, и морава, и чеси, и ляхове, и поляне, иже нынѣ зовомая Русь...» — читаємо в літописі за Лаврентієвським списком. Отже, слов'янські племена, які об'єдналися навколо Києва, поступово втратили свої племінні назви (поляни, деревляни, сіверяни і т. д.) і, перетворившись в єдину спільноту, ввійшли в історію з етнонімом Русь.

«Найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конгломерату племен

став народом, і народом державним; так його називали й чужі (поляки називають його так і далі)»[1].

Походження цієї знаменитої назви здавна цікавило істориків. Воно стало об'єктом численних домислів і гіпотез, викладених у дослідженнях як історичного, так і лінгво-культурологічного напрямів[2]. Накопичена за два останніх сторіччя мовознавча та історична література, присвячена імені Русь, — величезна[3]. Обсяг її настільки зріс, що «майже не піддається огляду»[4].

Проте досі достатньо не з'ясовано ні історичне походження, ні етимологічне значення цього загадкового слова[5]. «Щодо значіння й початку сієї назви нема одначе повної згоди», — ствердив М. Грушевський у спеціально присвяченому цій темі екскурсі[6]. «Походження імені Русі, не дивлячись на наполегливі старання вчених, зістається темним», — скаржився ще на початку XX ст. академік Шахматов[7].

А наприкінці XX ст. до такого ж песимістичного висновку дійшов американський історик Східної Європи Річард Пайпс: «Звідки взялася назва «Русь», проте зовсім не ясно»[8]. Інакше кажучи, до сьогодні немає чіткого, достовірного й остаточного тлумачення назви Русь[9]. «Історія світової етноніміки знає мало таких гострих, складних, заплутаних і безнадійно загнаних у глухий кут проблем, як та, що пов'язана з походженням одного з найпростіших східнослов'янських народознавчих термінів — слова русь (Русь)»[10]. Як відзначає Н. Полонська-Василенко, «походження цієї назви являє найбільшу загадку історії України,

---

[1] *Дорошенко Д.* Нарис історії України.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.— Т. I.— С. 19.

[2] *Крип'якевич І.П.* Історія України.— Львів: Світ, 1990.— С. 307.

[3] *Кузьмин А. Г.* Две концепции начала Руси в Повести временных лет // История СССР.— 1969.— № 6.— С. 86.

[4] *Попов А. И.* Славяне, Русь, Россия // Русская речь.— 1972.— № 2.— С. 107.

[5] *Ключевский В. О.* Сочинения: В 8 т.— М.: Госполитиздат, 1956.— Т. I.— С. 167.

[6] *Грушевський М.* Історія України-Руси: — Т. I.— С. 623.

[7] *Шахматов А.* Древнейшие судьбы русского племени.— Петроград, 1919.— С. 52.

[8] *Пайпс Ричард.* Россия при старом режиме.— М., 1993.— С. 52.

[9] *Крип'якевич І. П.* Історія України.— Львів: Світ, 1990.— С. 36.

[10] *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі.— К.: Наук. думка, 1991.— С. 3.

яка до цього часу не може вважатися цілком вирішеною»[11]. Історик Східної Європи О. Брюкнер дійшов висновку, що «людина, яка дасть правильне означення терміна «Русь», знайде ключ до давньої руської історії»[12]. Багато вчених припускають, що ця проблема взагалі не має наукового розв'язання[13]. Історична наука «навряд чи коли-небудь зможе найти вповні переконливі рішення цієї складної і заплутаної проблеми»[14].

Сказане не перешкоджає появі нових лінгво-історичних варіантів етимології назви Русь. Тлумачать, наприклад, етнонім «Русь» навіть манерою чоловіків Подніпров'я голити голову[15]. Майже щороку з'являються нові публікації з новим тлумаченням походження терміна Русь[16]. Не так давно Ю. Книш вивів слово Русь із індоіранського культурного контексту[17]. Пробують виводити назву Русь то з фінської мови, то зі шведської, то з датської, готської, естонської, комі, удмуртської, карельської, угорської, хозарської, кельтської, литовської, тюркської, арабської, єврейської і навіть з древніх мов Близького Сходу. Як образно сказано, первісну метрику Русі, трапляється, «випорпують із-під фундаментів піраміди Хеопса або пісків Сахари, Палестини і Мезопотамії»[18].

Кількість гіпотез постійно зростає. Виникають нові версії, нові вигадливі припущення. Гіпотези, в міру їх виникнення, чимраз більше ускладнюються. Оцінюючи новопосталі гіпотези, В. Щербаківський влучно зауважив: «У всіх дуже багато слів, і

---

[11] *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т.— 3-тє вид.— К.: Либідь, 1995.— Т. І: До середини XVIII століття.— С. 79.

[12] Цит. за: *Геллер М.* История Российской империи: В 3 т.— М.: «МИК», 1997.— Т. І.— С. 3.

[13] *Попов А. И.* Названия народов СССР.— Л.: Наука, 1973.— С. 56.

[14] *Шаскольский И. П.* Вопрос о происхождении имени «Русь» в современной буржуазной науке // Критика новейшей буржуазной историографии.— Л.: Наука, 1967.— С. 176.

[15] *Чапленко В.* Походження назов «Русь», «Рось» та споріднених із ними назов і слів // Наукові записки УТГІ.— Мюнхен.— 1973.— Т. XXV.— С. 116.

[16] *Пріцак О.* Про походження Русі // Хроніка 2000. — 1992.— Вип. 2.— С. 3.

[17] *Книш Ю.* Таємниця початкової Руси в Києві.— Вінніпег: УВАН, 1991.— С. 14.

[18] *Косаренко-Косаревич В.* Московський сфінкс.— Нью-Йорк, 1957.— С. 86.

дуже багато фантазії, а конкретно дуже мало»[19]. Зараз налічується майже п'ятнадцять основних наукових гіпотез походження етноніма і хороніма (назви країни) «Русь». Варіантів налічується більше сотні. Серед них, однак, найбільш поширені дві теорії: про скандинавське походження назви Русь і про її автохтонне (слов'янське) походження.

Невщухаючу полеміку щодо походження терміна «Русь» ведуть дослідники історії Східної Європи, починаючи з XVIII ст. 1749 р., в день іменин цариці Єлизавети, офіційний імператорський історіограф Герхард Фрідріх Міллер виступив з доповіддю «Origines gentis et nominis Russorum» («Походження племені та імені російського»). Саме з цього 1749 р. питання походження Русі зробилося для вчених загадкою[20]. Услід за попереднім імператорським історіографом, теж німцем, Готлібом Зігфрідом Баєром, академік Міллер висунув теорію про норманське походження руської держави, а саму назву «Русь» виводив із шведської мови. Міллер твердив, що назва «Русь» походить від варязького племені Русів, яке на чолі зі своїми князями Рюриком, Синеусом і Трувором прийшло 862 р. зі Швеції у Східну Слов'янщину і дало назву «руському» народові та «поклало початок Руській державі»[21]. Так була офіційно оприлюднена норманська теорія, яка базується на припущенні, що «руссю» фіни називали одне з племен шведів, а відтак від фінів назва перейшла до слов'ян. Норманська теорія спирається, головним чином, на початковий літопис «Повість временних літ». Нестор-літописець там пише, що «Русь» — це варязьке плем'я, приведене Рюриком на заклик самих слов'ян. Під 862 роком Нестор повідомляє: «Ізгнаша (слов'яни) Варяги за море, і не даша їм дані, і почаша сами в собі володіти, і не бі в них правди, і воста род на род; і биша уособиці в них, і воєвати сами на ся почаша: ркоша: поіщем сами в собі князя, іже би володія нами і ряділ по ряду. — І доша за море к Варягам, к Руси, аще бо звахуть ті Варяги Русь, яко се друзії зовуться Свеє (Шведи), друзії же Урмани

[19] *Щербаківський В.* Про південне походження імени Русь // Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879–1952). Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника з 1939 р.— Нью-Йорк, 1994.— С. 495.

[20] *Прицак О. И.* Происхождение названия Rus/Rus' // Вопросы языкознания.— 1991.— № 6.— С. 115.

[21] *Подільський А.* Найновіші погляди на походження національних назв «Русь» і «Україна» // Нова Зоря.— 1939.— Ч. 26.

(Норвежці), Англане, инії: Готе, тако і сі ркоша Руси Чудь, Словени, Кривичі і всі: земля наша велика і обильна, а наряда в неї ніт; да пойдете княжить і володіть нами. І зібрашася три брати с роди своїми і пояша по собі всю Русь і придоша к словенам первіє, і срубиша город Ладогу і сіде старійший в Ладозі Рюрик, а другий Синеус на Білоозері, а третій Трувор в Ізборьсці. І от тіх Варяг прозвася Руская Земля»[22].

Так, згідно з літописцем Нестором, відбулося покликання заморських варягів. Шукати генеалогічні коріння панівних династій десь «за морем» складало, як відомо, середньовічну літописну традицію[23]. Хай там як, але із першим кроком наукових досліджень оповідь Нестора про початки Руської держави багатьма російськими істориками «прийнято просто як догмат, тим більше, що наукові дослідження розпочали німецькі вчені»[24]. Доречно тут сказати, що неслов'янське походження назви Русь аж ніяк не варто розцінювати як принципову зневагу національної честі. Я. Дашкевич справедливо вважає, що не варто робити об'єктом національного престижу події, яким минуло понад тисячу років. «Норманські державні утворення займають відповідне місце в історії Англії, Франції, Італії — і цілком не заважають національному престижеві відповідних націй»[25].

Загальновідоме, наприклад, іншомовне походження назви ряду європейських країн і народів. Так, римська Галлія і її населення отримали своє нове ім'я Франція (французи) від германського племені франків, Англія і англійці — від германського племені англів, слов'янська Болгарія і болгари — від племені тюркського походження — булгар. Але в специфічних умовах царської імперії питання про походження терміна Русь набрало відразу позанаукового політичного забарвлення.

«Так звана норманська теорія покликання Русі з самого початку не була простою теоретичною проблемою, а була стягом войовничих німецьких придворних кіл і служила винятково

[22] Полное собрание русских летописей, издаваемое гос. Археографическою Комиссиею РАН [далі — ПСРЛ].— Изд. 3-е.— Петроград, 1923.— Т. 2, вып. 1.— С. 15 (текст подано сучасною транскрипцією).

[23] *Мавродин В.* Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия».— Л., 1958.— С. 7.

[24] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Т. І.— С. 602.

[25] *Дашкевич Я.* Українські історичні традиції: нація і держава // Український час.— 1997.— № 1.— С. 4.

політичним цілям»[26]. Після згаданого виступу Міллера відразу спалахнула гостра ідеологічна суперечка. За наполяганням Ломоносова, доповідь Міллера була конфіскована та знищена. Так розпочалася боротьба «норманістів» із «антинорманістами», яка триває досі. Норманісти, доказуючи, що слово Русь є давнім етнічним означенням шведів, робили з цього політичний висновок, що так звані східні слов'яни нездатні до самостійної історичної діяльності. Ось чому це питання має чітко виражений політичний характер[27].

Як погляди норманістів, навіть у пом'якшеній формі, набирають антислов'янського присмаку, видно з такої цитати: «Три головні сточища водні — Балту й північного Білого моря, Каспію й Чорного моря — ось шляхи торговлі й культурних зв'язків, на яких спільні володарі північногерманського походження — своєю проворністю, твердою витривалістю і грізною мужністю — поклали основу державної організації народів, злучених у східнослов'янській мовній групі»[28].

Теза норманістів переносила питання про походження Русі «з царини історії слов'янщини до сфери історії скандинавських народів. Для слов'ян залишалася роль інертної маси, підложжя для історичної активності норманських зайд»[29].

Як вже було сказано, з часу виголошення академічної промови Міллера історики поділилися на два антагоністичні табори. Одні з них (Баєр, Міллер, Шлецер, Кунік, Томсен, Мягісте та ін.), а за ними майже всі російські історики (Татіщев, Карамзін, Соловйов, Ключевський, Погодін та ін.) визнають, що термін «Русь» скандинавського походження. Інші, в тому числі ряд видатних українських істориків (Максимович, Костомаров, Антонович, Грушевський, Багалій, Чубатий та ін.), вважають, що назва Київської держави і її народу — місцевого, автохтонного походження.

---

26 *Тихомиров М.* Русская историография XVIII века // Вопросы истории.— 1948.— № 2.— С. 95.

27 *Мельникова Е. А., Петрухин В. Я.* Название «Русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства // Вопросы истории.— 1989.— № 8.— С. 24.

28 *Свєнціцкий І.* Назва «Русь» в історичному розвитку до XIII-го віку.— Жовква, 1936.— С. 18.

29 *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 7.

Найкраще погляди антинорманістів висловив патріарх української історіографії Михайло Грушевський: «Очевидно «Русь» було спеціальне ім'я Київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших чужих народів, північних і полудневих, не удаються досі, то приходиться вважати його просто тубильним споконвічним іменем Київської околиці»[30].

Існують розмаїті компромісні версії. Наприклад, Р. Смаль-Стоцький, Г. Вернадський, Г. Пашкевич доводять подвійне (скандинавське і подніпровське) походження назви «Русь». Згідно з їхніми версіями, назва пов'язана одночасно з норманами і зі слов'янами Подніпров'я. На думку Смаль-Стоцького, запозичене у фінів ім'я шведських вікінгів (варягів) «Ruotsi» у слов'янізованій формі «Русь» після завоювання норманами Подніпров'я зустрілося тут, у слов'янському середовищі, з місцевим словом «русь», що виникло від кольору волосся — «русий». З ним згідний Г. Пашкевич, який доказує, що термін «Русь» виник на означення кольору «червоний», «рудий». Нормани були, гадають, здебільшого рудими. А тому заснована норманами держава отримала назву Русь. Про русяве волосся перших слов'янських поселенців на Подніпров'ї, а звідти — і назви Русі, писав ще в XVIII ст. український історик Я. Маркович[31].

Г. Вернадський припускає, що в середині VIII ст. зі Швеції в приазовський степ прибула ватага норманів, яка власне створила руську державу. Пізніше, в IX ст., із Данії на терени Подніпров'я прибула нова хвиля варягів. Північна (датська) і південна (шведська) «русь» злилися в одну державу з тією ж назвою.

Концепція норманістів, незважаючи на її антипатріотизм для самих росіян, набрала в російській історіографії XVIII–XIX ст. характеру офіційної версії походження Руської держави. М. Карамзін вбачав навіть якісь особливі достоїнства слов'ян у тому, що вони нібито добровільно вибрали монархічний спосіб правління, закликавши чужоземних норманських правителів. Протягом усього дореволюційного періоду норманісти посідали в російській науці панівне становище[32]. Така неприхована, як–

[30] *Грушевський М.* Т. І. — С. 192.

[31] *Маркович Я.* Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях.— СПб., 1798.— С. 7, 11.

[32] *Довженок В. И.* Об этнической принадлежности населения Черняховской культуры // Древние славяне и Киевская Русь.— К.: Наук. думка, 1989.— С. 7.

не–як антипатріотична, постава російських істориків мала свої позаісторичні політичні причини. Як відомо, невдовзі після Петра І на царському троні засіли поспіль одні чужинці[33]. Династія Романових у прямому чоловічому поколінні припинила своє існування зі смертю Петра II, в жіночому — зі смертю Єлизавети Петрівни. З 1761 р. аж до березня 1917 р., тобто до відречення Миколи II, Російською імперією правила німецька за своїм походженням династія Гольштайн-Готторн. За допомогою генеалогічної еквілібристики її продовжували офіційно називати династією Романових, проте істина ніколи не була таємницею для дослідників.

Царі із цієї династії, для яких прізвище Романов було історичним псевдонімом, одружувалися «за традицією» з німецькими принцесами. Так, Петро III одружився з принцесою Софією Августиною-Фредеріці-Ангольт-Цербською, майбутньою царицею Катериною II. Петро III і Катерина II народилися в Німеччині. Їхній син Павло І одружився з принцесою Вюртембергською Софією–Доротеєю. Їхній син Олександр І — з принцесою Луїзою Баден-Баденською. Про Миколу І навіть складено пісню: «Царь наш немец русский, носит мундир прусский». Прадід Миколи І, одружений з дочкою Петра І, був справжнім німцем. «Отже, його дід, Петро III, був уже лише наполовину росіянин. Оскільки він, у свою чергу, одружився з німкенею, то його син Павло, батько Миколи І, був уже на 3/4 німець і лише на 1/4 росіянин. Однак Павло знову одружився з німкенею; значить, у його сина, в самого Миколи І, була вже тільки 1/8 частина російської крові та 7/8 німецької»[34]. Сам Микола І одружився з принцесою Фредерікою-Луїзою-Шарлотою-Вільгельміною. Їхній син — Олександр II — одружився з принцесою Максиміліаною-Вільгельміною-Августою-Софією-Марією Гессен-Дармштадською. Олександр III — з принцесою Дагмарі Датською і останній цар — Микола II — з принцесою Алісією Гессенською. До речі, цей останній цар, який проводив жорстоку політику заборони української мови та культури, нещодавно був канонізований російською православною церквою як святий, разом з дружиною і дітьми.

[33] Чухонская династия.— Нагасаки, 1906.— С. 5.

[34] *Шишко Л.* Рассказы из русской истории.— СПб., 1906.— С. 5.

Взагалі справа канонізації російською православною церквою поставлена на конвеєр. Скоро весь підручник із історії Росії можна буде вважати одночасно і житіями святих.

Німецьке походження російських вінценосців треба було якось ідеологічно обґрунтувати. Ось звідки бралася схильність російських офіційних кіл до норманської концепції, яка історично виправдовувала панування чужинців-німців у Російській імперії.

Хоча німці в Росії XIX ст. складали усього 1% населення, зате серед керівництва міністерства закордонних справ їх було 57%. Вихідці з Німеччини і німці, які народилися в Росії або в остзейських (балтійських) провінціях, становили серед керівництва військового міністерства 46%, серед керівництва пошти і шляхів сполучення — 62%. Відомо, наприклад, що всесильний начальник III «отдєлєнія» і шеф жандармів німець О. Бенкендорф взагалі не знав російської мови[35].

І після революції аж до середини 30-х рр. XX ст. супроти норманістів серйозної полеміки в Росії не велося. Вважалося що варязьке питання вже остаточно «вирішене на користь норманів»[36]. Але з приходом у Німеччині до влади Гітлера з його расистськими проповідями пронорманська позиція радянських істориків раптово зазнала діаметральної переорієнтації. З'ясувалося, що норманське походження терміна Русь дає підставу німецьким ідеологам для політичного висновку, що тільки германський расовий елемент дав слов'янам організаційну та державницьку структуру, бо слов'яни (зокрема росіяни), мовляв, не здатні на державотворення. І тоді розпочалася нещадна боротьба з норманістами, які несподівано зробилися для марксистів-інтернаціоналістів запеклими класовими ворогами. Погляди норманістів офіційно засуджувалися як ідеологічно шкідливі, а вважатися «норманістом» стало політично небезпечним[37]. Відтоді радянські історики стали в цьому питанні на позиції, близькі тій українській історіографії, що дотримувалася автохтонної теорії. «Із 40–50-х рр. в радянській історіографії

[35] *Геллер М. Я.* История Российской империи: В 3 т.— М.: «МИК», 1997.— Т. III.— С. 21; *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.— М., 1978.— С. 179.

[36] *Готье Ю. В.* Железный век в Восточной Европе.— М., 1930.— С. 248.

[37] *Агеева Р. А.* Страны и народы: Происхождение названий.— М.: Наука. 1990.— С. 116.

утвердилася версія про «південноруське» походження назви, що першопочатково позначала територію Середнього Подніпров'я навколо Києва (так звана «Руська Земля» у вузькому розумінні, яка виявляється за літописними даними XII–XIII ст.)»[38].

Радянські історики стали пов'язувати походження терміна Русь з назвою притоки Дніпра — річкою Россю або з придніпровським містом Роднем чи одним і другим одночасно[39]. Початки цього погляду ведуть ще від Густинського літопису 1670 р.. Автор літопису «між різними здогадами», «чего ради наш народ Русю наречеся», згадує, що се виводять «иныя от реки глаголемыя Рось»[40].

Затаврувавши погляди норманістів як фашистські та буржуазні, радянські історики писали: «Радянська історіографія остаточно спростувала антинаукове твердження норманістів, нібито термін «Русь» походить від назви норманського племені, яке в 2-й половині 9 ст. проникло в Східну Європу, заснувало тут державу і дало їй своє ім'я»[41]. Насправді походження слова «Русь» пов'язане з територією й стародавнім населенням сучасної України, особливо з Середнім Подніпров'ям, Києвом, Черніговом, Переяславом[42].

Українські діаспорні історики дотримуються певного компромісного вирішення проблеми. «Слово Русь, як можна думати, належало первісно чужому племені, яке підбило південні племена східнослов'янської групи, організувало серед них державу й само зникло, розчинилось серед слов'янської стихії, залишивши по собі одну назву, яка й стала тепер назвою нашої народності й нової держави. Ця назва Русь стала нашим національним іменем і держалася у нас дуже довго»[43].

Відзначаючи антинорманську позицію крайової історіографії, вони пишуть: «Це аж ніяк не заперечує важливість ролі, що її

---

[38] *Горский А. А.* Проблема происхождения названия Русь в современной советской историографии // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 131.

[39] История СССР с древнейших времен.— М.: Наука, 1966.— Т. I.— С. 348.

[40] *Грушевський М.* Історія України-Руси:— Т. I.— С. 193.

[41] Радянська енциклопедія історії України: У 4 т.— К.: АН УРСР, 1972.— Т.4.— С. 38.

[42] Там само.

[43] *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т.— Львів, 1991.— Т. I.— С. 24.

відіграли перші князі та їхні дружинники варязького походження у формуванні державного ладу в Київській державі»[44].

Новітні українські історики традиційно дотримуються антинорманістського спрямування. Так, у нещодавно виданій роботі читаємо, що «етнонім Русь виник на Середній Наддніпрянщині і вже в IX ст. міцно закріпився за Київською державою і був широко відомий за її межами. Згодом назва русь, руський вживалася за самоназванням українців. Етнічне визначення «руський» у розумінні «український» трапляється вже з XIV ст. і безперервно зберігається протягом століть»[45]. Подібної думки дотримуються інші сучасні дослідники: «Аналіз писемних свідчень показав, що найбільш правдоподібно слід уважити теорію південного походження назви Русь»[46].

Несподівано оригінальну версію оприлюднив академік Омелян Пріцак. Він спробував поєднати дві протилежні теорії — хозарську та норманську. До 930-х років, згідно з концепцією Пріцака, у Києві панували хозари (та й само місто Київ було засноване як хозарський форпост на західних рубежах каганату), згодом — нормани. Назву «Русь», на думку Пріцака, перенесла до Східної Європи рутено-фризько-норманська торговельна компанія[47].

У каламутному вирі т. зв. «норманського питання», якого ми коротко торкнулися, загубилася справжня проблема терміна Русь. Як бачимо, всі зусилля дослідників спрямовувалися на з'ясування його походження: скандинавське воно, тюркське, автохтонне чи ще якесь. Такий стан справ дає можливість російській історіографії за завісою схоластичних міркувань приховати інше надзвичайно важливе й актуальне питання: йдеться не про норманське, східне чи автохтонне походження етнічного терміна, яке має суто академічне значення, а про історію його вживання. Бо «не таке важливе походження назви, як те, що вона означає»[48]. Саме історія вживання терміна Русь та

[44] *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України.— Львів: Вид-во НТШ, 1991.— С. 13.

[45] *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова.— К.: Наука, 1993.— С. 66.

[46] *Толочко П.* Русь — Мала Русь — Україна // III Міжнародний конгрес україністів. Історія.— Харків, 1996.— Част. І.— С. 3.

[47] *Пріцак О.* Походження Русі.— К.: Обереги, 1997.— Т. І.— С. 53.

[48] *Крип'якевич І. П.* Історія України.— Львів: Світ, 1990.— С. 36.

похідних є однією з тих фундаментальних проблем, що відігравали і відіграють донині величезну роль у становленні національної свідомості у східноєвропейських народів. Інакше кажучи, на відміну від питання про походження назви Русь, яке є, в усякому разі в наш час, більше суто теоретичним питанням, сама історія вживання терміна і його семантика належать до числа тих наукових проблем, що мають винятково злободенне політичне значення. Бо, як побачимо далі, все це розкриває механізм етнонімічної мімікрії московського імперіалізму[49]. Ось чому московські дослідники, які списали буквально гори паперу, породивши велетенську літературу про етимологію терміна Русь, майже зовсім нічого не говорять про історію його вживання. А історія ця — надзвичайно цікава і промовиста.

Чи не єдиний російський дослідник цієї проблеми в повоєнний час А. Соловйов скаржився: «XIX ст. вся увага російських істориків була поглинена горезвісним питанням про походження Русі і руського імені, проте питанням про розвиток цього імені вони зовсім не займалися»[50].

Не займалися, що не випадково, цим питанням російські історики і в XX ст. Не тому, звичайно, що їм ніяк не вдається, як вважав А. Соловйов, визволитися від нав'язливого «норманського питання». Питання про розвиток назви Русь належить до числа тих небезпечних «слизьких» тем, розгляд яких приводить до розхитування самих основ традиційної («звичайної») схеми російської історіографії. Братися за таку тему російські історики не наважуються. Об'єктивний її розгляд неодмінно спричиниться до руйнування імперського історико-філологічного міфу про право Москви на Київську спадщину (Москва — другий Київ), з усіма наслідками, які з цього випливають.

[49] *Солженицын А.* Выступления на украинско-русские темы // Звезда.— 1993.— № 12.— С. 161–166.

[50] *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории.— 1947.— № 7.— С. 24.

III. РУСЬ ЕТНІЧНА АБО «ВУЗЬКА»

У часи розквіту, за могутніх князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, держава Русь була найбільшою в Європі, охоплюючи територію від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя, від Тмутаракані на березі Азовського моря до хвиль Балтійського моря. Населення, що проживало на цій величезній і географічно розмаїтій території, існувало не в однакових господарських умовах. Середньовічна людина, звісно, ще дуже значною мірою залежала від природного середовища, від тих кліматичних обставин, у яких вона проживала. Історики Київської держави наголошують на вирішальному впливі природних умов у процесі її державотворення[1].

Як підкреслює О. Домбровський: «Вже саме явище, що історичний процес складається з трьох основних і універсальних у своєму засягу компонентів — часу, простору й людини, надає географічному факторові особливе значіння у складній композиції функцій історизму»[2].

Обширну імперію Рюриковичів ландшафтне середовище виразно ділило на окремі природні кліматично-рослинні зони. «Без сумніву, що територію в Європі, яка зайнята східним слов'янством, необхідно розбити на пояси, які розрізняються за властивістю клімату, ґрунтів і рослинного покриття, і трактувати кожний окремо»[3].

---

[1] *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна... // ЗНТШ.— 1964.— Т. 178.— С. 24.

[2] *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України: Збірник праць.— Львів; Нью Йорк, 1998.— С. 209.

[3] *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М.: Госполитиздат, 1953.— С. 60.

На півночі просторої Східноєвропейської рівнини, навколо Новгорода, розміщалася тайгова зона з прохолодним вологим кліматом, з переважанням хвойних лісів на бідних підзолистих ґрунтах. Далі, південно-східніше, в районі теперішньої Москви, розташована зона змішаних лісів з маловрожайними ґрунтами і значною площею боліт. За таких природних умов хліб у цій зоні лісів та боліт споконвіку родиться кепсько[4]. На півдні, навколо Києва, пролягла зона Лісостепу зі знаменитими родючими чорноземами, а ще південніше, в Причорномор'ї, розлігся Великий Євразійський степ, що бере свій початок у Монголії, біля Великої Китайської стіни, і закінчується долиною Дунаю, біля Альпійських гір, тобто охоплює дві частини світу. Багато авторів дотримуються гіпотези про те, що батьківщиною індоєвропейців були саме українські степи»[5]. «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, у багатій та родючій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячу років до Київської Русі було відоме хліборобство. Темп історичного розвитку на півдні був значно інтенсивнішим, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з їх пісними ґрунтами»[6]. Як стверджують дослідники, «саме тут, в країні чорнозему, в смузі переходу лісу до степу, були наявні умови для швидшого розвитку культури порівняно з північною лісовою смугою»[7]. Значне скупчення хліборобського населення, у порівнянні з сусідніми територіями, в дніпровському Лісостепу обумовлювалося якісно вигіднішими природно-географічними умовами. «Сприятливе для провадження сільського господарства та промислів поєднання Лісостепу і лісу, наявність розгалуженої річкової системи і запасів природних ресурсів поряд з іншими факторами сприяли також успішному розвитку виробничих сил і виробничих відносин, обумовлювали якісну різноманітність економіки цієї області»[8].

---

[4] *Солоухин В. А.* Возвращение к началу.— М.: Современник, 1990.— С. 18.

[5] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 104.

[6] *Рыбаков Б. А.* Мир истории: Начальные века русской истории.— М.: Мол. гвардия, 1984.— С. 39.

[7] *Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М.: Госполитиздат, 1953.— С. 78.

[8] *Рычка В. М.* Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.).— К.: Наук. думка, 1988.— С. 12.

Лагідний помірний клімат півдня був (і залишився) додатковим економічним багатством, важливішим від природних копалин. Днів, сприятливих для вегетації рослин, наприклад, у районі Москви — 165, а в районі Києва — 200. Для заняття хліборобством додатковий місяць теплої погоди є вельми істотним. «Урожайність тих самих культур у Волго-Окському межиріччі і на Київщині відрізняється в декілька разів»[9]. Коротко кажучи, на північ від благодатного київського Лісостепу земля є менш врожайною, підсоння – холодніше, світловий день — коротший.

За відсутності впорядкованих сухопутних шляхів важливим фактором у житті Русі були її водні артерії. На Східноєвропейській рівнині виділяються три воднокомунікаційні артерії (інколи ще виділяють додатково чотири)[10]. Головною річковою артерією, а отже, хребетним стовпом транспортної системи Русі, був «путь із варяг у греки». Цей шлях вів із Фінської затоки до озера Ільмень, звідти — де річками, де волоком — переходив у Західну Двіну, а звідтіля — до верхів'їв Дніпра, і Дніпром — до Чорного моря, а вже звідтам — до блискучих центрів європейської цивілізації — Греції (Візантії) та Риму (Італії). Існував конкуренційний річковий шлях, який вів через Мологу і Шексну на Волгу, з тих сторін простував до Каспійського моря, а звідти — до Кавказу і мусульманської Азії. Майбутня Суздальщина-Московщина утворилася саме на цьому другому річковому шляху, і ця геополітична обставина відігравала неабияку роль в її подальшому розвитку. Третьою річково-комунікаційною системою є річки Німан та Західна Двіна, що впадають до Балтійського моря. «Згадані три річкові системи мали вирішальний вплив на характер, культуру та національні аспірації українців, росіян і білорусинів. Недарма головні ріки — Дніпро, Волга та Двіна — відіграють якусь містичну ролю в історичному житті цих народів»[11]. Усі водні системи Східної Європи сполучалися між собою. «Система верхнього Дніпра, — пише

---

[9] *Бушков А. А., Буровский А. М.* Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование.— Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-Пресс, 2000.— С. 248.

[10] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— СПб., Изд-во «Общественная польза».— Кн. первая. Т. I–V.— С. 12–13.

[11] *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна... // ЗНТШ.— 1964.— Т. 178.— С. 26.

Михайло Грушевський, — в'яжеться дуже тісно з системою верхньої Волги, Західної Двіни й системою північних озер. Система Прип'яті — з системою Німана та Західного Буга і Вісли. Системи Десни — з системою Оки, середнім Поволжям та верхнім Подонєм, а Посемє і середні притоки Дніпра — Ворскла й Самара — близько зв'язані з системою Донця. В результаті маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збираються в середнім Подніпров'ї в його натуральнім центрі — старім Київі, що засів тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків»[12]. Річки неухильно притягували до себе поселенців. Саме тут, над річками, виникли перші руські міста. Уздовж більших річок, як головних торговельних шляхів, скупчувалося населення краю. «Порівнюючи наддніпрянський центр південносхідноєвропейської цивілізації з іншими цивілізаціями євразійських просторів, нагадаємо, що річковий фактор відігравав надзвичайно велику роль у ранньоісторичному процесі на території України. Подібно до значення Нілу, Євфрату й Тигру, Інду й Гангу, а також Жовтої Ріки — Гванг Го для території Єгипту, Близького Сходу, Індії й Китаю, Дніпро став центром цивілізації південносхіднослов'янських племен, а згодом суспільства Київської Русі. Дніпро був перш за все комунікаційно-торговельним чинником, а крім того — й оборонним, бо розташовані на Правобережжі оселі автохтонно-хліборобського населення мали значну охорону від номадизму зі Сходу. Дніпровська водна магістраль була також вікном на причорноморсько-середземноморський світ в економічно-культурному, а згодом і в політичному аспекті. Отже, ранньоісторичний процес на території України органічно пов'язаний з великою роллю Дніпра, яка позначалася й на дальших періодах історії Русі-України. Таке місце Славути в житті народу зробило його сакральним знаменом містичної символіки в історичній традиції, народній творчості й літературі русько-українського етносу»[13].

За підрахунками польського історика Генріха Ловм'янського, населення руської держави в X ст. становило майже 4500 тис. осіб.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. І.— С. 11.

[13] *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України: Збірник праць.— Львів; Нью Йорк, 1998.— С. 93.

Населення тодішньої Німеччини — 3500 тис., Польщі — 1225 тис. «Повість временних літ» подає докладний перелік слов'янських і неслов'янських племен, які проживали тоді в Київській державі. На заході, поблизу Карпат, проживали хорвати, над Бугом — волиняни (дуліби, бужани). Древляни, дреговичі розмістилися на правому березі Дніпра. Там же, на території сучасної Київщини, сиділи славнозвісні поляни, поряд над Десною — сіверяни. Над Дністром розташувалися оселі тиверців, над Південним Бугом — уличів. Територія розселення перелічених племен (а також їхні антропологічні риси) збігається з основною національною територією, а також, і це треба підкреслити, сучасними антропологічними типами українського народу. Радимичі, полочани жили на лівих притоках Дніпра, а житла в'ятичів доходили до Оки. Кривичі, центр яких був у Смоленську, доходили до верхів'їв Західної Двіни, а новгородські словени жили біля озера Ільмень. «Аналіз сукупності різних джерел — літописних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних — дозволяє утворити досить виразну картину етнічної структури Русі в період її формування. Та Русь, що в IX ст. упевненими кроками вийшла на арену світової історії, виникла як об'єднання восьми великих «племенних союзів» (поляни, сіверяни, деревляни, дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени), кожний з яких, у свою чергу, складався з кількох (найбільше з шести) менших племінних груп»[14].

До складу Русі шляхом завоювань було включено землі багатьох неслов'янських — фінно-угорських і литовських племен. Літопис подає їх перелік: «А се суть иннии язици, иже дань дають Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, либь: си суть свой язык имуще, от колена Афетова, иже живут в странах полунощных»[15]. Литовські племена заселяли прибалтійські терени, а фінно-угорські — всю північно-східну територію, в тому числі межиріччя Оки та Волги, тобто серцевину сучасної Росії, де не проживало жодне літописне слов'янське плем'я. З поданої літописцем картини ясно випливає, що «Київська держава була політичним, а не етнічним утворенням, побудованим на васальній

[14] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 148.

[15] Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. І.— С. 10.

залежності підвладних Києву племен та територій»[16]. Такий погляд у науці є загальновизнаний. «Границі Руської землі вказують на те, що Русь була не племінним і не етнічним, а політичним, державним утворенням»[17].

Тогочасне поняття держави, державної території не зовсім відповідає нашому сучасному розумінню. Величезна державна територія Русі була проявом її могутності, але одночасно джерелом слабкості. «Київська держава, — пише в історико-географічному дослідженні А. Насонов, — була нестійкою єдністю, об'єднувала територію, розкидану на широких просторах Східноєвропейської рівнини, освоєну не суцільно. Усередині цієї величезної території залишалися великі простори, на які фактично не розповсюджувалася державна влада; на деякі частини вона могла поширюватися номінально або нерегулярно. Можна ствердити, що початково Київська держава складалася із території старовинної «Руської землі» і територій, розкиданих на широкому просторі Східноєвропейської рівнини»[18]. Повторюючи Маркса, дослідники відзначали, що Київська держава була «дуже нетривким, клаптиковим об'єднанням»[19]. Розпорошене на безкраїх просторах різноетнічне населення важко було утримати під однією владою. «Різні землі і племена проявляли свої відосередні тенденції, бажаючи жити самостійним життям. Єдність держави утримувала династія»[20]. Характеризуючи внутрішній лад руської держави, Михайло Грушевський підкреслив: «Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти — походами, змінами намісників і підручників, аби державна будова не отяжіла й не розсипалася»[21]. Б. Греков на цій підставі навіть назвав Київську державу «аляповатым (недоладним) государством»[22].

[16] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності).— Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.— С. 58.

[17] Советская историческая энциклопедия: В 16 т.— М., 1969.— Т. 12.— С. 417.

[18] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— С. 25.

[19] Историческая география СССР.— М., 1973.— С. 39.

[20] *Крип'якевич І. П.* Історія України.— Львів: Світ, 1990.— С. 70.

[21] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. І.— С. 428.

[22] *Греков Б. Д.* Феодальные отношения в Киевском государстве.— М.; Л., 1937.— С. 189–190.

Із середини IX ст., із виникненням над Дніпром політичного утворення зі столицею в Києві, з'являється термін «Руська земля». Аналогічно тому в літописі зустрічаємо термінологічні вислови «Лядська земля», «Угорська земля», «Гречеська земля» і т. п. Слово «земля» виступає тут у значенні держави, бо нинішнього слова «держава» в тодішні часи не вживали. Слово «держава» староболгарського походження і прийшло до нас із церковними літургійними книгами. Його первісне значення відповідає словам «могутність», «панування», «влада». Отже, початок літопису, який в оригіналі звучить так: «Се повѣсть временных лѣтъ, откуда єсть пошла Руськая Земля, кто въ Кієвѣ нача первѣє княжити і како Руськая Земля стала єсть», сучасною мовою перекладається: «Це повість стародавніх літ про те, звідки взялася Руська Держава, хто спершу в Києві почав княжити і як постала Руська Держава». Початковий літопис вказує, що перше історичне повідомлення про назву Київської держави «Руська земля» з'явилося 852 р., за правління візантійського імператора Михаїла. «В лето 6360, индикта 15, наченшь Михайлу царствовати, нача ся прозывати Руска Земля»[23].

Приблизно з того часу візантійські й арабські джерела починають вживати для етнічного позначення племінного об'єднання полян назву «Русь». Не торкаючись питання про те, чи назву «Русь» передали полянам варяги, чи назва ця місцевого походження, достатньо підкреслити, що першопочатково ім'я «Русь», в етнічному розумінні, стало носити придніпровське плем'я полян. Нестор-літописець, який з усіх слов'янських племен віддає перевагу київським полянам — «мужам мудрым й смысленым», відзначив вікопомну зміну їх етноніма: «поляни, еже ныне зовомая Русь»[24]. Літописець, отже, зафіксував новий етнонім («русь» у множині, «русин» у однині) як початок нового етнічного утворення, що «ґрунтується вже не на родоплемінних, а на територіальних зв'язках»[25]. Як пише В. Щербаківський: «Київ був центральною столицею полян і одночасно центром і столицею

[23] ПСРЛ.— Пг., 1923.— Т. 2, вып. 1.— С. 13.

[24] Повесть временных лет.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— Т. I.— С. 2I.

[25] *Балушок В.* Етноцентризм полян в «Повісті временних літ» і проблема витоків етнічної самосвідомості українців // Наукові записки КДУ: Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1999.— Т. 3.— С. 10.

Руси. Тому і поляни пізніше стали зватися Русью»[26]. Визнано, що роль полян «у створенні Русі була визначальною; можна твердити, що саме вони стали тим ядром, навколо якого здійснювалася консолідація Русі»[27]. «Назва «Русь» — стародавне прозвище Київської Землі, країни полян, відома вже в першій половині IX ст., задовго до завоювання Києва північними князями»[28].

За даними сучасної антропології, до території полян треба зарахувати середню течію Дніпра, а також міста Київ, Чернігів і Переяслав[29]. Від полян етнонім «Русь» спершу поширився на сусіднє плем'я сіверян, що займало область по течії Десни. Племінні утворення полян і сіверян були споріднені між собою. Вважають, що в основі їх лежить Черняхівська археологічна культура та її релікт — Волинцева культура. Сучасна археологія відзначає, що «корінний ареал Волинцевої культури — племінна територія русі, яку треба ідентифікувати з Руською землею у вузькому розумінні»[30]. Однак назви «Русь» і «Руська земля» виступають в історичних джерелах одночасно в різних значеннях, а це викликає певні труднощі при їх інтерпретаціях. Найповнішу класифікацію різних значень терміна «Русь» зробив класик російської історичної науки (мордвин за походженням) Василь Ключевський. Він розрізняє чотири значення слова «Русь»: «1. етнографічне: русь — плем'я; 2. соціальне: русь — стан; 3. географічне: Русь — область і 4. політичне: Русь — державна територія»[31]. До переліку В. Ключевського закономірно додати п'яте означення — церковне: русь — вірники східної православної церкви. В церковному значенні слово «Русь» об'єднувало всі народи, слов'янські і неслов'янські, що сповідували «руську релігію», тобто православ'я[32].

---

[26] *Щербаківський В.* Формація української нації.— Прага, 1941.— С. 131.

[27] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 163.

[28] *Тихомиров М. Н.* Русское летописание.— М., 1979.— С. 45.

[29] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии.— М.: Изд-во МГУ, 1973.— С. 31.

[30] *Седов В. В.* Русский каганат IX века // Отечественная история.— 1998.— № 4.— С. 12.

[31] *Ключевский В. О.* Терминология русской истории // Сочинения: В 8 т.— М., 1959.— Т. 6.— С. 130.

[32] *Геллер М.* История Русской империи: В 3 т.— М.: «МИК», 1997.— Т. 1.— С. 66.

Історики відзначають, що термін «Русь» найчастіше вживався і як етнонім, і як назва держави[33]. Однак передусім назва «Русь» мала етнічне значення і вживалася як збірне поняття народу, тому в слов'янському тексті договору Ігоря з греками з 945 р. «Русь» та «Рід Руський» — співпадають. «Відомо, що назви держав, які згадуються у літописі: Лядська, Болгарська та Грецька землі, виникли від назви народів: ляхів, болгар, греків, які проживали на своїх етнічних територіях. Таким чином, не може бути сумніву, що терміни «Руська земля», «Русь» також виникли від назви народу — русинів, які мешкали на Київщині. Назва «Руська земля», «Русь» іноді використовується літописцями як назва всієї країни, проте безпідставно говорити, що як етнічна вона стосується всіх племен і народів Київської держави, значна частина яких була навіть неслов'янського походження»[34].

Інакше кажучи, та обставина, що етнічна структура Київської держави склалася на поліетнічній основі, знайшла своє відбиття і в практиці вживання терміна «Русь»[35]. Як у всякій багатоетнічній імперії, назва Київської держави функціонувала у двоякому розумінні: етнічному і державно-політичному. Або, як пише Б. Рибаков, термін «Русь» у давніх джерелах «виступає у двох значеннях: вузькому (етнічному) та широкому (територіальному)»[36]. Аналогічні явища різновживання назв (етнічне — політичне) спостерігаються у тих державах, які, крім своєї власної, корінної, етнічної території, володіють етнічно чужою землею. Для прикладу: Річчю Посполитою Польською у державно-територіальному розумінні називалися, крім власне Польщі, і їй підвладні українські, білоруські та інші етнічно чужі землі. Але ніколи тоді ні Литву, ні Жмудь, ні Інфлянти чи, зрештою, Руське воєводство не називали Польщею в етнічному розумінні.

Дунайську імперію Габсбургів називали Австрією (з 1867 р. — Австро-Угорщиною). Проте Богемію, Хорватію, Галичину та

[33] *Седов В. В.* Русский каганат IX века // Отечественная история.— 1998.— № 4.— С. 40.

[34] *Висоцький С. О.* Київ: «Се буду мати градомъ Руськимъ» // Історія Русі-України: Історико-археологічний збірник.— К., 1998.— С. 102.

[35] *Агеева Р. А.* Страны и народы: Происхождение названий.— М.: Наука, 1990.— С. 119.

[36] *Рыбаков Б. А.* Древние Руссы // Советская археология.— 1953.— Т. 18.— С. 31.

інші етнічно ненімецькі землі, що входили до складу цісарства, називали Австрією лише в державному (політичному) розумінні. В етнічному ж розумінні Австрією називали (і називають дотепер) лише землі, населені німцями. Подібне двояке вживання назви країни (політичне та етнічне) спостерігається скрізь, де, побіч метрополії, наявні колонії, або де в складі однієї держави існують різноетнічні території. Етнонім «англійці» був перенесений на все населення Великобританії, де, крім англійців, живуть шотландці, валлійці та ін. Усіх загалом жителів Індії, приміром, називають індійцями в політичному розумінні, хоча там проживає на власній території ряд інших народів, які в етнічному плані зовсім не є індійцями. Те ж саме стосується загальнополітичної назви розмаїтих етносів Китаю, Пакистану, Індонезії тощо.

Дослідження літописних текстів показує, що поняття «Русь» і «Руська земля» мали саме таке двояке значення. «В літописах назви «Русь» і «Руська земля» виступають у двох значеннях: в ширшому, яке охоплює усі східнослов'янські землі, і вужчому, яке відноситься до південної частини цих земель. Територія Русі у вузькому значенні, згідно з літописними свідченнями, охоплювала землі від Києва і Білгорода на південному заході до міст Стародуб і Курськ на північному сході і до рік Рось і Тясмин на півдні. На цій території проживали поляни, сіверяни й уличі, які об'єдналися в VI–VII ст. проти кочовиків»[37].

Варто зауважити, що російська і, звісно, українська радянська історіографія Русі уникає терміна «етнічний» у співставленні до терміна «політичний». (Особливо цим відзначається спеціаліст з «давньоруської» літератури Д. Ліхачов)[38]. Натомість вживають менш виразну антонімічну пару: «вузький» — «широкий». Така розпливчаста форма дозволяє завуалювати найважливіше, а саме — етнічний аспект у тлумаченні назви «Русь». «Давно вже помічено, що термін «Русь» у давньоруських джерелах виступає в двох значеннях: вузькому та широкому. В загальному плані Русь — це територія Київської держави і, відповідно, її населення (включаючи всі групи племен, у тому числі і деякі неслов'янські). Щодо цього всі частини цієї держави є Руссю — і Новгород, і

[37] Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 320–321.

[38] Повесть временных лет / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева.— М.; Л., 1950.— С. 238–241.

Залісся, і Галич, і Київ, і Тьмутаракань і т. д., і т. п. Але поряд з цим термін «Русь» дуже часто вживається в таких контекстах, де він протиставлений певним районам Київської держави, тобто Русі в широкому значенні слова»[39].

Джерела IX–XII ст. виразно показують, що назви «Русь», «Руська Земля» першопочатково стосувалися тільки дніпровського Правобережжя з центром у Києві[40]. «Сей малий трикутник між Дніпром, Ірпенем і Росю — се центр історичного життя нашого народу і країна його імені — се Русь властива»[41]. Як доводить Н. Полонська-Василенко, «термін «Русь» застосували переважно щодо Київського князівства, і він деякою мірою був синонімом Київщини». Із літописних текстів виходить, «що в пол. XII в. «руську землю» становило тільки велике князівство київське в руках Рюриковичів, наслідників Володимира Великого й Ярослава Мудрого»[42]. У XI–XII ст. літописи строго відокремлювали Русь — Київське князівство — від інших князівств. «Поїхати в Русь» означало поїхати на Київщину. Під 1149 роком Новгородський літопис записав: «иде архиепископ Новгородский Нифонт в Русь», себто в Київ. Року 1165 Новгородський літопис (третій) зазначає ще точніше «і ходи игумен Юрьевский (Новгородського монастиря) в Русь, в Киев град»[43]. Назва «Русь» як поняття, що охоплює Київщину та прилеглі землі, протиставляється в усіх редакціях Руського літопису (Іпатіївському, Лаврентіївському та Новгородському) іншим територіям держави. «В історичній науці давно вже відзначено, що в XII–XIII ст. назва «Русь» означала певну країну — саме київську землю. Прикладів такого слововживання можна вказати немало і причому в різних руських пам'ятках»[44]. Про те, що назви «Русь» та «Руська земля» первісно стосувалися тільки центральних земель сучасної України, в російській науковій літературі панує

[39] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 162.

[40] *Попов А. И.* Названия городов СССР.— Л.: Наука, 1973.— С. 50.

[41] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. 1.— С. 190.

[42] *Свєнціцкий І.* Назва «Русь» в історичному розвитку до XII-го віку.— Жовква, 1936.— С. 13.

[43] *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т.— 3-тє вид.— К.: Либідь, 1995.— Т. 1.— С. 81.

[44] *Тихомиров М. Н.* Русское летописание.— М.: Наука, 1979.— С. 23.

беззастережна одностайність. С. Соловйов вважає етнічним ядром Київської держави «Русь в найтіснішому розумінні»[45]. Для нього Русь — це «князівство Київське, Переяславське, Чернігівське, Волинське, Смоленське і Туровське»[46]. У свою чергу, В. Ключевський вважає, що «Руссю першопочатково називалася лише Київська область»[47]. Такий же висновок робить також М. Тихомиров: «Можна з цілковитою основою вважати, що в XII–XIII ст. назва «Русь» означала певну область: Київську землю у вузькому розумінні цього слова»[48]. Сама ж назва «Русь», як стародавня назва Київської землі, «країни полян, відома вже з першої половини IX ст.»[49]. М. Присєлков на підставі аналізу твору «De administrando imperii» Костянтина Багрянородного (X ст.) і тексту русько-візантійських договорів доходить висновку, що в другій половині X ст. Київська держава складалася із основного ядра, що згодом утворило три князівства: Київське, Чернігівське та Переяславське, що звалося Руссю у вузькому (етнічному) розумінні цього слова, і решти земель, що називалися «Зовнішньою Руссю»[50]. Ядро руської державності «становило полянське плем'я, здавна відоме, мабуть, навколишнім країнам під назвою «Русь»[51].

Під 1175 роком Лаврентіївський літопис, описуючи нараду в місті Владимирі після вбивства Андрія Боголюбського, говорить: «Князь наш убьен, а детей у него нету, сынок у него в Новегороде, а братья его в Руси»[52]. 1187 р. князь Рурик київський послав у Суздаль до князя Всеволода сватати його дочку Верхуславу за свого сина Ростислава. Всеволод згодився, дав велике придане і відпустив її «в Русь». Князь Рурик справив пишне весілля, якого «несть бывало в Руси», а потім тих, що привезли Верхуславу із Суздаля «Якова свата и с бояры одпустил ко Всеволоду в

[45] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— СПб.: Изд-во «Общественная польза».— Кн. 1. Т. 1-5.— С. 20.
[46] Там само.— С. 19.
[47] *Ключевский В. О.* Сочинения... — Т. 1.— С. 110.
[48] *Тихомиров М. Н.* Русское летописание.— М.: Наука, 1979.— С. 24.
[49] Там само.— С. 45.
[50] *Приселков М.* Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам // Учен. Зап. Лен. гос. ун-та. Серия истор. наук.— Л., 1941.—Вып. VIII.— С. 235.
[51] *Зигоскин Н. П.* История права русского народа.— Казань, 1899.— С. 474.
[52] ПСРЛ.— Л., 1927.— Т. 1, вып. 2.— С. 371.

Суздаль». Тобто Владимиро-Суздальська земля тут виразно не «Русь». У Новгородських літописах Новгород і його земля чітко протиставляються «Русі» — півдню, Києву. «Протиставляється киянам-русинам і населення Новгородської землі — словени. Для новгородців їхати до Києва означало їхати на «Русь», а поверталися вони до себе в «Новгород», а не в «Руську Землю». Те ж саме характерне для населення північно-східної Русі, для владимиро-суздальського (Лаврентіївського) літопису. В уяві суздальців київський князь, повертаючись із походу в Ростово-Суздальську землю до себе в Київ, їде «в Русь». Для суздальського літописця «Русь» — Південь, Придніпров'я, Київ, а він сам — житель землі Суздальської»[53].

Б. Рибаков наголошує: «Словами «Руська земля» означувалася лише південно-східна частина руських земель, Придніпровська Русь, яка обіймала лісостепову смугу від Києва до Курська»[54]. У цитованій роботі Рибаков зафіксував за роками повідомлення руських літописців XII ст. про «Русь» як про південну область. В Іпатіївському літописі це роки: 1140, 1141, 1144, 1148, 1149, 1150, 1152, 1154, 1155, 1174, 1175, 1177, 1180, 1187, 1190, 1195; в Лаврентіївському літописі роки: 1139, 1204, 1205, 1249; у Новгородському І літописі роки: 1142, 1218, 1257. Перелік цей неповний[55]. Назви «Русь» і «Руська земля», — на погляд Костомарова, — у вузькому, етнічному розумінні застосовувалися тільки до території Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, згодом вони поширилися на Волинь і Галичину[56]. «Фактично назва Русь відносилася початково тільки до Полянської Землі, між Дніпром на сході, Россю на півдні й Ірпенем на півночі. Терени поза Полянською Землею не охоплювалися назвою Русь. Були це землі, як каже Константин Порфірородний, поза Руссю. Північніші (московські) землі, за Суздальським літописом, — були вилучені з-під поняття руських земель»[57].

---

[53] *Мавродин В.* Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия».— Л., 1958.— С. 17–18.

[54] *Рыбаков Б. А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории.— 1952.— № 9.— С. 57.

[55] Там само.— С. 50.

[56] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования.— СПб., 1893.— Т. I.— С. 230.

[57] *Мішко С.* Нарис ранньої історії Руси-України.— Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981.— С. 62.

Коли інші території називали «Руською землею», то цей термін розуміли лише у загальному політичному значенні — держава. Терміни «Руська земля», «Русь» в етнічному значенні не охоплювали якісь інші території. Суздаль, Великий Новгород літопис не називає «Руссю», але «ставить їх до неї у протилежність»[58].

Із назви «Русь» виникла прикметникова форма «руський», наприклад, «правда роуська», «роуськои землі». 1097 р. кияни звернулися до Володимира Мономаха: «Молимся княже, тобе и братома твоима, не мозете погубити Руськыя земли»[59]. Як стверджує Л. Черепнін, «Русская земля», «Русь», «русские князи», «русские полцы», «русская дружина», «русские сыны» — усі ці вислови пов'язуються з південно-руськими (українськими) землями»[60].

Насонов відзначає: «Ростово-Суздальська земля, як і Рязань, протиставляється Русі і південним літописом, і північно-східним»[61].

Ростислав, син Юрія, ростовського князя (м. Ростов розташоване в центрі сучасної Росії) був із ганьбою вигнаний Ізяславом із Києва. Він прийшов до батька в Суздаль і, вдаривши чолом, поскаржився: «Слышалъ есмь, оже хощеть тебе вся Руская земля и Черныи Клобукы, и тако мольвять: и насъ есть обезчествовалъ [Ізяслав]; а пойды на нь». Гюрги [Юрій] же, въ соромѣ сына своего сжаливъ собѣ, рече: «тако ли мнѣ части нѣту въ Руской земли и моимъ дѣтемъ»[62]. Тобто: немає ні мені, ні моїм дітям шани в Руській землі. Руська земля у князя Юрія — це територія сучасної України. Під 1154 р. в Іпатіївському літописі читаємо: «Томь же лѣте пойде Дюрги (Юрій) сь ростовцы и сь суздальцы и сь всѣми дѣтьми в Русь». І знову ж, іти в «Русь» означає прямувати не куди інде, а саме на територію сучасної України. Під 1180 р.: «Вышедше же ему (Святославу Чернігівському) изь Суздальской землѣ, и пусти брата своего, Всеволода, и Олга сына своего, и Ярополка, вь Русь, а самь сыномь сь Володимеромь пойде

[58] *Перетц В.* Слово о полку Ігоревім.— К., 1926.— С. 56.

[59] ПСРЛ.— Пг., 1923.— Т. 2, вып. 1.— С. 235.

[60] Вопросы формирования русской народности и нации: Сб.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— С. 62.

[61] *Насонов А. Н.* «Русская Земля» и образование территории древнерусского государства.— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— С. 29.

[62] ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2, вып. 3.— С. 41.

Новугороду Великому». Тут виразно розмежовується поняття «Русь» (Україна) і «Суздальська земля» — теперішня серцевина Росії. Головний княжий осередок цієї землі — Володимир-на-Клязьмі (тепер місто Владимир — центр однойменної області) теж, звичайно, не вважався Руссю.

«Володимирцы же, нетерьпяще голода, рѣша Михалку [своєму князю]: «мирися [з облягаючими місто ростовцями], любо промышляй о собѣ». Он же отвѣщавь рече: «прави есте хощете дѣля погиноути. И поеха вь Русь» [тобто в Україну][63]. До Володимира приходили купці «из Царгорода, и от иних стран, из Руской земли и аче Латинин»[64]. Тут виразно Руська земля поставлена між Царгородом і Латинським заходом. Таким чином, літописи свідчать, що ні Новгородська земля, ні Смоленська, ні Суздальська (Залісся) до XIII ст. Руссю не називалися[65]. Якщо з Ростова чи Суздаля хтось вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, то говорили: «Їде в Русь». Жодного разу поїздкою в «Русь» не названо подорож у якесь інше місце. «У XII столітті в землі Ростово-Суздальській під Руссю розуміли взагалі південний захід теперішньої Росії в збірному розумінні»[66]. Москва в уяві літописця ще й на початку XIII ст. теж — не Русь. Так, наприклад, під 1213 р. літописець про одного князя розповідає так: «Он же иде з Москви в Русь»[67]. Київське військо постійно називається «руським» військом. У літописі за 1159 р. «руські князі» розуміються, як південні (українські) князі. Проти них виступають «сила ростовьская» і «помочь муромьская»[68]. Отож, усі «літописці XII ст., включаючи новгородських, під «русью» мали на увазі саме Подніпров'я»[69].

«Саме середньовічні тексти доводять, що північні (себто російські) князівства не лише не були Руссю, але також жодного «перенесення російської столиці» з Києва до Суздаля в 1169 р. не

[63] ПСРЛ.— Л., 1927.— Т. 1, вып. 2.— С. 373.

[64] Повесть временных лет / Ст. и ком. Д. С. Лихачева.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— Т. 2.— С. 242.

[65] *Третьяков П. Н.* О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь.— М.: Наука, 1968.— С. 179.

[66] ПСРЛ.— Л., 1927.— Т. 1, вип. 2.— С. 350.

[67] ПСРЛ.— СПб., 1859.— Т. 8.— С. 119.

[68] Іпат. літ. 1154, 1175, 1177 рр.; Лавр. літ. 1175 р. та ін. див. ПСРЛ.— Л., 1927.— Т. 1, вип. 2.

[69] *Кузьмин А. Г.* Две концепции начала Руси в Повести временных лет // История СССР.— 1969.— № 6.— С. 105.

було, хоча таке твердження про перенесення російських столиць (Київ – Суздаль – Москва) знаходимо майже у всіх чільних англомовних підручниках»[70].

За літописними даними, в Київській державі в X–XI ст., існувало понад 24 міські поселення. Ті міста, які були розташовані поза межами етнічної Русі, не називаються руськими містами. До таких міст, які не входили в поняття Русь у «вузькому» (етнічному) розумінні, зараховували: Новгород Великий, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, Суздаль, Рязань. «Міста Володимиро-Суздальського і Рязанського князівств виключались із поняття Русі у «вузькому розумінні»[71]. З цього приводу знаний дослідник давньоруської писемності Сергій Висоцький зауважив: «Згадуючи про Руську землю та Київ, не можемо не звернути увагу на деякі недоречності. Літописець вклав в уста Олега (912 р.) крилаті слова про Київ: «Се буди мати градомъ русьскимъ». Досить часто цей вислів розуміється й тлумачиться невірно і пов'язується з північними містами. Після сказаного вище про Руську землю та її значення як політичного, панівного ядра Київської Русі зовсім неправильною є думка, що в наведеному літописному вислові йдеться про міста всієї держави, у тому числі й північні, пізніше — російські. Безперечно, тут мовиться про міста Руської землі у вузькому розумінні, від назви якої походить присвійний прикметник «русьскимъ» (давальний відмінок множини чоловічого роду)»[72].

Вислів «мати городов русских» у XX ст. став вживатися у дусі російської імперської концепції держави. «Боротьба білогвардійців за Київ 1918–1919 рр. здійснювалася під гаслом захисту «матері російських міст». Недаремно генерал–лейтенант Бредов під час переговорів з українським генералом А. Кравсом 31 серпня 1919 р. в Києві заявив останньому, що «Киев — мать русских городов, никогда не был украинским и не будет». Таким чином, коротка літописна фраза-ідіома перетворилася в політичну платформу загарбання України Росією. Відповідно до

[70] Перфецький Ю. Термін «Русь» – приклад оманної схожості. // Сучасність. – 1977. – ч. 4. – с. 49.

[71] *Рыбаков Б. А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории.— 1952.— № 9.— С. 47-48.

[72] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності).— Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.— С. 56.

цього гасла відомий українофоб — російський письменник М. Булгаков, описуючи Київ тамтих часів, наводить слова свого белетризованого героя полковника Щеткіна, з якими він звертається до російських офіцерів-дружинників, що мають захищати столицю формально українського гетьмана — Київ — від військ С. Петлюри: «Виправдайте довір'я матері російських міст, що гине», а генерал Картузов формував у Києві дружини для оборони «матері російських міст»[73].

Отже, зрозумілим є зміст слів початкового літопису: «Откуда єсть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, откуда Руская земля стала єсть». Літописець тут має на увазі, звичайно, київське Подніпров'я. Етнічне значення терміна «Русь» поширювався лише на населення Київської землі, яке називало себе «Людіе Русьской Землі», «Русь» або «Русини». Про останній термін поговоримо окремо згодом.

У своїй фундаментальній праці «Походження Русі» Омелян Пріцак, аналізуючи історію терміна «Русь», доходить висновку: «Ярослав почав також перетворювати Русь і територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Як результат таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст. і побутували в XV, вживалися тепер у новому значенні, а саме виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна)»[74].

Під 1250 роком літопис у такий спосіб говорить про князя Данила: «Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Кыевом и Володимером, и Галичем»[75].

Як бачимо, «для цього літописця Руська земля в другій половині XIII століття, це – міста Київ, Володимир Волинський і Галич. Вся решта – це інші краї. Дуже важливим є факт, що російське місто Суздаль не включене в його поняття Руської землі – а це показує нам, що жодного перенесення столиць із Києва до Суздаля в 1169 р. чи коли-небудь не було. Тяжко повірити, щоб літописець не назвав нової столиці, якби таке дійсно сталося. Також варто звернути увагу на те, що всі названі міста є на

[73] *Дашкевич Я.* Київ у церковно–національній ідеології Русі-України / / Різдво Христове 2000.— Львів, 2001.— С. 30.

[74] *Пріцак О.* Походження Русі.— К.: Обереги, 1997.— Т. І.— С. 100.

[75] ПСРЛ.— Пб., 1908.— Т. 2.— С. 807, 808.

етнічно українській території. Жодного північного (себто російського) міста тут немає»[76].

Під кінець XII ст., коли галицько-волинський князь Роман Мстиславович став «самодержцем всея Руси»[77], і «Галичина називається вже частиною Руси»[78]. Крім поширення назви Русь на землі Галицько-Волинської держави, не знаємо жодного іншого випадку, який вказував би на те, що вона стосувалася б якихось інших теренів. Із занепадом Київської держави в XIII ст. назва «Русь» таким чином перейшла до Галицько-Волинського князівства. Не можна уникнути питання про причину — чому саме одні землі називали Руссю у «вузькому» розумінні, а інші землі називали Руссю у «широкому». Основною причиною був фактор етнічного поділу. «Свідомість національної єдності і в XII ст. не була повною і загальною: Руською землею спеціально називалася південна Русь (зокрема Київська земля) на противагу північній та західній»[79].

Поняття Русі етнічної, як свідчать джерела, існувало протягом усієї княжої доби. «Це не ефемерне поняття, яке промайнуло в якомусь-там одному джерелі. Це поняття стійке, міцне, добре відоме всім без винятку руським літописцям, чи були вони киянами, владимирцями, галичанами чи новгородцями. Поняття Русі (в розумінні Придніпровської Русі) широко використовувалося в якості географічного орієнтиру, вважалося, що новгородцям чи суздальцям не потрібно було жодних пояснень, коли сказано «идоша в Русь»[80].

Те, що назви «Русь» та «Руська земля» стосувалися тільки центральних земель сучасної України, підтверджується такими однозначними літописними свідченнями, яких заперечити аж ніяк не вдасться[81].

---

[76] Перфецький Ю. Термін «Русь» – приклад оманної схожости. // Сучасність. – 1977. – ч. 4. – с. 49-50.

[77] ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— С. 715.

[78] *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна... // ЗНТШ.— 1964.— Т. 178.— С. 63.

[79] *Владимирский-Буданов М. В.* Обзор истории русского права.— К., 1900.— С. 27.

[80] *Рыбаков Б. А.* Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории.— 1952.— № 9.— С. 53.

[81] *Шаскольский И. П.* Вопрос о происхождении имени «Русь» в современной буржуазной науке // Критика новейшей буржуазной историографии: Сб.— Л.: Наука, 1967.— С. 164.

На основі текстів літописців і пізніших документів – «можемо зробити висновок, що в етнічно-географічному значенні назви Русь – це стара назва України й українців. Наведені приклади показують, що ця назва вживалася безперервно на українських землях від XII до XVII століття. Цього, як виходить, не можна сказати про російські землі, бо Київський, Суздальський і Перший Новгородський літописи засвідчують, що в XII і XIII століттях північні князівства не вважали себе Руссю»[82].

«Підсумовуючи повідомлення джерел, можна переконатися, що більшість їх називають Руссю, Руською землею переважно Київщину. Щодо широкого розуміння цієї назви, то вона має риторичний характер і відноситься до територій, підвладних Києву, а не до етносу держави»[83].

Хоч, як бачимо, московська історіографія визнає таке двояке вживання терміна «Русь» в епоху Київської держави, проте, щоб загладити його небажаний зміст, який полягає в тому, що Руссю в етнічному плані Московщина ніколи не називалася, стала вдаватися до обхідного маневру. У XIX ст. було навмисне вигадано і широко розповсюджено, зокрема з легкої руки історика Погодіна («гіпотеза Погодіна»), ряд штучних, історично абсолютно безпідставних термінів. Такі терміни, як «Русь Восточная, Русь Западная, Русь Северная, Русь Юговосточная, Русь Югозападная, Русь Южная, Русь Черленая», — це пізніші мудрації редакторів історичних джерел[84]. У старих текстах їх нема. Іншими словами, терміни Київська Русь, Південна Русь і похідні від них на зразок: південноруські князі, південноруські міста і т. д., а також Північна Русь, Північно-східна Русь, Ростово-Суздальська Русь, або, наприклад, Московська Русь та похідні від них, що зараз постійно і повсюдно вживаються у літературі, — це не що інше, як спеціальна вигадка, що має на меті підкріпити претензії на київську спадщину. «Треба підкреслити, що поширене зараз сполучення «Київська Русь» не виступає ні разу в середньовічних літописах»[85].

---

[82] Перфецький Ю. Термін «Русь»... – с. 60.

[83] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст.— Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.— С. 53.

[84] Указатель к первым осьми томам Полного собрания Русских Летописей. Отд. второй. Указатель географический.— СПб., 1907.— С. 409–410.

[85] *Книш Ю.* Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології // Український історик.— 1988.— № 1–4.— С. 242.

Облудним є аргумент, що, мовляв, терміни Київська Русь та Московська Русь стали з плином часу термінами науковими. Ці антиісторичні терміни антинаукові за своєю суттю. Утворені в XIX ст. царськими ідеологами для суто політичних потреб, вони служили і служать не історичній науці, а цілям загарбницької імперіалістичної політики. «И в обыденном сознании, и в исторической литературе термин «Киевская Русь» настолько прочно укоренен, что его искусственность и анахроничность практически не осознаются. Между тем государство под названием «Киевская Русь» (и даже «Древняя Русь») не существовало никогда! Наши далекие предки были бы несказанно удивлены, услышав такое наименование страны, в которой волей случая им довелось жить, поскольку называли ее «Русской землей», «Русью», а себя, ее население, собирательным «русь» или каждый отдельно — «русином». «Киевская Русь» — термин происхождения книжного и ученого и ведет свое начало не из источников, а со страниц исторических трудов первой половины XIX века»[86]. Наші літописці, як і тогочасні іноземні автори, ніколи до назви Русь не додавали прикметника Київська чи прикметника Ростово-Суздальська і т. п. Русь була лише одна єдина та неподільна, і всі добре знали, що під цим терміном треба розуміти. Російська історіографія закріпила в історичній літературі цю штучну назву «Київська Русь» (у значенні Росія), що викликало в науковому світі, зокрема західному, цілковите баламутство в термінології. «Народжений в лоні російської науки, термін «Київська Русь», як не дивно, знайшов популярність і в українській історіографії»[87]. Як пише І. Лисяк-Рудницький: «Погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їхніх засновків. Концепцій, що відбігають від ортодоксії, не важать щодо їхньої наукової обґрунтованости, але автоматично виключають з-під розгляду, як буцім то тенденційні й «націоналістичні»[88].

Крім етнічного і політичного, термін «Русь» мав ще неабияке церковне значення. Із прийняттям Володимиром Великим 988 р.

---

[86] *Толочко А.* Химера «Киевской Руси» // Родина.— 1999.— № 8.— С. 29.

[87] Там само.— С. 30.

[88] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.— К.: Основи, 1994.— Т. 1.— С. 166.

християнства на Русі розпочалася організація Церкви. Із Візантії прийшла сюди ієрархія: Патріарх Царгороду (Константинополя) поставив у Києві руського митрополита, якому були підпорядковані руські єпископи, а їм, у свою чергу, священики і монахи (ченці). Глава Руської право-славної церкви став носити титул митрополита Київського і Всія Русі. Цей титул, до речі, зберігається в Україні донині в церковнім ужитку. Таким чином, вірники Руської православної церкви стали називатися християнами руськими. На противагу до західних латинників населення Київської держави ідентифікується на сторінках історії з «людьми руської віри». Іншими словами, хто вважався вірником Руської православної церкви, той, відповідно, називався руським у релігійному значенні. Саме релігійне значення заважило на оформлення етноніма росіян — «русский», про що мова далі.

IV. ЗАЛІССЯ

З епохи неоліту на території Європи, за даними археології, виступають три різко відмінні расово-етнічні утворення. Різний був і їх спосіб життя: одні займалися хліборобством, другі — скотарством, треті — мисливством. У Східному Сибіру і прилеглих степових краях кочували пастуші племена. Це були предки численних монголо-тюркських народів. Територію південно-східної Європи займали хліборобські племена індоєвропейців (предків греків, латинян, слов'ян, германців тощо). Мисливські племена північно-східної Європи, Зауралля та Західного Сибіру стали засновниками третього етнічно-культурного угруповання Євразії — фінно-угорського.

Історична доля фінно-угрів порівняно з індоєвропейцями чи монголо-тюрками складалася менш сприятливо. Тисячоліттями вони вели безбарвне, непомітне життя, і коли войовничі монголотюрки стали для багатьох народів «Божою карою», то про якусь зовнішню активність фінно-угрів історії майже нічого розповісти. В той час, як індоєвропейських хліборобів вабили родючі землі і помірне підсоння, фінно-угорські мисливці заглиблювались в холодні похмурі заболочені пущі Євразійського континенту, чимраз більше віддаляючись від вогнищ древніх цивілізацій.

Руські літописці називали фінно-угорські племена загальною назвою «чудь»[1]. Назва «фінни» є назвою німецькою і означує мешканця болотистої, вологої низовини, а самоназвою чуді є слово суомалайн. Протягом двох тисяч років, як свідчить археологія, ареал розселення чудських племен у Східній Європі

[1] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровской) летописи.— Варшава, 1885.— С. 44.

залишався незмінним. До нього належало північне і середнє Приуралля, уся територія на північ від верхньої Волги, все середнє Поволжжя, аж до північної частини території сучасної Саратовської області та область Волгоокського межиріччя — центр сучасної Росії. «Фіни, Suomalainen, мандрували субарктичною тайгою зі свого вихідного пункту в Сибіру. Вони зайняли землі між Балтійським морем і верхів'ям Волги, що згодом стали серцем Росії»[2].

У давнину лісові дебрі становили надійну перепону і, звичайно, служили кордоном між різними етнічними групами населення. Величезний непрохідний праліс, залишки якого донині відомі як Брянські (стародавнє дебрянські) ліси, відокремлював чудь від індоевропейського світу[3]. Ця межа була «свого роду китайською стіною, навіть неприступнішою, ніж остання»[4]. На Русі, в Києві та Чернігові, територію між Волгою та Окою називали Заліською («Залеська земля»), тобто такою, що міститься за лісом[5]. Іноді Залісся називали «Верхньою землею». У Новгороді, виходячи з власної географічної точки зору, її називали «Пониззям»[6].

Назва «Заліська земля» трапляється у «Задонщині», де Дмитро Донской звертається до своїх воєвод зі словами: «А идет к нам в Залесскую землю». Залісся у «Задонщині» має своїм центром вже Москву: «Пойдем... во свою Залесскую землю к славному граду Москве»[7].

Точну дату прилучення Заліської землі до сфери впливу Руської держави встановити важко, в усякому разі це відбулося досить пізно, десь не раніше X–XI ст.[8] Про цей період маємо надто скупі та уривчасті дані, тому що київських літописців не цікавили події в глухій північно-східній провінції. Досить сказати,

---

[2] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 236.

[3] *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Л.: Наука, 1966.— С. 109.

[4] *Богданович А. Е.* Язык земли.— Ярославль, 1956.— С. 23.

[5] *Ключевский В. О.* Сочинения....— Т. І.— С. 228.

[6] Вопросы формирования русской народности и нации: Сб.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— С. 82.

[7] Воинские повести древней Руси / Под. ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1949.— С. 33, 41.

[8] *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— С. 173.

що лише «з двадцятих років XI століття дають наші старі літописи деякі відомості про російський північно-схід»[9]. Якщо раніше й проникали сюди окремі слов'янські групи, то це проникнення мало капілярний характер і не відігравало жодної істотної ролі.

У монографії, присвяченій цій темі, Є. Горюнова підкреслює, що «на території Межиріччя поки що невідомий ні один слов'янський пам'ятник раніше X ст. н. е.»[10]. Тривалий час Заліська земля була малопривабливою для київських князів. «Відзначаючись суворим кліматом, населена бідними фінськими племенами (Весь, Меря), вона вважалася найостаннішим уділом»[11]. Київські князі дивилися на Залісся як на дику та майже чужу країну, як на щось — за порівнянням Голубинського, — «вроде Туркестана»[12].

До кінця XI ст. Залісся було глухим закутком на задвірках Руської держави. Віддаленість від тодішньої основної артерії Східної Європи (Балтика – Дніпро – Чорне море) робила Залісся політичним і економічним загумінком. «Глухий закуток між Окою і Волгою... був віддаленою від великих торгових шляхів глушиною»[13].

Розкидані по лісах, між болотами, заліські поселення довго зберігали свої первісні неслов'янські риси. «На початку російської історії, в X сторіччі, ми бачимо, що ще вся область пізнішої Ростово-Суздальської землі, колиски великоруської держави, була заселена фінськими племенами»[14]. Етнічну своєрідність Залісся Ключевський охарактеризував так: «Це була країна, яка лежала поза старою корінною Руссю і в XI ст. була скорше чужорідною, ніж руською країною»[15]. З «Повісті временних літ» та з інших стародавніх письмових джерел, а також за даними археології, етнографії, топоніміки, гідроніміки, відомо, що чудське плем'я меря проживало на верхній Волзі, чудське плем'я

[9] *Пресняков А. Е.* Московское царство.— Пг.: Огни, 1918.— С. 5.
[10] *Горюнова Е. И.* Этническая история Волго-Окского междуречья.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— С. 5.
[11] *Иловайский Д.* Краткие очерки русской истории.— М., 1898.— С. 29.
[12] *Голубинский Е.* История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— С. 442.
[13] *Ляшенко П. И.* История народного хозяйства СССР.— М., 1952.— Т. I.— С. 47.
[14] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— СПб., 1891.— Т. V.— С. 830.
[15] *Ключевский В. О.* Сочинения... — Т. I.— С. 293.

мурома — на річці Ока, чудська весь населяла район Вологди, а мордва проживала на середній Волзі. «А на Ростовьском озере Меря, а на Клещине озере Меря же. А по Оце реце, где потече в Волгу же Мурома язык свой»[16].

Таким чином, територія, яка стала потім етнічним ядром, де сформувався російський народ, першопочатково була землею угро-фінських (чудських) племен.

З кінця XI ст., після з'їзду князів у Любечі (1097 р.), Заліська область відокремилась і стала окремішним князівством. «Вже в древній період у цьому віддаленому краї паралельно існували два центри: Ростов і Суздаль. У XII ст. до них додався третій — Володимир. Тому і сама земля має у літературі звичайно подвійну назву — Ростово-Суздальської або Володимир-Суздальської Русі. Древні пам'ятки не знали штучних назв, а іменували всю землю, яка лежала в межиріччі Волги й Оки, просто Заліською»[17]. М. Воронін стверджує, що термін Залісся вживався до міст межиріччя Оки та Волги і в XIII–XV ст.[18] Подібне знаходимо в історичній енциклопедії: «Лежавший на окраине Киевской державы Залесский край с его древними городами Ростовом и Суздалем»[19]. Нерідко, відхиляючись від офіційної ідеології, російські енциклопедії містять найбільш вірогідні дані, зокрема стосовно ранньої історії Московщини.

Якщо назви міст чомусь фонетично співпадали, як, наприклад, Переяслав, що на Київщині (з 1953 р. — Переяслав-Хмельницький), із Переяславом у Ярославській області, то до останнього обов'язково додавалось означення Заліський. Те ж спостерігаємо з назвою Володимир (тепер Владімір). Йдеться про обласний центр на р. Клязьмі — на відміну від Володимира, що на Волині, який тільки 1792 р. увійшов до складу Росії. Теперішнє зайве додаткове означення нашого міста — Волинський — встановлене російською адміністрацією в XIX ст.

Однакові, на перший погляд, або схожі топоніми Залісся і Русі залюбки тлумачаться, за існуючою традицією, як чи не

---

[16] ПСРЛ.— Л., 1926.— Т. 1, вып. 1.— С. 10–11.

[17] *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.— М.: Госполитиздат, 1965.— С. 392.

[18] *Воронин Н.* Владимир, Боголюбово, Суздаль, Юрьев-Польской.— М.: Искусство, 1974.— С. 13.

[19] Советская историческая энциклопедия: В 16 т.— М.: Сов. энциклопедия, 1969.— Т. 12.— С. 333.

найголовніший доказ перенесення руськими колоністами з півдня на північний схід пам'яті своєї колишньої батьківщини. Твердять, наприклад, що «переселенці з Київської Русі принесли на північну україну і назви дорогих їх серцю залишених міст, селищ, річок і навіть ярів»[20]. Подібні висловлювання постійно зустрічаються в російській популярній історичній літературі. «При цьому аналізом таких топонімів серйозно не займалися, а обмежувалися тільки звичайним переліком їх»[21]. Такі топоніми, наприклад, як Дунай, Либедь, Оболонь, Плетена, Рудка, Почайна, Звенигород, Вишгород, Білгород тощо, аж ніяк не можна вважати перенесеними. Лінгвістичний аналіз показує, що вони мають питоме місцеве походження. Існує традиція вважати назви міст «Переяславль Залесский» (сучасне місто Переяславль-Залесский у Ярославській області) та «Переяславль Рязанский» (сучасне місто Рязань) перенесеними з Русі, з назви міста Переяславль (сучасне місто Переяслав-Хмельницький Київської області). «Лінгвістичний аналіз трьох цих назв та історична ситуація появи цих міст дає підстави вважати, що перенесення назви як такого не могло бути»[22]. Схожі назви цих міст виникли самі по собі. Прискіпливий лінгвістичний аналіз показує, що тільки деякі, одиничні назви могли, і то навряд, бути таким чином перенесені. У більшості випадків так звані «перенесені топоніми» є звичайними мовними співпадіннями. Одночасно ті ж історики, що так захоплюються домислами про якісь буцімто «перенесені назви», ігнорують той факт, що майже всі річки, озера, урочища та більшість населених пунктів на території колишнього Залісся мають донині не слов'янські, а фінські назви. «На обширному просторі від Оки до Білого моря ми зустрічаємо тисячі неруських назв міст, сіл, рік та урочищ. Прислухаючись до тих назв, легко помітити, що вони взяті з якогось одного лексикону, яким колись на всьому тому просторі звучала одна мова, якій належали ці назви, і що вона рідня тим наріччям, на яких розмовляє туземне населення сьогоднішньої Фінляндії і фінські інородці середнього Поволжя, мордва, череміси. Так, і на цьому просторі, і в східній

[20] Украина — это Русь: Литературно-публицистический сборник.— СПб.: ЛИО «Редактор», 2000.— С. 38.

[21] *Смолицька Г.* Про так звані перенесені топоніми з Південної Русі у Північно-Східну Русь // Мовознавство.— 1993.— № 4.— С. 12.

[22] *Смолицька Г.* Про так звані перенесені топоніми з Південної Русі у Північно-Східну Русь // Мовознавство.— 1993.— № 4.— С. 17.

смузі Європейської Росії зустрічаємо багато рік, назви яких закінчуються на «ва»: «Протва», «Москва», «Силва», «Косва» і т. д. В одної Ками можна нарахувати до 20 приток, назви яких мають таке закінчення. «Va» по-фінському означає вода. Назва самої Оки фінського походження: це — обрусіла форма фінського «jok», що означає «ріка» взагалі»[23]. На основній території Московської держави за актами XIV–XVI ст. «можна вказати доволі велике число окремих селищ і населених місцевостей (волостей і станів) із самостійними, не запозиченими від рік, озер та інших урочищ, не російськими назвами»[24].

Як не змінювалася мовна ситуація, географічні назви, втілені в слово, продовжували жити. «Географічна номенклатура має величезне значення не тільки для історичної географії, а й взагалі для вивчення історичного життя народів; це значення завжди усвідомлювалося — завжди відчувалося, що земля є книга, де історія людства записується в географічній номенклатурі»[25].

Уже поверховий огляд сучасної географічної карти центральної Росії (і то незважаючи на післяреволюційну манію перейменувань) показує, що цей край насичений дивними і незрозумілими, явно неслов'янськими географічними назвами. Навіть назва Москва чудського походження, чудськими є назви Суздаля (Суждаль), Рязані (Ерзя), Костроми, Пензи, Тамбова, Пермі та багатьох інших російських міст. «Скажемо лише, що майже половина географічних назв, які зустрічаються в північній половині Європейської частини СРСР, за своїм походженням фінно-угорські. А таких топонімів тисячі. Всі вони входять у словниковий фонд російської літературної мови: Вологда, Рязань, Онега, Кама, Холмогори, Вичегда, В'ятка і т. д.»[26].

Особливо зберегли своє первісне найменування річки та озера, які густо розсіяні на тих теренах. Щоб не впасти у монотонність, для ілюстрації наведемо з класичного дослідження А. Уварова гідронімічні назви лише з Ярославської та Костромської губерній.

---

[23] *Ключевский В. О.* Сочинения... — Т. I, ч. I.— С. 294.

[24] *Любавский М. К.* Образование основной государственной территории Великорусской народности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1929.— С. 11.

[25] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровской) летописи.— Варшава, 1885.— С. 255.

[26] *Лыткин В. И.* Финно-угорские заимствования в русском языке // Русская речь.— 1972.— № 3.— С. 131.

В Ярославській губернії. Озера: Караш, Гадш, Сурмоє, Ягорба; річки: Пулохма, Гда, Печегда, Сара, Воржа, Шула, Сулесть, Векса, Ішна, Вашка, Ухтома, Лахость, Шопша, Мокза, Волга, Шерна, Курба, Пахна, Туношна, Телга, Нора, Толгобола, Вокшера, Урдома, Война, Марма, Нахта, Інопажь, Ухра, Редьма, Лушна, Іода, Юхоть, Уткошь, Кукімка, Конгора, Улейма, Воржєхоть, Кісьма, Ворсма, Молога, Жабня, Сіть, Вєрєкса, Яна, Удрусь, Пушма, Сога, Согожа, Енглень, Кларь, Лама, Сєбмя, Шексна, Корожічна, Ільть, Обнора, Соть, Уга, Шарна, Пєскольдишь, Кульза, Касть, Кельноть, Сахманда, Шачеболка, Соєкша, Єшка, Доманка, Конша, Пєлєнда, Коргатка, Кєрома, Шельша, Музга, Мякса, Вєтха, Кєштома, Шаготь, Сегжа, Тулша, Пєртома, Конглісь, Солмазь, Цина, Шелекма, Патра, Ушлома, Сохоть, Пурновка, Кухолка, Моса, Маравка, Єга, Ладейка, Кєма, Пачєболка, Коржа, Іть, Матлань, Щиголость, Чемузьє, Вонгірь, Лать, Лехта, Шула, Лєхоть, Кутьма, Ліга, Вонога, Кучебеж, Учара, Шірєнга, Пєра, Согма, Лута, Вонгіла, Вонгіль, Сундоба, Ушлома, Рума, Пєноуза, Шуйга, Раха, Волготня, Сонгоба, Вага; селища: Бікань, Чєнці, Корес, Караш, Чашніци, Рюміно, Інери, Деболи, Вауліха, Тара, Шеманіха, Мєрєковіци, Вексіци, Шурскала, Пужбала, Шулєц, Шугарь, Годєново, Шєндора, Кустеря, Карагачєво, Чуфарово, Рохово, Воржа, Сулость, Угожь, Рєльци, Чухолзи, Карачуг, Пура, Согіла, Сегальск, Соломишь, Воєхта, Комцово, Полуєво, Клівіно, Побичєво, Редріково, Корєєво, Булово, Тархово, Жєчлово, Тавіно, Шахлово, Рєдкошово, Лахость, Пурлово, Желаховко, Копор'є, Унімерь, Шопша, Коурцово, Каргаш, Рахма, Хозніци, Курби, Туношка, Толгобола, Гавшінка, Куксєнка, Кочєльна, Чілчаго, Чіріха, Сігорь, Ховарь, Поймаш, Жабня, Маймори, Реліщі, Кальякі, Лохово, Куліви, Короша, Будтакі, Учма, Карєхоть, Вокшера, Тенгола, Гєбєвца, Гєкма, Кіндякі, Яхробола, Чучкі, Шєльшєдом, Сора, Бубякі, Бабайкі, Когурово, Хохдай, Пєткі, Тюмба, Ворокса, Учєнжа, Согожа, Карачіно, Вологдіно, Кочєвастік, Лувеньє, Шерна, Копріно, Лушма і т. д.

У Костромській губернії. Річки: Ликішіка, Луха, Сельма, Тутка, Пустая, Шача, Корєга, Монза, Соть, Вєкса, Тєбза, Покша, Мєра, Пістєга, Мєза, Тома, Сєндєга, Корба, Кілєнка, Мєдоза, Надога, Нєрєхта, Шурма, Шуя, Інгарька, Пєста, Пасма, Номза, Пєза, Томга, Ноля, Андоба, Локма, Вога, Солдога, Кусь,

Нємдохта, Кочуга, Пєчєнга, Шурмша, Міча, Шірмокша, Шміля, Узола, Кержєнєц, Кільна, Лєкома, Шайма, Піжма, Тунбал, Шуда, Суртюг, Іма, Какша, Вєхтома, Унжа та ін.; поселення: Галич Мерський, Кострома, Кінєшма, Шунга, Чухлома, Тємта, Хомкіно, Бакі, Урень і т. д.[27]

Спостерігаючи за річками, що мають назви з угро-фінськими суфіксами -ма і -ва, що означають «потічок», «річка», «вода», «доходимо висновку, що плем'я, яке давало ці ймення, розповсюджувалося колись з північного сходу Великоросії далеко на південний захід, включаючи Костромську, Калузьку, Владимирську, Московську губернії і звідси переходячи навіть у басейн Дніпра, а саме в область його верхів'їв і лівих приток, закінчуючи Десною»[28]. Стосовно населених пунктів, то їх, особливо після революції, багато перейменовано.

Прикладом манії перейменувань може служити доля однієї загальновідомої у Росії місцевості. До 1725 р. вона мала чудську назву Саарська Миза. З 1725 р. — Царское село. З 1918 р. — Детское село. З 1937 р. місцевість перейменували в місто Пушкін.

Якщо місцевість до решти позбавляється свого населення, то не можуть затриматися ті ж назви, які побутували колись. Назва може втриматися лише при безперервній спадкоємності населення, при безпосередній передачі назв з уст в уста. Збереження чудської номенклатури для дрібних озер, рік і малопомітних урочищ (як гора, поле) свідчить про «збереження самого тубільного населення, від якого переймали слов'яноруські новосели всі ці чужі руській мові імена»[29]. Як стверджує М. Покровський, «щоби створити свою географічну номенклатуру для цілого краю, треба було сидіти в цьому краю дуже густо і дуже довго. Слов'янські колонізатори врізались у цю гущу маленькими острівками всупереч твердженню, що лише залишки, «острівки» тубільного населення збереглися на загарбаних

[27] *Уваров А. С.* Меряне и их быт по курганным роскопкам // Труды первого археологического съезда в Москве.— М., 1871.— Т. 3.— С. 643–644.

[28] *Милюков Н. М.* Очерки по истории русской культуры.— СПб., 1896.— Ч. I.— С. 40–41.

[29] *Любавский М. К.* Образование основной государственной территории Великорусской народности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1929.— С. 11–12.

слов'янською колонізацією територіях»[30]. За словами історика східнослов'янської географії Барсова, «географічні назви залишаються пам'ятником тому зниклому населенню, яке створило їх, і в тому розумінні їх свідоцтво про населення та етнографічне нашарування цієї чи тієї землі незаперечне і безсумнівне»[31].

На переконливі сліди, залишені чудськими племенами в географічних назвах, звертає увагу Ключевський. «На широкому терені, — пише він, — від Оки до Білого моря ми зустрічаємо тисячі неслов'янських назв міст, сіл, рік та урочищ. Навіть племінні назви Мері і Весі не щезли безслідно в центральній Великоросії: тут зустрічається багато сіл і річок, які мають їхні назви. Отже, — робить висновок Ключевський, — фінські племена були споконвічними мешканцями в самому центрі нинішньої Великоросії»[32]. Таким чином, заліське межиріччя Оки і Волги протягом тривалого часу належало до чудського мовного світу. До виникнення Руської держави «фінські племена заселяли суцільно всю область Оки і Верхньої Волги. Це якраз та область, яка в теперішній час вважається корінною Великоросією»[33].

Спочатку з Русі їздили на Залісся далеким окружним шляхом — через Новгород. Тільки набагато пізніше проклався шлях через Смоленськ. Природною особливістю Залісся була сильна заболоченість території. Величезна кількість озер і боліт, густо порозкиданих по всьому краю, становила серйозну перешкоду для розвитку хліборобства і викликала значні труднощі при спорудженні сухопутних шляхів сполучення. «До половини XII ст. не помітно прямого сполучення далекого Залісся з Києвом»[34]. І до цього часу Залісся не становило осібного уділу, а входило до складу Чернігівського та Переяславського князівств.

---

[30] *Покровский М. Н.* Возникновение Московского государства и «Великорусская народность» // Историк-марксист.— 1930.— Т. 18–19.— С. 18.

[31] *Барсов Н. П.* Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровской) летописи.— Варшава, 1885.— С. 257.

[32] *Ключевский В. О.* Сочинения... — Т. I.— С. 294.

[33] *Черняева М.* Когда и как стала Волга русской рекой.— М., 1904.— С. 1.

[34] *Ключевский В. О.* Сочинения. — Т. I.— С. 286.

V. «СТАРШИЙ БРАТ»

Вислів «старший брат» донедавна в історіографії та публіцистиці треба було сприймати як псевдонім або синонім слова «росіянин». Як засіб ідеологічної шовіністичної пропаганди вислів «старший брат» став у СРСР широко розповсюджуватися з 1936 р., а з 1938 р. розповсюдили вислів «великий русский народ»[1]. У праці російського історика Б. Воліна «Великий русский народ» стверджується: «Народи СРСР пишаються своїм старшим братом, першим серед рівних у братерській сім'ї народів»[2]. Москва доклала чимало зусиль, щоб міцно з'єднати словосполучення «старший брат» з російським етнонімом. «Партійні вожді полюбляли маніпулювати словами з родинної сфери — найбільший тиран XX ст. називався «батьком народу», російський народ був для всіх інших «старшим братом», комуністична партія іменувала себе «рідною»[3]. Цікаво, що першим, хто вжив метафору «родные братья» стосовно українців та росіян, був жандармський полковник барон Корф[4]. Проголошувалася рівність трьох «єдинокровних» східнослов'янських «народів-братів», але цензура суворо стежила, щоб перелік цих народів йшов не за абеткою: російський «старший брат» завжди мав бути на першому місці[5]. Як відзначив Р. Кісь, «братні слов'яни («родные поколенья») бачаться Москвою не в одній

[1] *Солженицын А.* Россия в обвале.— М.: Русский путь, 1998.— С. 135.
[2] *Волин Б.* Великий русский народ.— М., 1938.— С. 3.
[3] *Масенко Л. Т.* Мова і політика.— К.: Соняшник, 1999.— С. 38.
[4] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).— СПб.: Алетейя, 2000.— С. 128.
[5] *Ісаєвич Я.* Михайло Брайчевський і його концепція історії України / / Український історик.— 1994.— № 1–4.— С. 195.

площині з нею, а ієрархічно «по вертикалі», на безумовно нижчому щаблі»[6]. Стосовно українців ідеологам «старшобратства» потрібно було зробити такі три кроки: «Спочатку росіян виділити з числа інших етнічних меншостей, зробити поряд з українцями титульною нацією. Потім надати російському народу роль «старшого брата», «першого серед рівних». І лише на третьому етапі зробити російську мову та культуру панівною в Україні»[7]. Через те, що поняття «старший брат» тісно поєднане з перебігом формування російської етнічної спільноти та з відповідними процесами в білорусів і українців, то не можна уникнути розгляду деяких малознаних широкій публіці, але принципових для розуміння історії питань етногенезу східних слов'ян. В етногенному аспекті термін «старший брат» реально означав, що українці та білоруси, в званні «молодших братів», є похідними від росіян. Іншими словами, етногенез українців та білорусів начебто відбувався пізніше від російського.

Насправді історична хронологія свідчить якраз про протилежне.

«Дослідження походження окремих східнослов'янських народів належить до числа найбільш заполітизованих в історії Східної Європи. На жаль, воно формувалося і вирішувалося переважно політиками, а не науковцями. Як наслідок, історична істина виявилась настільки викривленою, що наймолодший серед східних слов'ян етнос був проголошений «старшим братом»[8].

Питання формування трьох східнослов'янських народів є винятково актуальним і сьогодні. «Актуалізація цієї проблематики посилюється також позицією певних кіл, які виступають за реінтеграцію України в рамках пострадянського співтовариства. Ряд московських авторів намагається довести існування «первинної держави», первинної Русі, із якої нібито виокремились згодом три східнослов'янські держави, і дати, таким чином, якесь історичне обґрунтування ідеї реанімації СРСР, політичної інтеграції трьох східнослов'янських народів. З цією метою

---

[6] *Кісь Р.* Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть).— Львів, 1998.— С. 52.

[7] *Єфіменко Г. Г.* Зміна в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Український історичний журнал.— 2000.— № 4.— С. 45.

[8] *Залізняк Л.* Чи справді був старшим «старший брат»? або Етнічні процеси в Київській Русі щодо походження українців, білорусів та росіян // Берегиня.— 1997.— Ч. 3–4.— С. 42.

обґрунтовується міфічне старшинство російського народу — «старшого брата»[9]. Українські історики доцінювали політичну вагу питання етногенезу східних слов'ян. «Це питання має такі далекосяглі практичні наслідки політичного характеру, що ця суто наукова історична проблема була впродовж довгих літ живим доказом на те, як історична правда може бути жертвою політичного натиску з боку заінтересованого режиму»[10].

Самі російські історики скаржаться, що питання про походження російського народу не має достатнього розв'язання. «Здавалося б, що зовсім необхідно утворення російської держави зв'язати з утворенням російського (великоруського) народу не лише в монографічній літературі, а й в загальних оглядах та навчальних підручниках. Звичайно справа обмежується тим, що в підручниках вказується на виникнення не великоросійського народу, а українського та білоруського. Читачеві, очевидно, пропонується зробити висновок, що якщо вже утворилися український та білоруський народи, то повинен виникнути і великоросійський. Але як, за яких умов і коли відбувся цей дуже важливий факт, про це не говориться»[11].

1725 р. в Петербурзі було засновано Академію наук під назвою «Академія наук і курйозних художеств». Жартуючи, пізніше казали, що ця дивна назва пояснюється тим, що від російських учених-природознавців вимагається наука, в той час як від учених-гуманітаріїв і передусім істориків — «курйозні художества». Як вже говорилося, за браком власних кваліфікованих наукових кадрів до Академії широко запрошуються іноземці — головним чином німці. На зміну українському культурному впливу XVII ст. приходить хвиля німецького культуртрегерства. Справа доходить до того, що перший російський історичний журнал, який стала видавати Академія з 1732 р., видається німецькою мовою («Sammlung Rußischen Geschichte»). Німецькі історики Міллер, Шлоцер і Стріттер чомусь відразу засумнівалися у слов'янському походженні росіян. Проти такої позиції

[9] *Завьялов А. С.* К вопросу о новейших технологиях в исследовании проблем украинского праэтноса // Гуманітарний журнал.— 1999.— № 2.— С. 9.

[10] *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна... // ЗНТШ.— 1964.— Т. 178.— С. 11.

[11] *Юшков С.* К вопросу об образовании русского государства в XIV–XVI веках // Вопросы истории.— 1946.— № 4.— С. 67.

гостро виступила цариця Катерина II, яка сама в цій справі взялася за перо. По відповідних державних установах було розіслано таємний циркуляр, в якому урядово запевнювалося, що росіяни, як: весь, меря, мурома, є слов'янами і походять від стародавніх Роксолянів, тобто народів розсіяних, від чого, мовляв, і виникли назви Россія, росіяни. Далі в цьому указі-циркулярі цариця писала: «Спокусливим (соблазнительным) видасться усій Росії, а ще приймете тлумачення пана Стріттера про походження російського народу від фінів»[12]. Після такого монаршого окрику наукове дослідження російського походження надовго загальмувалося.

Аж в XIX ст. з науковою об'єктивністю став розглядати етногенез росіян професор Петербурзького університету Костянтин Кавелін. Свого часу його «єретичні» твердження викликали хвилювання серед російської громадськості. І неспроста. Кавелін писав: «Розкриймо перший наш літопис, який писаний в усякому разі не пізніше XI сторіччя. Укладач його знає малоросіян і перечисляє різні відділи цієї галузі руського племені; називає північно-західні галузі того ж племені: кривичів (білорусів) і слов'ян, згадує ще радимичів і в'ятичів, які походять від ляхів; але навдивовиж великорусів він зовсім не знає. На схід від західних руських племен, де тепер живуть великоруси, живуть, за літописом, фінські племена, частково існуючі і зараз, частково вже зниклі. Де ж були тоді великоруси? Про них в переліку племен, які живуть в сучасній Росії, не згадується ні словом... З іншого боку, ми знаємо, колонізація фінського сходу почалася з XII сторіччя. Таким чином, ми маємо всі підстави припускати, що великоруси склалися в окрему галузь не раніше XI сторіччя»[13]. Концепцію К. Кавеліна про виникнення росіян у XI сторіччі підтверджують новітні дані археології, антропології та етнології. Згідно з цими даними, слов'янські племена, що заселяли територію сучасної України (волиняни, деревляни, поляни, білі хорвати, уличі, тиверці, сіверяни), нікуди не переміщувалися і стали предками українського народу. Племена, що займали територію сучасної Білорусії (дреговичі, кривичі, радимичі), стали предками

---

[12] Сочинения императрицы Екатерины II: В 12 т.— СПб., 1906.— Т. 11.— С. IV.

[13] *Кавелин К. Д.* Мысли и заметки о русской истории // Собрание сочинений.— СПб., 1897.— Т. 1.— С. 597.

білоруського народу. «Верхнє Подніпров'я та області сучасної Білорусії, як виразно свідчать матеріали гідроніміки та археології, до приходу слов'ян були заселені балтомовними племенами. Ці племена не покинули місць свого проживання і поступово були асимільовані слов'янами»[14]. Ільменські словени утворили окремий псково-новгородський етнос, який у XV–XVI ст. був частково знищений, а частково насильно асимільований Москвою. А в Заліссі на основі змішування слов'янських колоністів з фінами утворився з часом наймолодший східнослов'янський етнос — росіяни.

В інкубаційному періоді етногенезу росіян на Заліссі виникла низка князівств, серед них найвідоміше — Владимиро-Суздальське. Земля Владимиро-Суздальського князівства була заселена великим фінно-угорським племінним об'єднанням меря. «Колонізація цього краю, яка почалася наприкінці X ст., привела до обрусіння мері та формування тут згодом великоруської народності»[15]. Обрусіння мері полягало в прийнятті християнської віри і мовної асиміляції. Це підтверджують археологічні та зокрема антропологічні джерела. На території Межиріччя Волги і Оки, тобто «на колишніх мерянських землях невідомий ні один слов'янський пам'ятник старший X ст.»[16]. «Справа Волго-Окського басейну вирішується порівняно просто. Слов'янський елемент у добу середньовіччя у фізичних рисах населення дуже невеликий. В сучасну епоху співвідношення фінно-угорського і слов'янського населення змінюється на користь слов'янського. Однак різкої зміни населення тут не було»[17]. Відомий російський вчений і громадський діяч П. Мілюков ствердив: «Всі ми на око готові визнати фінські риси в типі великоруса»[18].

Деякі автори полюбляють говорити, що від мері залишився тільки прикметник «мерзький» як синонім чогось плюгавого,

---

[14] *Седов В. В.* Еще раз о происхождении белорусов // Сов.этн.— 1969.— № 1.— С. 105.

[15] Советская историческая энциклопедия: В 16 т.— М., 1963.— Т. 3.— С. 528.

[16] Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. –К: Наукова думка, 1979. –с. 52.

[17] *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии // Сов.этн.— 1971.— № 2.— С. 57.

[18] *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры.— СПб., 1909.— С. 51.

обридливого, а сам «народець» в якийсь чудесний спосіб раптом щез. Таким способом намагаються обійти «сором'язливе» питання про роль мері та інших чудських племен (мордва, весь, мурома) у формуванні росіян. «Літописець, який спочатку згадує про мерю, згодом ніби про неї забуває. Якби меряни виселилися в іншу область або були б знищені на місці, літопис знав би про це, та зникнення цього племені для руських людей здійснилося зовсім непомітно. «Складений мирним шляхом слов'янорусько-фіно-угорський (мерянський) симбіоз призвів до зрощення складових частин в єдину етномовну єдність з перевагою слов'ян, що явилося передумовою подальшої поступової славізації місцевого мерянського населення»[19].

Проте змішування руських поселенців з фінськими тубільцями не пройшло безслідно для росіян»[20].

З цього приводу Б. Греков висловився так: «Слов'янська культура виявилася стійкішою і перебувала на значно вищому рівні, ніж мерянська. Цим пояснюється факт щезнення мері та злиття її з руським населенням Ростово-Суздальської землі»[21].

К. Кавелін висунув знамениту тезу, що якраз «обрусіння фінів складає інтимну, внутрішню історію російського народу, яка досі залишається якось у тіні, майже забута; а проте, саме в ній і лежить ключ до всього ходу російської історії»[22]. У подібний спосіб висловився В. Ключевський: «Питання про взаємодію русі і чуді, про те, як обидва племені, зустрівшись, вплинули один на одного, що одне плем'я запозичило в іншого і що передало іншому, належить до числа цікавих і важких питань нашої історії»[23].

Участь мері в етногенезі росіян російськими істориками, як правило, не заперечується. «Особливі властивості говору теперішнього Великоросійського населення губерній Яро-

---

[19] Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финноугорских языков. – К: Наукова думка, – 1979. – с. 238.

[20] *Платонов С. Ф.* Учебиик русской истории.— Прага, 1924.— Ч. 1.— С. 72.

[21] *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— М., 1952.— Кн. I.— С. 495.

[22] *Кавелин К. Д.* Мысли и заметки о русской истории // Собрание сочинений.— СПб., 1897.— Т. I.— С. 599.

[23] *Ключевский В. О.* Курс русской истории: В 8 т.— М., 1956.— Т. I.— С. 296.

славської, Костромської і Владимирської, племінний характер цього населення, його побут, звичаї, простонародні свята, обряди і повір'я, в яких багато рис, що відрізняють населення цієї місцевості від інших місцевостей Росії, дають право припускати, що колись чудський народець Меря, який проживав у межах цих губерній, пропав не безслідно: дають право припускати, що рештки цього народця живуть у сучаснім населенні краю»[24]. Засвідчує роль мері в етногенезі росіян і Є. Горюнова: «Сучасне великоросійське населення Владимирської, Івановської і особливо Ярославської і Костромської областей зберегло у вигляді етнографічних пережитків багато рис культури давнього місцевого населення Мері»[25]. Відзна-чається ще участь у формуванні росіян угро-фінської мордви. «Тамбовська і Пензенська губернії — обрусіла мордва: переконує зовнішний вигляд тамтешніх селян і географічні назви»[26].

Корифеї російської історії М. Соловйов та В. Ключевський вважали, що говорити про сформований російський етнос можна лише з другої половини XII ст., тобто з часу Андрія Боголюбського. «В особі Андрія великорос вперше виступив на історичну арену», — писав В. Ключевський. Бо саме тоді «переселенці з різних областей старої Київської Русі, поглинувши тубільців-фінів, утворили тут компактну масу, однорідну й діловиту, із складним господарським побутом і дедалі складнішим соціальним складом, — ту масу, яка стала зерном великоруського племені»[27]. З таким твердженням погоджується більшість дослідників. «Населення Північно-Східної Русі, яке утворилося через змішування, взаємну асиміляцію слов'ян лісової смуги і фінів, перетворюється в особливу народність «великоруссов»[28]. За словами О. Ткаченка, «таким чином, місцеве фінно-угорське населення, меря, протягом довгого періоду мирно зросталася із слов'яноруським, що поселилось серед нього. Цей тривалий

---

[24] *Корсаков Д.* Меря и Ростовское княжество: Очерки по истории Ростово-Суздальской земли.— Казань, 1872.— С. 13.

[25] *Горюнова Е.* Этническая история Волго-Окского междуречья.— М.: Изд-во АН СССР, 1961.— С. 248.

[26] *Кавелин К. Д.* Мысли и заметки о русской истории // Собрание сочинений.— СПб., 1897.— Т. I.— С. 602.

[27] *Ключевский В. О.* Сочинения... — Т. I.— С. 65.

[28] *Выкадоров Ис. Ф.* История казачества.— Прага, 1930.— Кн. I.— С. 85.

процес призвів до утворення єдиного слов'янського велико-руського народу»[29].

Отже, в XI–XII ст. молоді східнослов'янські етноси (псково-новгородці, білоруси і росіяни), відгалузилися від провідного русько-українського етносу Київської імперії. Нові молоді етноси постали в процесі слов'янізації, а точніше — русинізації лісових обширів Східної Європи, споконвіку заселених балтами та фінами. Зі сказаного випливає, що росіяни аж ніяк не мають підстав називатися «старшим братом». Якщо йти за логікою історії, «то саме «старший брат» повинен був оволодіти родовою, основною спадщиною — Києвом, а молодші брати шукати свою долю десь в інших місцях. Власне український народ став беззаперечним спадкоємцем Київської держави»[30]. Таким чином, росіяни вважають за колиску своєї народності не свої автохтонні землі, а територію колишньої метрополії, звідки прийшли колонізатори. «Оскільки російський етнос з'явився на історичній арені не раніше XII ст., то претензії офіційної Москви на Київську Русь як на першу російську державу виглядають абсурдними. Адже виходить, що російська держава з'явилася раніше самих росіян»[31]. Народ, який вже з IX ст. називався «Руссю», не мав «нічого спільного з московським народом, оскільки виникнення московського народу відноситься найраніше до XII ст.: чотири сторіччя розділяють ті два народи вже на початку історії»[32].

Наявність в епоху розквіту Київської держави на території Залісся автохтонного чудського населення ставить великодержавних істориків у клопітливу ситуацію. З одного боку, зробити з цього належний висновок їм не можна, бо розхитуються основи офіційної історичної доктрини, а з іншого — факти, як відомо, річ уперта, і говорять самі за себе. Влучно охарактеризував це двоїсте становище академік М. Покровський: «Отож, те, що фіни складали корінне, осіле і більшою чи меншою мірою культурне населення майбутньої Московії... щодо цього, по суті, не було

[29] Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. –К: Наукова думка, 1979. –с. 239.

[30] *Завьялов А. С.* К вопросу о новейших технологиях в исследованиях проблем украинского праэтноса // Гуманітарний журнал.— 1999.— № 2.— С. 9.

[31] *Залізняк Л.* Проблеми давньоруської народності // Історичний календар'98.— К., 1997.— С. 122.

[32] *Чигирин А.* Украинский вопрос.— Париж, 1937.— С. 16.

розбіжностей у буржуазних істориків. Але російські історики, — продовжує М. Покровський, — подавши цілком переконливий матеріал, просили потім свого читача не робити з цього матеріалу висновків, які вони внутрішньо, без жодного сумніву, робили, — цей комічний прийом не може, звичайно, нікого обдурити, як не обдурював він, зрозуміло, і читачів-сучасників. Можливо, що саме це й наштовхнуло найновіших авторів на іншу тактику: або повного замовчування самого сюжету, або безсоромного підсовування читачеві (і за дурня його вважають!) висновків, прямо протилежних фактам»[33].

Ще Ломоносов колись писав, що чудь з давніх часів «в единый народ з нами совокупленна»[34]. Ми вже згадували сучасника Ломоносова, імператорського історіографа Міллера і його пронорманський твір «Origines gentis et nominis Russorum» («Походження племені та імені російського»). У цій праці Міллер доводив, що корінним населенням Московії є фінські племена, і за те його твір був заборонений, а надруковані примірники майже всі знищені[35]. І корифеї російської історії, і всі об'єктивні дослідники, так чи інакше, визнають вплив чуді на російський етногенний процес (К. Кавелін, Д. Корсаков, М. Любавський, М. Покровський, І. Третьяков, Є. Горюнова, Л. Гумільов та ін.)[36]. Характерним є таке висловлювання: «Великоросійська народність утворилась із змішання різних слов'янських племен, що розселилися у Східній Європі, між собою та з інородцями, переважно фінського кореня»[37]. Один із найвидатніших російських істориків С. Соловйов пише, що росіяни сформувалися як народ із двох, за його словами, племен: «слов'янського і фінського»[38]. Аналогічно висловлювався і М. Костомаров:

---

[33] *Покровский М. Н.* Возникновение Московского государства и «Великорусская народность» // Историк-марксист.— 1930.— Т. 18–19.— С. 18.

[34] *Ломоносов М.* Полн. собр. соч.— М.; Л., 1952.— Т. 6.— С. 200.

[35] *Коялович О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям.— СПб., 1901.— С. 102.

[36] *Гумилев Л. Н.* От Руси к России: очерки этнической истории.— М.: Экопрос, 1992.— С. 294.

[37] *Любавский М. К.* Образование основной государственной территории Великорусской народности.— Л. : Изд-во АН СССР, 1929.— С. 4.

[38] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. I.— С. 76.

«Слов'янські пришельці змішалися з тубільцями східно-фінського племені, і з такої суміші утворився великоруський народ»[39]. М. Покровський, розглядаючи способи завоювання чудського Залісся руською дружиною, зробив знаменний висновок: «Російську імперію називали «тюрмою народів». Ми знаємо тепер, що цієї назви заслуговувала не лише держава Романових, а й її попередниця, вотчина потомків Калити. Вже Московське велике князівство, не лише Московське царство, було «тюрмою народів». Великоросія побудована на костях «інородців», і ледве останні багато втішені тим, що в жилах великоросів тече 80% їх крові»[40]. Приголомшливе твердження Покровського про 80% чудської крові руйнує основні засади великодержавної історіографії, зокрема, робить міфічною ідею панславізму і «старшебратства». «На території Суздальського, Владимирського, Московського князівств основним населенням були фінські племена — меря, весь, мурома та інші. Вони були поглинуті пришельцями з півдня, християнізовані, втратили свою мову і стали говорити мовою колонізаторів. М. Н. Покровський, ортодоксальний марксист, що не надавав значення національним проблемам, вважав, що великоруси є етнічною сумішшю, в якій фінам належать 4/5, а слов'янам — 1/5»[41].

Спробу нейтралізувати твердження М. Покровського зробив етнограф Д. Зеленін. Він категорично заперечував будь-яку помітну роль угро-фінів в етногенезі росіян[42]. 1927 р. в Берліні він видав німецькою мовою етнографічну працю «Russische (ostslavische) Volkskunde», в якій обґрунтував свою позицію. Цікаво, що в російському перекладі, який появився аж 1991 р., слово Russische зникло. Залишилася назва «Восточнославянская этнография», начебто існує якийсь єдиний східнослов'янський народ. Етнографію народів Східної Європи Зеленін розглядає цілісно,

[39] *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования.— СПб., 1863.— Т. I.— С. 615.

[40] *Покровский М. Н.* Возникновение Московского государства и «Великорусская народность» // Историк-марксист.— 1930.— Т. 18–19.— С. 28.

[41] *Геллер М. Я.* История Российской Империи: В 3 т.— М.: МИК, 1997.— Т. I.— С. 172.

[42] *Зеленин Д. К.* Принимали ли финны участие в образовании великорусской народности? // Труды Ленингр. Общ. по изуч. культуры финно-угорских народностей.— 1929.— Т. I.— С. 18.

змішуючи все докупи. «Автор перемішав багато термінів без усякого розмежування, не зазначаючи, який термін кому належить, не зазначаючи, чи є між ними і український термін, чи ні, очевидно, з цілком ясною ціллю: затерти в очах європейського читача всякі ріжниці між східнослов'янськими націями»[43]. Зеленін використовує простий метод: усе, що створено слов'янськими народами колишньої Російської імперії, він оголошує російським «незалежно від того, яка насправді етнічна група створила це»[44]. Зарубіжних дослідників Зеленін повчає, що з думкою про те, «ніби російський народ появився в результаті змішування слов'ян і фіно-угорських племен... ні в якому разі не можна погодитися»[45]. Погляди Зеленіна свого часу піддавалися в самій Росії нищівній критиці. На початку 30-х рр. XX ст. більшовики ще допускали критику великодержавних ідеологів. Наприклад, С. Толстов писав, що твердження Зеленіна «є антинауковою спробою тенденційно інтерпретувати факти» в намаганні створити «наукову» базу для розвитку російського шовінізму[46]. Проте незабаром Зеленін отримав можливість публічно обізвати своїх критиків «бухаринцями» і «ворогами народу». Саме тоді з допомогою органів НКВД розпочався тотальний розгром «школи М. Покровського»: російська історіографія у СРСР повернулася на старі великодержавні позиції. Покровський був завзятим викривачем російського імперіалізму, російського колоніалізму, російського самодержавства. Для Покровського «московський імперіалізм» існує вже в XVI ст., коли «був захоплений південний кінець великого річкового шляху із Європи в Азію, від Казані до Астрахані і почалася спроба захопити північний кінець, вихід на Балтійське море. Покровський викриває пороки російських царів: сифілітика Петра І, недолюдка Івана Грозного»[47]. Майже одночасно з

[43] *Щербаківський В.* Рецензія // Слово.— Львів, 1937/1938.— Кн. II.— С. 77.

[44] *Курінний П.* Совєтські концепції походження великоруської народності та «руської» нації // Наукові записки УВУ.— 1963.— Ч. 7.— С. 180.

[45] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Пер. с нем.— М.: Наука, 1991.— С. 33.

[46] *Толстов С.* К проблеме аккультурации // Этнография.— 1930.— № 1/2.— С. 87.

[47] *Геллер М. Я., Некрич А. М.* Утопия у власти.—М.: МИК, 2000.— С. 289.

публікацією Зеленіна з'явилася робота мовознавця та етнографа, емігранта князя Трубєцкого «К проблеме русского самопознания». У цій роботі наголошується, що російська народна (етнографічна) культура «є особлива зона», в яку, крім самих росіян, входять ще угро-фінські «інородці», разом з тюрками волзького басейну»[48].

Трубєцкой стверджує, що народний костюм росіян є не слов'янським, а радше угро–фінським. «В русском-финском костюме есть несколько характерных общих черт (лапти, косоворотки, женский головной убор), неизвестных романогерманцам и славянам»[49]. Окрім неслов'янського лаптя, князь Трубєцкой вказує ще на неслов'янську п'ятитонову гаму народних російських пісень і певні інші неслов'янські ознаки фольклору, що належать до обрядовості (відсутність русального циклу, колядок, культу Перуна, наявність фінського культу берези замість індоєвропейського дуба і т. д.).

Знані постаті російських народних казок (Кащей-безсмертний, Василіса-прекрасна, Щука та ін.) є запозиченнями з фінно-угорського фольклору. Російський казковий зачин «жил-был (жили-были)» теж не є слов'янським. «Походження зачину «жил-был» російських народних казок повинен мати паралелі в казках інших слов'янських народів. Проте розгляд казок інших слов'янських народів не знаходить нічого подібного»[50]. У всіх індоєвропейських народів характерний казковий зачин з дієсловом «бути». Наприклад, в українських казках – «Був (собі) дід і баба». Казковий зачин «жил-был» є «зовсім невідомий ні одній із західно- і південнослов'янських мов, а в білоруській і українській мовах дістав розповсюдження, втім незначне, очевидно, лише під впливом російської мови»[51]. Ґрунтовний лінгвістичний аналіз показує, що «вираз «жил-был» був запозичений східнослов'янською (російською) мовою на території Центральної Росії з мерянської мови»[52].

Відзначивши, що праросіяни формувалися далеко від Середньої Наддніпрянщини, дослідник Г. Півторак стверджує:

---

[48] *Трубецкой Н. С.* К проблеме русского самопознания: Собр. соч.— [Б. м.], 1927.— С. 28.

[49] Там само.— С. 31.

[50] Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. –К: Наукова думка, 1979. –с. 26.

[51] Там само. – с. 42.

[52] Там само. – с. 245.

«росіяни запозичили з фінської традиційної культури популярні й донині пельмені, личаки («лапти»), чоловічу сорочку-косоворотку, жіночий кокошник, російську «баню», казки про ведмедя (священну тварину фінів) – «косолапого мишку»... Крім цього, впливом фінського субстрату дослідники пояснюють також чимало специфічних особливостей російської мови, таких як: наявність акання й редукції голосних в усному мовленні, парні слова типу *стежки-дорожки, руки-ноги, жив-здоров, такой-сякой, нежданo-негаданo, есть-пить* та ін., мовний зворот *у меня есть* (замість більш характерного для слов'янських мов звороту *я маю*), фразеологічні вирази *жил-был, житье-бытье, жить-поживать, как можется?, как живете-можете?,* запозичені з фінських мов лексеми *ковылять, колеть (околеть), Москва* та ін.[53] »

До цього можна додати характер пам'яток архітектури, які свідчать, що основним архітектурним типом були шатрові будівлі й храми та зрубні і багатозрубні будови з «подклетями и крыльцами» — будівлі, які трапляються лише на чудській етнографічній території. Зовсім незнані в Росії ні коляда, ні веснянки, ні Русалчин Великдень, ні Купало і т. д. Варто зазначити, що після приєднання Західної України цей же Зеленін змушений був написати, що такий тип одягу, як «сарафан» і «лапті», чужий для українців. «Назва «сарафан» — нова, перська. Сарафан першопочатково був чоловічим, а не жіночим одягом; він мав рукави, які потім втратив. Російським національним костюмом сарафан зробився вже в якості дворянського московського костюма, а не раніше. Не дивина, що цей тип одягу чужий українцям... На Україні не було лаптів, плетених з деревної кори... їх розповсюдження серед росіян пояснювалось виняткова недостатністю шкіри і взагалі надзвичайною бідністю населення»[54] . Проблема участі угро-фінів у російському етногенезі ніколи в Росії не була суто науковою: надто домішувалися тут політичні інтереси. У другій половині XIX ст. польський публіцист, етнограф і історик Ф. Духінський виступив зі своєю скандальною теорією, яку, між іншим, доброзичливо сприйняв Карл Маркс. Ф. Духінський намагався

[53] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К: Видавничий центр «Академія», 2001. – с. 53-54.

[54] *Зеленин Д. К.* Об исторической общности культуры русского и украинского народов // Сов.этн.— 1940.— Вып. 3.— С. 29–30.

доказати, що «москалі» не належать не тільки до слов'ян, а й до індоєвропейців взагалі. У «москалів», — на погляд Духінського, — панує неєвропейська за типом, деспотична форма правління, побутує азіатська колективістська община,. існує нахил до кочівництва. Як плем'я «туранське» вони незаконно привласнили собі назву «Русь», яка по праву належить тільки українцям. Мова росіян, за твердженням Духінського, — це зіпсована церковнослов'янщина, а тому ця мова позбавлена чітко виражених діалектних рис, на відміну від усіх решта слов'янських мов[55]. Схожих поглядів дотримується англо-польський історик Г. Пашкєвич. Росіян він має за майже чистих угро-фінів, які після християнізації прийняли слов'янську мову, але не ввели до свого складу якогось істотного компонента праслов'янського населення[56].

Відзначимо, що подібних поглядів дотримувався Іван Франко. У поемі «Великі роковини» він так описував підневільне становище України під російською займанщиною:

Десь Калмики та Кіргизи
Топчуть степ, де ми лягли;
Чудь, Мордва, Чухна та Фіни
Наші села заняли.

Духінський, Пашкєвич та їх однодумці спиралися на відомий засновок, що етногенез (походження народу) і глоттогенез (походження мови) рідко збігаються. Це — різні процеси. Поширений погляд, що етнос і мова є тотожними, як показують історичні приклади, не відповідає дійсності. «Якщо це було б справді так, поняття етносу взагалі не потрібне — досить було б поняття мови»[57]. Зрештою, це підтверджується багатьма доказами. Наприклад, унаслідок іспанізації аборигенів Центральної і Південної Америки зародилися численні іспаномовні етноси: мексиканці, аргентинці, чилійці, кубинці, венесуельці, колумбійці та ін. Захоплення Португалією величезної частини Південної Америки привело до утворення там португаломовного бразилійського народу. Заморська експансія англійців привела до

---

[55] *Duchiński F.* Pisma.— Ruppersswyl, 1901.— T. I.— S. 170.

[56] *Paszkiewicz H.* The Origins of Russia.— New York, 1954.— P. 255–278.

[57] *Брайчевський М. Ю.* Теоретичні основи досліджень етногенезу //Укр. Іст. жур.— 1965.— № 2.— С. 46.

утворення ряду англомовних народів: американського, канадського, австралійського, новозеландського та ін. У результаті арабського завоювання багато народів Північної Африки і Передньої Азії перейшли на арабську мову. В арабського полководця Амра ібн аль-Аса, який завоював у VII ст. багатомільйонний Єгипет, було всього три з половиною тисячі вершників. Через сто п'ятдесят років увесь Єгипет заговорив арабською мовою. Аналогічні процеси відбувалися під час утворення тюркської сім'ї мов, монгольської сім'ї мов тощо. Припускають, що за таким взірцем, шляхом князівсько-військової та монастирської колонізації, було асимільоване тубільне чудське населення Залісся.

Можна відзначити, що існує група російських мовознавців (Б. Серебренніков, В. Литкін, П. Кузнєцов, А. Челіщев та ін.), які пояснюють деякі специфічні особливості російського фольклору та мови саме чудськими впливами. Мовознавець Е. Леві висунув теорію фінно-угорського субстрата (мовної підоснови) російської мови.

Фінно-угорськими впливами пояснюють таке, наприклад, явище російської мови, як акання, нерозрізнення «а» і «о» в ненаголошеному положенні: «вода-вада», «Москва-Масква». Паралель знаходять у мордовській мові. Фінно-угорськими впливами пояснюють цокання, нерозрізнення «ц» і «ч». «Російська мова, на відміну від інших індоєвропейських і слов'янських мов, — пише В. Журавльов, — не лише не скоротила число відмінків, а навпаки, в нас спостерігається тенденція збільшення їх числа: з'являються ніби два родові відмінки (вкус чая и стакан чаю) і два прийменникові (живу в лесу и пою о лесе). А з усіх мов світу саме фінно-угорські характеризуються великим числом відмінків: угорський — 21–22, пермський — 17–18, фінський — 15–17. Це дає певну підставу бачити тут фінно-угорський вплив.

На відміну від інших слов'янських мов, російська мова послідовніше ліквідувала розрізнення роду у формах множини, а в деяких говірках «розчиняється» категорія середнього роду. І в цьому бачать фінно-угорський вплив на російську мову, бо фінно-угри не знають категорії роду»[58]. До фінно-угорського мовного впливу лінгвісти зараховують поширені в розмовній мові вирази з частками -«то», -«ка». Наприклад, «а рыба-то жареная»,

[58] *Журавлев В. К.* Влияние было взаимным // Русская речь.— 1972.— № 3.— С. 126.

«взгляни-ка!». Конструкції «я маю» в інших індоєвропейських і слов'янських мовах відповідає російська конструкція «у меня есть». «Цей зворот властивий фінно-угорським мовам і його розповсюдження в російській мові пояснюють їх впливом»[59]. Є ряд інших мовних явищ у фонетиці та синтаксисі, які пояснюються фінно-угорськими впливами. Як би там не було, такі впливи простежуються виразно, так що не можна не погодитися, що тут існують взаємовпливи. З розряду взаємовпливів наведемо такий приклад: 1960 р. на зустрічі з французькою делегацією М. Хрущов пообіцяв показати Заходові «русскую кузькину мать». Навколо цього скандального висловлювання розгорнулася бурхлива дискусія на тему, що цей фразеологізм означає. А походить «кузькина мать» із чудської мови, де слово «кузьо» означає лісового чорта (лешего)[60]. Сукупність вищевикладених даних дала підставу Я. Пастернакові зробити такий висновок: «Археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріали доказують, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовній та матеріальній культурі, в психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності... Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умовин та географічного положення йшов розвиток московського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праугорські бродячі племена звіроловів та збирачів»[61]. Навіть російські націоналісти визнають, що «фінська по натурі та крові складова частина російського населення характеризується короткоголовістю, широким лицем, випнутими вилицями, малими очицями, середнім зростом, короткими ногами, світлим волоссям і світлими очима»[62].

Згідно з українською історичною традицією (М. Грушевський, В. Щербаківський, М. Чубатий), зараз істориком Я. Дашкевичем розроблена врівноважена, логічна і переконлива концепція етногенезу східних слов'ян. В основі її лежить ідея неодночасного та незалежного розвитку окремих народів та теорія субстрату

[59] Там само.— С. 127.

[60] Кто такая «кузькина мать»? // Родина.— 2000.— № 4.— С. 32.

[61] *Пастернак Я.* Важливіші проблеми етногенезу українського народу // Український історик.— 1970.— № 4.— С. 26.

[62] *Сикорский И. А.* Русские и украинцы.— К., 1913.— С. 11.

(підоснови). Я. Дашкевич, щоб уникнути «спротиву в етнонімії», уводить символічні позначення, які визначають окремі нації. «Альфа» — символізує українську націю, «бета» — новгород-псковську, «гамма» — російську, «дельта» — білоруську. Всі нації мають домішки іноетнічних субстратів: «альфа» включає іранський субстрат та норманський суперстрат, «бета» — балтський субстрат і норманський суперстрат, «гамма» — угро-фінський субстрат, «дельта» — балтський субстрат[63]. Формування українського етносу («альфа») відбулося раніше, ніж інших східнослов'янських народів («бета», «дельта» і «гамма»). Такої ж думки дотримуються деякі молоді вітчизняні історики. «Про українців, як етно-культурно консолідовану цілість, можна говорити з утворенням першої української держави Київська Русь, тобто з X ст. Наскільки лондонці, парижани, пражани чи мешканці Гнєзно X–XIII ст. були відповідно англійцями, французами, чехами чи поляками, настільки сучасні їм мешканці Києва, Чернігова, Галича були українцями»[64]. Європейська історія свідчить, що більшість великих народів Європи починають власну національну історію з постання своїх незалежних держав у IX–X ст. Після X ст. етнічний склад середньовічної Європи більше істотно не змінювався внаслідок чужоземних вторгнень. Предки поляків, угорців, чехів, німців розселилися в тих самих регіонах, які й нині належать їхнім нащадкам.

«У кінці XII – на початку XIII ст., зі вступом етногенетичного процесу в Україні у завершальну стадію, етнонім «русь»/«русин» поширюється на все слов'янське населення Південної Русі (територія Чернігівської, Галицької, Волинської земель-князівств, Закарпаття), витісняючи тутешні земельні етноніми. Розповсюджувався етнонім «русь»/«русин» місцевою етнічною протоінтелігенцією (верства книжників), і був внесений нею у середовище широких мас народу й сприйнятий ними як самоназва. Свідченням останнього стало повсюдне вживання його серед зовсім різних соціальних верств на всіх політично роз'єднаних територіях України після втрати Південною Руссю

[63] *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. // Україна. Наука і культура. — К., 1993.— Вип. 26/27.— С. 49.

[64] *Залізняк Л.* Чи справді був старшим «старший брат»? або Етнічні процеси в Київській Русі щодо походження українців, білорусів та росіян // Берегиня.— 1997.— Ч. 3/4.— С. 46.

власної державності й включення їх до складу різних держав (Литви, Польщі, Угорщини). Поширення етноніма «русь»/«русин» як самоназви на всі українські землі в кінці XII – на початку XIII ст. є свідченням завершення українського етногенезу і вказує на час, коли цей процес в основному закінчується»[65].

У підсумку можна сказати: як не існують у природі «єдинокровні» народи, так росіяни аж ніяк не є для українців «старшим братом».

[65] Балушок В. Несподіванки української етнонімії. // Київська старовина. – 2002. - № 5. – с. 28.

VI. «ДРЕВНЕРУССКАЯ НАРОДНОСТЬ»

Скориставшись послабленням царської цензури, Михайло Грушевський 1904 р. опублікував свою знамениту розвідку «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного словянства»[1]. У цій невеликій за обсягом праці здійснено «сміливий і ґрунтовний нарис розмежування великоруського та українського історичних процесів»[2]. Тема розмежування вказаних процесів належала і досі належить до найвагоміших проблем української історіографії. «Ключовою проблемою історії Східної Європи взагалі та України і Росії зокрема є культурно-історична спадщина великокняжого Києва. Об'єктивне вирішення цього питання — обов'язкова передумова побудови міцного історичного фундаменту незалежної України»[3].

У своїй розвідці М. Грушевський піддав раціональному аналізові традиційну «звичайну схему» історії Росії, або, точніше, історії Східної Європи, яку на початку XIX ст. систематизував літератор, журналіст і офіційно придворний історіограф М. Карамзін. Великодержавна схема нащадка татарського мурзи — Карамзіна — значною мірою спиралася на міфологічні уявлення московських церковних книжників XV–XVI ст.[4]

[1] *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного словянства // Сб. статей по славяноведению.— СПб., 1904.— Т. 1.

[2] *Новицький В.* Історична праця О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії // Україна.— 1930.— Берез.-квіт.— С. 61.

[3] *Залізняк Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть.— 1996.— № 2.— С. 13.

[4] *Милюков П. Н.* Главные течения русской исторической мысли.— М., 1913.— С. 177.

Передусім на уявленнях митрополита Макарія, викладених у міфотворчій компіляції «Книга Степенная царского родословия»[5]. Великий вплив на Карамзіна мав «Синопсис» Інокентія Гізеля. З особистих кон'юнктурних міркувань у «Синопсисі» Гізель «зобразив московське царство спадкоємцем Київської Русі»[6].

«Схема» Карамзіна, побудована на середньовічній генеалогічно-династичній ідеї панівної верхівки та на постійному змішуванні етнонімічних понять «Русь» і «Россія», мала величезний вплив на подальший розвиток російської історіографії[7]. Майже двісті років основні її догми через белетристику, пресу, а головне — через школу, церкву, армію втовкмачувалися у свідомість як росіян, так і українців і білорусів. На «звичайну схему» орієнтувалися і продовжують безкритично орієнтуватися іноземні історики. «До цієї схеми через довге уживання звикли, а шкільна традиція її скріпила»[8]. М. Карамзін виробив не умоглядну кабінетну концепцію, а дійовий міф російської державної ідеології. Фактичний бік справи не привертав його особливої уваги — Карамзіна цікавив лише заданий загальний хід подій[9]. Для російської історіографії, попри драматичні державні і політичні пертурбації, схема Карамзіна загалом залишається і досі недоторканою «священною коровою»[10]. Відомо, що панівні кола Росії постійно намагалися імперсько-історичними міфами впливати на душі поневолених народів, зокрема українського. Політологи відзначають, що російська держава протягом віків мала ідеократичний характер, тобто влада в Росії спиралася не на систему законів, а на певну систему ідей: самодержавство, православ'я, панславізм, марксизм-ленінізм, євразійство тощо. Ідеократична держава відводить

---

[5] *Оглоблин О.* Московська теорія III Риму в XVI–XVII стол.— Мюнхен, 1951.— С. 32, 33.

[6] *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.— К.: Генеза, 1996.— С. 56.

[7] *Полонська-Василенко Н.* Дві концепції історії України і Росії.— Мюнхен, 1964.— С. 24.

[8] *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 187.

[9] *Алпатов М. А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.).— М.: Наука, 1958.— С. 178.

[10] *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття // Український історик.— 1971.— № 1/2.— С. 5.

чільне місце історіографії: остання має навчати, пояснювати й виправдовувати дії політичного режиму. Багатотомна карамзінська «История Государства Российского» була написана саме в потрібному царизмові ідеократичному дусі. Свою працю Карамзін вірнопіддано присвятив «Государю императору Александру Павловичу, самодержавцу всея России», а передмову розпочав підлещувальним зворотом: «Всемилостивейший Государь!». На вихід «Истории» Карамзіна свого часу відгукнувся дошкульною епіграмою Пушкін:

В его «Истории» изящность, простота
Доказывает нам, без всякого пристрастия,
Необходимость самовластия —
И прелести кнута.

Княжу Русь М. Карамзін, не вагаючись, декларативно оголосив першою російською державою. «Праукраїнська за канонами європейської історії держава Київська Русь була оголошена імперськими історикам першою російською державою»[11]. Сам Карамзін, як і тогочасний російський дворянський стан, ні українців, ні білорусів не визнавав окремими народами. Такий погляд, як відомо, панував офіційно до кінця царської імперії. «У зовсім винятковім становищі знаходилися в Росії українці, саме існування яких як народу владою заперечувалося»[12].

«Звичайна схема» — цей «возвышающий обман» — ґрунтується на засновках, що правонаступницею політичної та культурної спадщини Київської держави була Москва та що назви «Русь» і «Росія» означають одне і те ж. Грушевський, аналізуючи карамзінську схему, встановив, що вона є комбінацією кількох суперечливих понять: історії державної організації Росії, історії того, що відбувалося на території Росії, історії трьох східнослов'янських народів і, нарешті історії російського народу[13]. Сконструйована «звичайна схема» в алогічний, химерний спосіб: спочатку розглядається історія Середнього Подніпров'я та прилеглих причорноморських степів і Криму за

---

[11] *Залізняк Л.* Давньоруська народність...— С. 2.

[12] *Дякин В.* Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) // Вопросы истории.— 1995.— № 9.— С. 135.

[13] *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного словянства.— СПб., 1904.— С. 6 (окрема відбитка).

дві тисячі років, до другої половини XII ст. Відтоді хід подій у Подніпров'ї зненацька обривається, історична сцена раптово міняється і до розгляду, за висловом Грушевського, несподівано «пришивається» Заліське Межиріччя. Інша земля, інша природа, інші етноси. Інтерес до Подніпров'я стрімко згасає, події на цій території стають для Карамзіна другорядними і малоцікавими.

Для офіційного придворного історіографа, яким був М. Карамзін, об'єктом історичного вивчення були передусім панівні династії. У Руській державі панувала княжа династія Рюриковичів. Одна з гілок цієї розгалуженої династії (молодші Мономаховичі) стала з 1150 р. правити на Заліссі аж до остаточного її припинення 1598 р., коли помер цар Федір Іванович. На абстрактній генеалогічній ідеї, підкреслює Грушевський, на ідеї династичної спадковості Рюриковичів побудовані всі претензії «звичайної схеми» на політичну та культурну спадщину Київської держави. Поняття народності підмінено тут династичним принципом. За такою логікою, австрійці та іспанці це — «габсбурзька народність», з єдиною історією, бо в Австрії та Іспанії століттями панувала та сама Габсбурзька династія.

Змішавши різні території та різні етноси, «схема» залишає усі три східнослов'янські народи без достовірної історії своїх коренів, зокрема, «зістається без початку й історія українсько-руської народності»[14]. А історична доля білоруського народу залишається взагалі поза рамками карамзінської «схеми». Важливою підставою «схеми» є недиференційоване поняття «Русь-Россія». За графічною розбіжністю у написанні цих двох слів прихована істотна етнічна розбіжність.

Грушевський, а за ним майже всі українські історики вважають етнічний фактор важливішим від династично-політичного.

Аналізуючи претензії «звичайної схеми» на спадщину Київської держави, Грушевський подає таке образне порівняння: «Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна скорше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преємства двох народів в політичному житті Франції»[15]. Історик

[14] *Грушевський М.* Звичайна схема... — С. 3.
[15] Там само.— С. 2.

Домбровський зробив інше порівняння: «Включення доби Київської Руси до московсько-російської подібне до того, як би, теоретично беручи, португальські історики починали історію Португалії від заложення Риму легендарним Ромулем і Ремом тільки тому, що територія пізнішої Португалії належала до колоній античного Риму»[16].

Як Стародавній Рим романізував свої варварські провінції, так княжа Русь русинізувала свої північні землі. Потужний вплив Риму на периферію імперії спричинився до утворення романомовної групи народів. Аналогічним був вплив київської метрополії. «У Київській Русі культурні впливи метрополії поширювалися на провінції державною церковнослов'янською мовою. Нею ж провінції сприймали з Києва державну релігію — православ'я»[17]. Подібні порівняння серед росіян викликають гостре несприйняття, на межі шоку, бо спричиняють кризу національної свідомості. «Страшно, что Россия — что-то другое, не то, что мы себе напридумали», — вирвалось якось у Солженіцина[18]. «Багатьом із читачів-великоросів точка зору М. С. Грушевського може здатися парадоксальною, тому що руйнує звичне уявлення про «єдину» історію «единого русского народа»[19]. Відомо, що «російська історіографія, російська наукова та популярна література ніколи не відмежовують історії російського народу від епохи Київської Руси та попереднього періоду — не відмежовують ні термінологічно, ні концепційно»[20].

Якщо визнати Київську державу Русь — за державу предків не російського, а українського народу, то офіційна російська політична ідеологія, культурні стереотипи, православно-церковна доктрина вимагатимуть докорінної переоцінки, з відповідними наслідками. У відриві від Києва вся російська культурна традиція втрачає свої корені. Зовсім іншого тлума-

[16] *Домбровський О.* Ранньоісторичні передумови постання Київської Русі // Український історик.— 1977.— № 1/2.— С. 34.

[17] *Залізняк Л.* Чи справді був старшим «старший брат»?..— С. 58.

[18] *Солженицын А.* Россия в обвале.— М.: Русский путь, 1998.— С. 110.

[19] *Пресняков О. Е.* Образование великорусского государства.— Пг., 1918.— С. 2.

[20] *Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історичної науки в совєтській Україні: Відкритий лист до російських та українських істориків // Український історик.— 1981.— № 1/4.— С. 86.

чення набирає тоді процес формування російського народу, інакшим буде тоді початок російської державності, церкви, російської мови, російської літератури, мистецтва, права тощо. Тоді росіянам доведеться, так би мовити, переписати свою метрику, поміняти паспорт і скласти нову біографію.

Хоча «звичайна схема» М. Карамзіна була для великодержавників вельми привабливою, але з плином часу «саме життя зробило в ній прориви»[21]. На зламі XIX ст. історіографію і загалом гуманітарні науки, а також літературу та мистецтво охопив новий плодотворний ідейний рух Європи — романтизм. В історіографії принципи романтизму поставили в центр уваги народ як найважливіший об'єкт історичного розгляду. Не історія панівних династій, не генеалогії князів, царів та імператорів, як було в Карамзіна, а історія народу стала для дослідників романтичної школи предметом вивчення. Романтики вважали, що сучасний стан кожного народу є продуктом повільного і тривалого історичного розвитку, а тому необхідно вивчати своєрідність кожного народу, його мову, культуру, побут, ментальність. Людство складається з народів, проголосили романтики, а кожен народ є витвором Божим, кожен народ має священне право на власну державу. Тому ідеалом справедливого політичного облаштування для романтиків були не багатонаціональні імперії, а окремі національні держави, а сама нація — найвищою природною формою об'єднання людей. Романтизм захоплювався народною творчістю, народними звичаями, народним мистецтвом, переказами, історичними піснями. У науковому світлі етнографії та фольклористики самобутність та окремішність українців від росіян, поляків, угорців, румунів і т. д. стала для романтиків дедалі більш очевидною. Микола Костомаров згадував ту епоху: «Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і зверх того зазнає зовсім не заслуженої зневаги. Я всюди чув грубі вибрики і насмішки над хахлами не тільки від великорусів, але навіть і малорусів вищого класу, які вважали дозволеним знущатися над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здалися приниженням людської

---

[21] *Крупницький Б.* Теорія III Риму і шляхи російської історіографії.— Мюнхен, 1952.— С. 12.

гідності»[22]. Україна з її багатющим фольклором, героїчним минулим стала для романтиків втраченою ідилічною Аркадією. Зачарованість чужинців небаченою красою і неймовірним багатством нашого фольклору створила в XIX ст. в польській і в російській літературах своєрідні напрями, які умовно назвали саме «українськими школами». Знаменитий німецький теоретик романтизму, ідеолог руху «Sturm und Drang» Йоганн Гердер в «Щоденнику подорожі» (1846) натхненно провіщав: «Україна стане новою Грецією — в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її великий музично обдарований народ прокинеться колись до нового життя. Її кордони будуть простягатися до Чорного моря і звідтам по всьому світу»[23]. Польський поет Адам Міцкевич назвав Україну «столицею ліричної поезії, звідси пісні розходяться на всю Слов'янщину»[24].

Започаткований романтиками бурхливий розвиток порівняльних етнографічних досліджень привів до того, що відмінність українського фольклору, а за ним і українського народу від російського зробилася очевидною.

Відомим українським діячем доби романтизму був Пантелеймон Куліш — письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист і громадський діяч, автор українського правопису. Він належав до Кирило-Мефодіївського братства, дружив із Шевченком, Костомаровим, Гулаком та іншими братчиками. 1858 р. Куліш написав приватного листа до слов'янофіла С. Аксакова, в якому розкриває справжні погляди на російсько-українські взаємини свого оточення. «Слова мои кажутся иногда резким криком потому, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом; что свободы слова мы, Малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской Империи; что мы поем свою песню на земле чуждой... Мы имеем против себя не одно Правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему

[22] *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография.— К., 1989.— С. 450.

[23] *Гердер И. Г.* Избр. сочинения.— М.: Гослитиздат, 1959.— С. 324.

[24] *Mickiewicz A.* Wykłady o literaturze słowianskiej.— L.: 1900.— T. 1.— S. 30.

глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностию Великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом: и то и другое великие создания божественного гения, но странно желать, чтобы они слились в один род! А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй, что Московское царство создаст нашу будущность… Да если б можно было писать по-искендеровски, то каждая оскорбляющая вас фраза превратилась бы в биографический, этнографический или социальный трактат, и целая литература образовалась бы из нашего несогласного с вашим воззрения на то, что теперь обсуживается в назидание всей Русской земли по-Московски и Петербургски. Это время настанет-таки, но настанет тогда, когда нас не будет уже на свете… мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития»[25].

Інший діяч епохи романтизму, приятель Шевченка і Куліша, видатний історик М. Костомаров в «Автобіографії» писав про свій шлях через романтизм до патріотизму: «Меня поразила и увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии: я никогда и не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувств были в произведениях народа, столько близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал»[26].

Українські діячі доби романтизму опублікували таку кількість праць з етнографії, фольклору, мовознавства та історії, що сумніви щодо існування окремого українського народу серед інтелігенції розвіялись остаточно. «Під впливом романтизму, що розбуджував любов до рідної старовини, народного побуту і рідної природи, наприкінці XVIII сторіччя в Малоросії з’явився українофільський рух, першопочатково далекий від політики, який не йшов далі ідеалізації малоросійського народного побуту і малоросійської старовини»[27]. Як зауважив О. Пріцак, саме під впливом романтизму в середовищах Харківського та Київського

[25] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»...— С. 72–73.
[26] *Костомаров Н. И.* Истор. произведения. — К., 1989.— С. 447.
[27] *Сидоров А. А.* Инородческий вопрос и идея федерализма в России.— М., 1912.— С. 25.

університетів виникла як інтелектуальна ідея новітня концепція окремішності українського народу[28].

Вважати неіснуючим народ, який створив понад триста тисяч пісень, зробилось неможливим. «Наша пісня свідчить усьому світові про високу духовну культуру нашого народу, вона свідчить про окремішність нашої нації та про її відмінність від сусідніх народів, з чого виходить, що наш великий нарід, будучи окремішним і маючи власну високу культуру, має повне право на своє власне державне життя»[29]. Із середини XIX ст. для не засліплених офіційною пропагандою російських учених наростало розуміння, зокрема на тлі нових політичних подій (діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, українофільський рух), що «малороси» — це окремий народ, з власною історією. А раз нема карамзінської «общеруської народності», то не було общеруської історії. Постало питання про час виникнення «малоросів» і «великоросів», про місце в їхній спадщині Київської держави. Порушення цих питань з появою «Історії Русів» поклало початок гострим дискусіям. Для прихильників «схеми» Карамзіна неприємним відкриттям став і той факт, що основна етнічна територія Київської Русі збігається з українською («малоруською») етнічною територією, аж ніяк не з російською. «Яким чином у рамках російської історії пояснити той парадоксальний факт, що серцевинні землі Русі без усяких видимих причин були втрачені і політичний центр держави перемістився далеко на північно-схід?»[30]. Зі шкільної лави знали, наприклад, що Київ, Чернігів, Переяслав споконвіку були російськими. Тепер з подивом і збентеженням з'ясували, що ці міста — українські. Ці подив і збентеження існують і досі. Сучасна вологодська туристка «щиро дивується, милуючись золотоверхою Софією: «І как ето хахли ізловчілісь захватіть наш ісконно русскій город?»[31].

Щоб врятувати ситуацію, продовжити справу Карамзіна, історик М. Погодін (згодом приєднався мовознавець О. Со-

---

[28] *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. 1.— С. XL.

[29] *Пеленський О.* Українська пісня в світі.— Львів, 1933.— С. 7.

[30] *Толочко А.* Химера «Киевской Руси» // Родина.— 1999.— № 8.— С. 29.

[31] *Степовичка Л.* Усміх білого янгола // Дзвін.— 2000.— № 3.— С. 96.

болєвський) винайшов оригінальний хід, схожий на рокірування у шаховій грі. Він створив теорію, згідно з якою корінними жителями Київщини проголошувалися саме росіяни («великоруси»). Цих росіян, мовляв, після 1240 р. витіснили на північ монголо-татари, а спорожнілі землі заселили натомість українські прибульці з Волині й Галичини[32]. Виходило, що росіяни в сучасному етнічному вигляді існували вже у Київській Русі, а українці нібито не мають жодної причетності до київського періоду історії. За своїм політичним змістом ця концепція була відкрито великодержавною і вповні відповідала політиці царського уряду стосовно Малоросії[33].

Для підтвердження зв'язку між Київською державою та Російською імперією уже не вистачало династичного аргументу про спільних Рюриковичів. «Погодінська гіпотеза була викликана хвилею «народности». Вона стала потрібною в тій добі, коли «народність» треба було додати до православія й самодержавія, як третій рівнорядний елемент»[34]. Полемізуючи з М. Максимовичем, Погодін заперечував проти визнання малоросійським того, що, мовляв, належить великорусам споконвіку[35]. «Тим самим він свідомо чи ні визнавав саму можливість такої дільби і заперечував, по суті, концепцію безумовної єдності «трех русских племен»[36].

Погодін, який бачив поширення визвольних ідей, лякав українців, що коли вони здобудуть незалежність, то «Малороссиянам с каким-небудь Хмельниченком или Голопупенком ничего не останется делать, как, почесывая затылок, обратиться к тому же москалю, к тому же кацапу, и, поклонившись низко, сказать: помоги, братенько! Ляхи, вражии дети, одолевают нас; мы виноваты перед тобою, сдурили; впередь не будем, слуги твои, братья и други»[37].

---

[32] *Погодин М. П.* Исследования, замечания и лекции по русской истории.— М., 1856.— Т. 7.— С. 425—428.

[33] *Сахаров А. М.* Историография истории СССР.— М.: Высшая школа, 1978.— С. 105.

[34] *Ольхівський Б.* Вільний нарід.— Варшава, 1937.— С. 19.

[35] *Погодин М.* Ответ на филологические письма М. А. Максимовича // Русская беседа.— 1856.— Кн. 4.— С. 124.

[36] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»... — С. 70.

[37] *Погодин М. П.* Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний.— М., 1867.— С. 97.

Незважаючи на свою недоречність, гіпотеза Погодіна-Соболєвського була такою привабливою для російських істориків, що її прийняли загалом без особливих застережень[38]. У дискусії, яка за ініціативою українських вчених, розгорнулася навколо погодінської гіпотези, взяли участь М. Максимович, Б. Антонович, П. Житецький, А. Кримський, І. Ягіч, О. Шахматов та ін. О. Шахматов дав цій гіпотезі нищівну оцінку: «Ми повинні якнайрішучіше відкинути думку, ніби Київщина була в старовину заселена не предками сучасних малоросів, а предками сучасних представників інших руських народностей. Шукати в X–XI сторіччях над Дніпром великорусів цілком даремне, бо великоруська народність — нового походження»[39]. Проти погодінської теорії гостро виступив Т. Шевченко в поезії «Стоїть в селі Суботові».

Треба сказати, що відмовити гіпотезі Погодіна в оригінальності не можна, однак інакше стоїть справа з доказами. «Враховуючи відсутність суцільних міграцій протягом IX–XIII ст. і загальну сталість населення, при якій лише в окремих та обмежених хронологічно районах мали місце часткові зрушення і переміщення, можна твердити, що в процесі етнічної агломерації традиція генетичної спадковості мала значення основного фактору, і що, отже, предками кожного з трьох сучасних східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи утворили їх етнічні території»[40].

Отож, те, що переселятися з Півдня на Залісся не було жодної рації, випливає з тодішньої історичної ситуації. Завоювавши Залісся, щоб зміцнити своє панування, монголи робили часті спустошливі походи на цю територію. Упродовж перших 20–25 років монголо-татари провели чотирнадцять походів на Залісся. «У сукупності свідчень письмових джерел і археологічних матеріалів виникає картина вкрай тяжких наслідків монголо-татарської навали XIII ст. для сільських місцевостей Північно-Східної Русі. «Татарські раті» спустошували сільські

[38] *Ждан М.* Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик.— 1977.— № 1/2.— С. 37.

[39] *Шахматов А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— Т. 2.— С. 588.

[40] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 189.

місцевості. У вогні наскоків гинуло населення, руйнувалися сільські господарства. Жителі гинули від татарських шабель, вмирали від голоду і хвороб. Чимало домонгольських поселень у районах, які зазнали наскоків «татарської раті», стали обезлюдненими. Рілля заростала лісом. Археологічно це явище підтверджується масовим спустошенням у XIII ст. домонгольських поселень на території Північно-Східної Русі»[41].

Як не намагалися великодержавні історики, як не шукали, але не знаходилося переконливих доказів масової міграції населення Київщини на далеку Північ і масової міграції населення Карпат до Подніпров'я. Ні письмові джерела XIV ст., ні археологічні факти, ні дані етнографії та лінгвістики не підтверджували вигадки Погодіна-Соболєвського. «Од благодатного чорнозему,— глузував російський археолог О. Спіцин,— до глини й піску, од степу — до лісу, од тепла — до холоду, од добрих урожаїв — до поганих, од вола — до коня, од хати — до ізби, од великих сел — до «починків» (окремі селища), од легкої роботи — до важкої праці — ледве чи хтось піде добровільно»[42]. За влучним спостереженням Я. Дашкевича, «пікантним, однак, залишається висновок з погодінської гіпотези, що українці — за своєю етнічністю — вже були і до монголо-татарів, лише займали Галичину і Волинь»[43]. Художньою ремінісценцією погодінської туги за київським первородством служить оповідання сучасного сатирика, в якому зустрічаємо такий пасаж: «Указ Президиума Верховного Совета об упорядочении наименований исторических центров страны. Городу Киеву с целью упрочения его значения как исторического центра всех славянских народов и против украинских буржуазных националистов — присваивается наименование Москва»[44].

Сучасні російські історики тепер згодні, що версія про велике переселення є все-таки непереконливою. «Під великим секретом зізнаємося: Русь — таки нікуди не переїжджала»[45].

---

[41] *Каргалов В. В.* Последствия монголо-татарского нашествия XIII в. для сельских местностей Северо-Восточной Руси // Вопросы истории.— 1965.— № 3.— С. 58.

[42] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів: Світ, 1991.— С. 69.

[43] *Дашкевич Я.* Українська історична традиція: нація і держава // Український час.— 1997.— № 1.— С. 7.

[44] *Сергеев А.* Изгнание бесов // Новый мир.— 1994.— № 6.— С. 101.

[45] *Борисенок Ю.* Большая прогулка // Родина.— 1996.— № 6.— С. 31.

Деякі погляди Погодіна живуть донині. «Нині їх намагаються реанімувати деякі політичні кола в Росії та окремі шовіністичні представники російської національної меншини в Україні. Але на тлі новітніх досягнень мовознавства, археології, антропології, історії такі спроби сприймаються як наукове невігластво або політичне шарлатанство»[46].

Під впливом критики М. Грушевського частина відомих російських вчених, таких, як О. Шахматов, О. Прєсняков, М. Любавський, В. Пічета, стали переглядати догми «звичайної схеми». За справжню вихідну точку російської історії вони не брали Київську Русь, а Володимиро-Суздальське князівство, так як не беруть Рим за вихідну точку історики Франції, Іспанії, Португалії, Румунії тощо.

Після більшовицької революції, здавалося, російська історична наука, проголосивши рішуче ідейне та методологічне відмежування від старої монархічної історіографії, зречеться карамзінського міфу. Історики-марксисти зі школи акад. М. Покровського тоді гостро виступили проти російського імперіалізму та шовінізму і стали досліджувати етнічні процеси в Київській державі з раціональної позиції історіографічної логіки М. Грушевського. «Ця теорія, яка зводила весь сенс російської історії до утворення величезного... державного тіла, названого Російською імперією, і яка знайшла свій вираз в «Истории» Карамзіна, ця теорія застаріла вже, можна сказати, в день своєї появи»[47]. Це не суперечило тодішній офіційній ідеологічній лінії. Кремлівські марксисти, мріючи про світове панування, вважали Росію лише засобом для досягнення цієї мети. Як тільки марксистські ілюзії про «пожар мировой революции» розвіялися, треба було повертатися до старих міфологем. В ідеократичній країні значущі історіографічні проблеми розв'язують не вчені, а політичне керівництво. А політичному керівництву стало вигідно спертися на історичний шовінізм.

1934 р. за підписами Сталіна, Кірова, Жданова опубліковано «Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР». У політично тенденційних зауваженнях найвища партійна

[46] Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – К: Видавничий центр «Академія», 2001. – с. 50.

[47] *Покровский М. Н.* Историческая наука и борьба классов.— М.; Л., 1933.— Вып. I.— С. 29.

верхівка країни вказувала історикам, що надалі не слід розглядати російську історію без урахування даних по історії України і Білорусії. «Нам нужен учебник истории СССР, где бы история Великороссии не отрывалась от истории других народов СССР»[48]. Таким чином, у легко завуальованій формі прозвучала настанова повернутися до карамзінської «схеми». Потреба часу вимагала повернення до великодержавного шовінізму. «Інтернаціональні гасла було залишено лише як димову завісу, яка прикривала справжню сутність держави, що відверто стала на шлях продовження не лише політики, а й ідеологічних традицій Російської імперії»[49]. Почалася зміна ідеологічних акцентів — Пушкіна перестали називати царським камер-юнкером, Олександра Невського — класовим ворогом трудящих, Наполеона — визволителем селянства з пут феодалізму, Льва Толстого — поміщиком, юродствуючим во Христі, кириличний алфавіт — пережитком класової графіки. «Сталін зробив ставку на російський шовінізм. Свідченням цього була праця російського історика Б. Воліна «Великий русский народ». Саме в ній вперше всеосяжно проповідується місіонерська роль російського народу в СРСР, з якого повинні брати приклад і в усьому його наслідувати інші народи Радянського Союзу, а в майбутньому — всього світу»[50]. Сучасні російські історики про це пишуть так: «Імперський світогляд у радянський період продовжував посилюватися. Націоналізм сталінської історіографії був завжди сильнішим від її вульгарного марксизму, бо в тих випадках, коли два ці критерії оцінки приходили в зіткнення, завжди перемагав патріотизм»[51].

Один з організаторів голодомору 1933 р., зоологічний українофоб Постишев, який зруйнував Михайлівський золотоверхий собор і Десятинну церкву, спеціальною ухвалою на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1934 р. узаконив великодержавну «схему» Карамзіна у викладанні в українських школах.

---

[48] *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР» // Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б).— М., 1947.— С. 321–323.

[49] *Ісаєвич Я.* Проблема походження....— С. 6.

[50] *Єфіменко Г. Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Український історик.— 2000.— № 4.— С. 44.

[51] *Свак Д.* О некоторых методологических проблемах синтеза в «Истории России» // Отечественная история.— 1998.— № 6.— С. 91.

Інша «высочайшая» постанова щодо історії з'явилася 1936 р. знову за підписами голови уряду Молотова і «батька народів» Сталіна. У ній наголошувалося, що «історична освіта має важливе значення для справи нашої держави, нашої партії і для навчання підростаючого покоління». Наслідком цієї постанови був, зокрема, остаточний розгром марксистської історичної школи М. Покровського. Можна ще пригадати горезвісну постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». Українських істориків повсякчас напучували: «Праці В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, вказівки ЦК ВКП(б) і радянського уряду про вивчення історії, постанови ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань мають вирішальне значення для вивчення історії народів СРСР»[52]. Один з тогочасних українських істориків згадує: «У часи радянського панування у вітчизняній історичній науці виникла і ствердилася дуже дивна концепція, суть якої становило переконання, що минуле можна конструювати на свій смак і розсуд; що історичною істиною є директиви начальства»[53].

У середині 30-х рр. з'явилися і нові шкільні підручники з історії. «У них замість попередніх проклять «царській Росії — тюрмі народів» проголошувалися ідеї, від яких повинні були перевернутися в гробах старі революціонери: всі завоювання російських царів оголошувалися прогресивними і такими, які відповідають інтересам самих завойованих народів»[54].

У 1937 р. одержав премію підручник – «Краткий курс истории СРСР» під редакцією проф. Шестакова. Починався він з історії держав Урарту. «Історія Союзу Радянських Соціалістичних Республік розпочиналася таким чином біля озера Ван у IX столітті до нашої ери»[55].

За таких обставин партією та урядом ревно плекався найцінніший, найвагоміший, найулюбленіший міф російської історіографії, який набрав у сталінські часи характеру політичної догми, — міф про успадкування політичного та культурного надбання Київської держави Росією, або інакше: «Москва —

[52] За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории.— 1955.— № 7.— С. 3.

[53] *Брайчевський М.* Працюю незалежно від перспективи публікації // Хроніка 2000.— Вип. 17/18.— С. 369.

[54] *Радзинский Э.* Сталин.— М., 1997.— С. 455.

[55] Геллер М. Я., Некрич А. М. Утопия у власти. – М.: «Мик», 2000. – с. 294.

спадкоємиця Києва». Хоча, зазначимо, сам факт існування українського народу, який займає територію літописної «руської землі», є найкращим промовистим запереченням цьому. До речі, теперішні російські історики скаржаться на «гнітюче протиріччя, з яким вже зіткнулися автори новітніх підручників: «Русь, мовляв «Київська», а Київ уже п'ятий рік «як закордон», і від цієї раптом відкритої реальності нікуди сховатися»[56].

Відкинута гіпотеза Погодіна-Соболевського непомітно зникла з наукового обігу. Доля цієї гіпотези показала, що антинаукова «звичайна схема» принципово не може мати переконливого обґрунтування в історичних реаліях. Вихід знайдено в переміщенні питання з історичної площини в площину лінгвістики, точніше — етноніміки.

Замість заяложених аргументів з генеалогії династій, замість бездоказової теорії масових міграцій, основним захисником «схеми» виступила двозначність етноніміки. Ґрунтуються великодержавні етнонімічні спекуляції на підміні за формою і змістом термінології: замість слова «Русь» — нововигаданим терміном «Древнерусское государство», замість етноніма «русин» — нововигаданою назвою «древнерусская народность». У російській історіографії віддавна стало звичним перекручувати східнослов'янські етнонімічні назви на свій лад. За влучним спостереженням О. Толочка, використовується тут «прийом переназивання». «У такий напрочуд економний спосіб створюється потрібна ілюзія. Переназивання є лише частковим способом більш загального прийому присвоєння»[57]. Ось, для прикладу, часто вживані назви, що стосуються епохи Київської держави в російській науковій літературі: «Киев — первая русская столица», «единый русский народ киевских времен», «тысячелетие русской литературы», «начальный период русской истории», «русские племена», «Русская земля», «русское государство», «русский народ», «русский язык» і т. д. Ще В. Ключевський покаянно визнавав, що ці терміни є некоректними, але «привычными словоупотреблениями». «Однак щодо «привычных словоупотреблений», то не такі вже вони і безневинні. Терміни вживалися російськими вченими цілком свідомо з метою

[56] *Борисенок Ю.* Большая прогулка // Родина.— 1996.— № 6.— С. 29.
[57] *Толочко О.* Два світи, два способи дискурсу // Український гуманітарний огляд.— 1999.— Вип. 1: Критика.— С. 148.

формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східнослов'янського, а значить російського суспільства в його імперських межах. Це відповідало політичним інтересам імперії»[58].

Характерно, що в російській мові відсутня стародавня літописна форма «руський», замість нього користуються новою грецькою, за фонетичним оформленням, назвою «русский», а як вже говорилося, за невеликими графічними розбіжностями ховаються істотні етнічні розбіжності. Іншими словами, в російській мові від слів «Русь» і «Росія» утворюється один прикметник — «русский» а слово «Русь» вживається як синонім сучасної Росії. Слова «древнерусский» і «русский» сприймаються як визначення одного і того ж народу на різних історичних етапах, а відмінність слів «давньоруський» і «український» створює враження, начебто йдеться про різні етноси. Термін «давньоруська народність» застосовується «лише в україномовній літературі, але немає досі адекватного відповідника в російсько- та чужомовній літературах, у яких термін «древнерусская» ототожнюється з терміном «русская»[59]. «Насправді, російські теоретичні і практичні політики не мають сильніших аргументів на користь того, що українці (малороси) — «тот же русский народ», як не завжди щире, а ми скажемо — навмисне жонглювання словами «Русь», «русский»[60].

«Прийом переназивання» особливо відчутний в мовознавстві. «Омонімія визначень руської і російської мов, руського і російського народів (рос. *русский язык*, *русский народ* і аналогічно в інших мовах), що звичайно не усвідомлюється як така (яскрава і повчальна ілюстрація впливу мови на свідомість!). Звідси недиференційоване оперування терміном *русский* у двох об'єднувальних значеннях: а) «руський і російський» (пор., напр., «Словарь *русского* языка XI–XVIII вв.») і б) «східнослов'янський»[61].

---

[58] *Баран В. Д.* Давні слов'яни.— К.: Альтернативи, 1998.— С. 145.

[59] *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Сучасність.— 1992.— № 3.— С. 68.

[60] *Чигирин А.* Украинский вопрос.— Париж, 1937.— С. 5.

[61] *Тараненко О. О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство.— 1993.— № 2.— С. 36.

Про «древнерусскую народность» першим заговорив історик В. Мавродін, якого справедливо називають ідеологом російського сталінського імперіалізму[62]. Однією з причин висунення ідеї «давньоруської народності» стало небажання далі дотримуватися тези: Київська Русь — спільна колиска трьох братніх народів. «Для того, однак, щоб на практиці не урівноправити три народи, було придумано твердження про єдину давньоруську народність, мову, культуру»[63]. Східні слов'яни в IX–XIII ст., на погляд Мавродіна, становили єдиний народ, одну «давньоруську народність», яка є спільним предком росіян, українців, білорусів — нових народів, що виникли внаслідок розпаду цієї «давньоруської народності» в XIV–XV ст. «Лише після монгольського завоювання і наступного політичного роз'єднання окремих частин Русі виділилися із єдиної «русской» народності, приблизно в XIV столітті, самостійні народності — українська, білоруська і великоросійська»[64]. Найчіткіше ця теорія викладена в академічних «Очерках истории СССР», що вийшли на початку 50-х рр. «Із окремих слов'янських племен склалася древньоруська народність: із неї згодом виросли великоруська, українська, білоруська, історична і мовна основа яких була єдиною (древньоруська народність). Провідна роль у цьому процесі належала російському народові»[65]. Незрозуміло, навіщо було виконувати росіянам провідну роль у процесі утворення «давньоруської народності», щоб потім її покинути? Чи предки лемкинь із Пряшівщини належали колись до того самого народу, що баби з Рязані, або предки карпатського гуцула і мезенського «крестіяніна» — одні і ті ж? Історичні факти заперечують мавродінську концепцію. «Крім голослівних тверджень, Мавродін не дав ніяких доказів на підтримку своєї теорії»[66]. Наукові факти свідчать «про глибоку історичну самобутність укра-

[62] *Курінний П.* Совєтські концепції походження великоруської народности та «руської» нації // Наукові записки УВУ.— 1963.— Ч. 7.— С. 186.

[63] *Дашкевич Я.* Українська історична традиція: нація і держава // Український час.— 1997.— № 1.— Ч. 7.

[64] *Панкратова А.* Насущные вопросы советской исторической науки // Коммунист.— 1953.— № 6.— С. 63.

[65] Очерки истории СССР / Под ред. акад. Б. Д. Грекова.— М.: Изд-во АН СССР, 1953.— С. 252.

[66] *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна... // ЗНТШ.— 1964.— Т. 178.— С. 127.

їнського народу, своєрідність його культурно-етнічного розвитку, який не зливався з російською етнічною історією ні в другій половині І тисячоліття, ні на генетичних шляхах слов'ян у першій половині II тисячоліття. Усе це істотно підриває теорію «давньоруської народності», яка залишається без власних генетичних джерел у слов'янській історії І тисячоліття нашої ери, доводить грубу політичну тенденційність тлумачення східнослов'янської історії 6–13 ст. як російської, «русской»[67]. Непереконливі причини розпаду «давньоруської народності» через татарську навалу. «Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до утворення білоруського, російського і українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими і діяли стабільніше, ніж загальні політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані природними бар'єрами (непрохідні ліси, болота, брак сухопутних шляхів), ніколи не почували себе одною етнічно-мовною спільністю і ніколи її не відстоювали»[68].

1951 р. у Москві відбулася теоретична конференція на тему «давньоруська народність». Провідні фахівці з руської історії В. Зимін, В. Пашуто, Б. Рибаков, О. Сидоров та ін., які виступили тоді на ній з доповідями, відкидали термін «давньоруська народність». Один із дискутантів О. Санжаєв висловив їх спільну думку: «У Київській Русі існували три окремі східнослов'янські єдності, які в наступні віки дали початок трьом братнім слов'янським народностям: російській, українській та білоруській. Якби в Київській Русі племінні відмінності та діалекти стерлися до нівелюючого рівня, то жодна монгольська навала, жодне феодальне роздріблення не змогло б привести до виокремлення із єдиної давньоруської народності трьох хоча й споріднених, але відмінних народів»[69].

Існування єдиного східнослов'янського народу як «спільного предка» означало б, що цей «народ» генетично повністю увійшов

---

[67] *Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історичної науки в совєтській Україні: Відкритий лист до російських та українських істориків // Український історик.— 1981.— № 1/4.— С. 93.

[68] *Баран В. Д.* Давні слов'яни.— К.: Альтернативи, 1998.— С. 163.

[69] Вопросы истории.— 1951.— № 5.— С. 138.

до складу всіх східнослов'янських етносів. Однак навіть ортодоксальні російські вчені визнають, що не вся сукупність східнослов'янських племен є фізичним предком кожного з трьох народів, а лише окремі частини її. Тобто кожний із трьох сучасних народів має свої окремі родоначальні племінні угруповання, які й стали його фізичною основою.

Теперішні історики говорять, що «теза про існування в епоху раннього середньовіччя єдиної давньоруської народності викликає ряд заперечень... Звертають увагу на труднощі розвитку інтеграційних процесів на такій великій і порівняно мало заселеній території, як Східноєвропейська рівнина, на існування помітних відмінностей у матеріальній культурі населення окремих районів, на те, що мовні відмінності між окремими групами східних слов'ян були, мабуть, значно глибшими, ніж це припускали раніше. Серед інших доказів не останнє значення має і той факт, що в літописанні домонгольських часів терміном «Русь» означається і в цій якості протиставляється іншим східнослов'янським землям, територія середнього Подніпров'я»[70]. Учасники московської дискусії 1951 р. доказували, що не міг існувати єдиний давньоруський етнос, якщо територія Київської держави сягала на півдні Чорного моря, на заході — Вісли, на півночі — Балтії, а на сході — Клязьми. Окрім того, до складу Київської держави входила велика кількість неслов'янських племен. «Дивно і непереконливо звучить поширене навіть у науковій літературі твердження, що київська культура була рівною мірою витвором усіх східнослов'янських племен від Тмутаракані на півдні до Білого моря на півночі, від Карпат на заході до Верхньої Волги на сході. Тобто, в творенні канонічних зразків київської архітектури (Десятинна церква, Софія Київська), літописання («Повість минулих літ»), літератури («Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» тощо) XII ст. київська метрополія відіграла не більшу роль, ніж слов'янські колоністи, які на той час з'явилися у глухих лісах Півночі Східної Європи. Абсурдність цього твердження ще очевидніша, коли врахувати

[70] *Флоря Б. О.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.— С. 10.

той неспростовний факт, що переважна більшість вищезгаданих шедеврів творилася безпосередньо в Києві або в інших містах Південної Русі. У канонічних зразках давньоруської літератури фігурують історичні та культурні діячі, а також прості мешканці саме руського Півдня»[71].

Найслабшим доказовим місцем «давньоруської етнічної спільноти» є час її розпаду. Цей розпад мусив відбутися лише в межах XIV–XV ст., а докази на підтвердження цього відсутні. І зовсім незрозуміло, «чому утворилося лише три народи, а не стільки, скільки було князівств»[72].

Підступний історичний міф Мавродіна схвалили Сталін і секретар з ідеології Суслов, а це тоді означало, що термін «давньоруська народність» зробився політичною догмою. «У концепції В. Мавродіна тодішні ідеологи знайшли чудове ідеологічне обґрунтування національної політики радянського керівництва, яка, хоч і була прикрита демагогічною фразеологією, по суті продовжувала великодержавницьку національну політику царської Росії. Адже визнання справжнього процесу формування російської народності з XII ст. у межах Володимиро-Суздальського князівства робили проблематичними претензії Росії не тільки на територіальну, але й на культурну спадщину Київської Русі, а включення України до складу Російської імперії мало вигляд не справедливого повернення Москві давніх російських земель, а загарбання земель сусіднього народу»[73].

1954 р. опубліковано схвалені ідеологічним відділом ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», надруковані у газеті «Правда» за 10 січня 1954р.: «Русский, украинский и белорусский народы ведут свое происхождение от единого корня – древнерусской народности, создавшей древнерусское государство – Киевскую Русь.»

Це був канонічний варіант партійної версії історії України. У тезах говориться, що українці та росіяни — братні, єдинокровні народи, які походять від спільного кореня — «давньоруської народності», яка в IX ст. створила їхню спільну колиску — Київську Русь. За «Тезами», всі три східнослов'янські народи

[71] *Залізняк Л.* Давньоруська народність... — С. 13.
[72] *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.— К.: Наук. думка, 1968.— С. 190.
[73] Півторак Г. П. Походження українців. – с. 57.

мали на старокиївську спадщину однакові права. На практиці в російських публікаціях ці права ігнорувалися. Курси історії літератури під назвою «древняя русская литература» без застережень об'єднували письменство Київської держави IX–XIII ст. з московським XIV–XVII ст. Те ж стосується історії мистецтва, права, мови тощо. «Тези» не мали нічого спільного з марксистським поглядом на класову боротьбу як на рушійну силу історії. «Це було своєрідне резюме української історії, написане з цілком телеологічних позицій: довести, що історія України до 1654 р. була підготовкою до «возз'єднання з Росією», а пізніше становила перехід від «дружби двох великих слов'янських народів» до «непорушної дружби народів СРСР», очолених російським «старшим братом». «Тези» стали обов'язковими для всіх радянських марксистів, але лише в Україні їх розглядали як незаперечну до найдрібніших подробиць директиву, важливішу навіть від висловлювань Маркса і Леніна»[74]. Через засоби масової інформації, школу, наукову, популярну і художню літератури їх широко, наполегливо та невпинно розповсюджували, щоб перетворити у невід'ємний елемент історичної свідомості. «Радянська історіографія визнала право не тільки російського, але й українського та білоруського народів на свою історію і свою мову, проте партійні ідеологи не могли позбутися імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточно славянским государстовом» ці ідеологи пропагували доктрину, схвалену найвищими компартійними інстанціями, згідно з якою витоки українського та білоруського народів і відповідно їхніх мов відносять до пізнього середньовіччя (XIV-XV ст.). На спроби деяких російських істориків і філологів починати історію Росії й російської мови від IX-X ст. офіційна влада дивилася «крізь пальці», проте такі самі прагнення в Україні і Білорусі вважалися ворожими й жорстоко переслідувалися»[75].

Українською та білоруською мовами не міг з'явитися найменший текст стосовно Русі, без згадки про освячувану тезами мавродінську давньоруську народність. «Адміністративно насаджувана концепція давньоруської народності, що начебто була далекою попередницею єдиного радянського народу, під-

[74] *Ісаєвич Я.* Проблема походження... — С. 6.
[75] Півторак Г. П. Походження українців. – с. 3.

живлювала ілюзію органічної єдності російської держави, приховуючи її імперську суть. При цьому експансія Москви на українські землі набирала «пристойного вигляду» возз'єднання «єдиного руського народу»[76]. Як цілком слушно зауважує дослідник М. Рябчук: «Російські колонізатори трактують український народ як «побічний продукт історичного розвитку», таке собі «історичне непорозуміння», результат «зовнішньої інтриги» (польсько-німецько-австрійсько-угорсько-жидівської), тимчасом як росіяни є коли не єдиним, то принаймні головним спадкоємцем Київської Русі, «великим народом» («богоносцем» в царські часи), «оплотом світового революційного руху» в часи совєтські, тобто народом зі спеціальною історичною місією — об'єднати довкола себе усіх слов'ян («слов'янофільство»), європейців і азіятів («євразійство»), весь світ (більшовицька «світова революція»)»[77].

З. Бжезінський відзначив, що «незалежність України кинула виклик самій суті претензії Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичности»[78].

Хоча давньоруську народність проголошено спільним етнічним предком трьох слов'янських народів, але «насправді вона кваліфікується лише як російський етнос — «русские», «русский народ» і т. д. «Єдиний корінь» («давньоруська народність») виявляється на практиці не нашим коренем, а «спільний предок» — зовсім не спільним, а лише предком російського народу»[79].

Як слушно зауважує Г. Півторак: «давні твердження про єдину Русь слід сприймати як вираження відповідної центристської ідеології, а не як доказ реального існування однорідного давньоруського етносу у формі давньоруської народності. Таким чином, довести, що давньоруська народність мала всі необхідні для неї ознаки згідно з традиційним визначенням народності (спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільну

---

[76] *Залізняк Л.* Давньоруська народність... — С. 3.

[77] *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення.— К.: Критика, 2000.— С. 200.

[78] Бжезінський З.. Велика шахівниця. –Львів–Ів.–Франк. : Лілея, 2000. – с. 89.

[79] *Бадзьо Ю.* Знищення і русифікація української історичної науки в совєтській Україні: Відкритий лист до російських та українських істориків // Український історик.— 1981.— № 1/4.— С. 87.

культуру), практично неможливо. Усе це доводить протилежне: ніякої давньоруської народності ніколи не було! Не рятує становище й спільна самоназва Русь, оскільки достеменно не знаємо, що саме вкладали в цю назву її носії у різних регіонах Русі: чи етнічне поняття, чи лише свою належність до держави «Київська Русь»[80].

На початку 70-х рр. минулого століття секретар ЦК Компартії України Маланчук заборонив згадувати термін «Київська Русь». У шкільний курс історії в Україні вводився новий термін «давньоруська держава». Новий термін нав'язувався українським школярам і студентам, щоб не залишити в їхній історичній свідомості навіть спомину про існування якоїсь окремої Київської Русі та її народу. Так від високопоставлених придворних монархістів Карамзіна та Погодіна до високопоставленого комуніста Маланчука простяглася ідеологічна лінія заперечення існування українського народу в княжу Київську добу.

Директор Інституту етнографії СРСР історик М. Бромлей вигадав на зразок термінів «югославський народ», «чехословацький народ» ще інший етнонімічний термін «радянський народ». Мав цей «народ» утворюватися з різних етносів, але спільним для нього мала бути, зрозуміло, російська мова. Тобто, як «давньоруська народність», так і «радянський народ» мав бути, по суті, синонімом російського народу. Пропагандивний міф про «нову етнічну спільність радянський народ» постав як спроба ідеологічно обґрунтувати асиміляцію передусім українців та білорусів. Узагалі, термін «давньоруська народність», за задумом його авторів, забирав в українців та білорусів минуле, а термін «єдиний радянський народ» — майбутнє. У річищі цієї ідеологеми українцям викладалась історія (своя і російська, а точніше — російська з відповідно підібраними й проінтерпретованими домішками своєї), з'ясовувалась сучасність (колоніальна залежність як щасливе «братерство») й окреслювалось майбутнє (точніше — відсутність майбутнього, зникнення чи, пак, «злиття» як верховне благо для химерної «недонації»)»[81].

«Історичною особливістю першої половини 90-х років XX сторіччя став політичний крах тоталітарної держави, в основі ідеології якої лежав сурогат із марксистських ідей, імперських

[80] Півторак Г. П. Походження українців. – с. 63.
[81] *Рябчук М.* Від Малоросії до України.— С. 200.

традицій, самодержавної амбіціозності, революційного месіанства, утопічних общинних ілюзій, вбогої гордості невігласних правителів, і мас»[82].

Спираючись на псевдонаукову теорію давньоруської народності як колиску трьох східнослов'янських народів, «дехто в Москві і тепер вважає Київську Русь першою Російською державою, а українські землі — невід'ємною частиною єдиної і неділимої імперії»[83]. Взагалі, певні кола в тій самій Москві досі вболівають за радянською імперією. «Ота російська «тоска» за величною та могутньою імперією, ота ностальгія за втраченою великодержавністю, оте голосіння над так званими «осколками» (саме так росіяни дивляться на колишні свої «республіки») міфічного свого «тысячелетнего государства» (адже Московщину навіть із великою натяжкою не можна було б назвати сьогодні спадкоємицею нашої Київсько-Руської держави), — усе це, на жаль, розгортається нині не просто на психологічному рівні. Психологічну певну якусь «розгубленість» росіян можна було б у цьому контексті навіть якось по-людському збагнути (згадаймо, якою травмою для свідомості німців обернулася втрата ними колоній після І-ої світової війни та Версаля). Однак у даному разі ідеться про ту російську «ностальгію» за втраченою імперією, котра безпосередньо проектується на площину кремлівської політичної праксеології та стратегічних інтенцій Кремля»[84]. Посилаючись на колись нібито єдиний давньоруський народ, сучасні прихильники «єдиної та неділимої» намагаються зберегти імперію, за рекомендаціями О. Солженіцина, бодай в межах її слов'янського ядра. Згадуються тут слова Леніна: «Черносотенцы и их лакеи называют Россию великой славянской державой вероятно только потому, что в этой великой державе практикуется самое великое угнетение славянских народностей»[85]. Як пише сучасний київський дослідник, «передусім варто звернути увагу на живучість класичного імперського міфу про Київську Русь як таку собі прото-Росію, та про єдиний «(давньо)руський» народ, від якого несприятливі історичні обставини відкололи українську і білоруську гілки — котрі,

[82] Сахаров А. Н. О новых подходах к истории России.// Вопросы истории, 2002, № 8. – с. 3.
[83] *Залізняк Л.* Давньоруська народність...— С. 10.
[84] *Кісь Р.* Фінал Третього Риму.— Львів, 1999.— С. 479.
[85] *Ленин В. И.* Сочинения.— М.: Партиздат, 1937.— Т. XVI.— С. 686.

однак, весь час прагнули і досі прагнуть з'єднатися знову з «загальноруським» деревом — усупереч своїм «націоналістичним» елітам. У незалежній Україні цей міф перестав бути офіційним і значною мірою втратив впливовість, хоч і не зник остаточно. У полегшеному, утилітарно-пропагандистському вигляді він побутує ще серед частини еліт — у розмаїтих квазі-політологічних концепціях на кшталт «православно-слов'янської спільноти», «євразійського простору», «інтеграції в СНД» тощо»[86].

Є. Гуцало вважає, що «Євразійський простір» у потрактуванні його апологетів – це, на мою думку, філософія орди»[87].

Проте, очевидно, за розвалом Радянського Союзу і крахом комуністичної ідеології рано чи пізно надійде пора відкинути імперський міф про вигадану давньоруську народність.

«Перегляд звичних російських національних міфів, більшість із яких стала також і міфами світової русистики, – зовсім не марна справа. З'ясування, як саме ця міфологія опанувала росіян, безпосередньо пов'язане з тим, якої поведінки в міжнародних справах ми можемо очікувати від них тепер, коли вони більше не є панівною нацією імперії і не обмежені доктринерським марксистсько-ленінським інтернаціоналізмом»[88].

«На сучасну пору офіційний Київ, подібно як колись запорозькі козаки, що очолили повстання українського народу проти Польщі, стоїть перед дуже складною культурною і геополітичною дилемою. З одного боку, якщо відкинути націоналістичні ідеологічні міфи і визнати реальність, яка полягає у тому, що українська культура (крім католицької і уніатської західно-української) – це гілка загальноросійської культури, а український народ – це один із російських народів поряд з великоросами (росіянами) і білорусами, – питання про створення «європейської» незалежної української держави відпаде сама собою. Єдина історія, єдина культура, єдина кров об'єктивно диктує необхідність проживання в єдиній державі. А проблема національної своєрідності українців, їх певних відмінностей від росіян і білорусів вповні вирішується в рамках конфедеративно-федеральних відносин»[89].

[86] *Рябчук М.* Від Малоросії до України... — С. 200.
[87] Гуцало Є. П. Ментальність орди: статті. – К.: «Просвіта», 1996. – с. 34.
[88] Кінан Е. Російські історичні міфи. – К.: Критика. 2001. – с. 16.
[89] Там само. – с. 16.

Однак цей процес проходитиме непросто, оскільки в сучасній російській історіографії уже виразно сформувалася тенденція, відповідно до якої українцям і білорусам відмовляється в їх етнічній самобутності, а, отже, і в праві на створення національних суверенних держав. Яскравими виразниками цієї тенденції є московські науковці С. Самуйлов і О. Дугін. Щоправда, й українські вчені не залишаються в боргу, свідченням чого є ґрунтовна монографія Василя Кременя і Василя Ткаченка «Україна: шлях до себе», в якій доказово і переконливо розвінчуються українофобські інсинуації і перекручення.

«Американские политологи особо и не скрывают, что хотели бы видеть Украину своеобразным буфером между Европой и «непредсказуемой» Россией, хотели бы видеть ее интегрированной в трансатлантические и западноевропейские структуры. Украина в их представлении должна стать «наилучшей гарантией против российского имперского возрождения».

Другими словами, Соединенным Штатам для того, чтобы свести к минимуму возможность возрождения сверхдержавы на постсоветском пространстве в качестве реального их конкурента на мировой арене, необходимо попытаться экономически, культурно, политически, а, если удастся, то и в военном отношении «оторвать» 52-миллионную Украину от 150-миллионной России и сделать первую «частью Европы»[90].

А Дугін пише: «Суверенитет Украины представляет собой настолько негативное для русской геополитики явление, что, в принципе, легко может спровоцировать вооруженный конфликт. Без черноморского побережья от Измаила до Керчи Россия получает настолько протяженную прибрежную полосу, реально контролируемую неизвестно кем, что само ее существование в качестве нормального и самостоятельного государства ставится под сомнение. Черное море не заменяет собой выхода к «теплым морям» и его геополитическое значение резко падает за счет устойчивого атлантистского контроля над Босфором и Дарданеллами, но оно, по меньшей мере, дает возможность обезопасить центральные регионы от потенциальной экспансии турецкого влияния, являясь предельно удобной, надежной и

[90] *Самуйлов С. М.* О некоторых американских стереотипах в отношении Украины // США: Экономика, политика, идеология.— 1997.— № 3. – С.85.

недорогостоящей границей. Поэтому появление на этих землях нового геополитического субъекта (который, к тому же стремится войти в атлантический союз) является абсолютной аномалией, к которой могли привести только совершенно безответственные, с геополитической точки зрения, шаги.

Украина как самостоятельное государство с какими-то территориальными амбициями представляет собой огромную опасность для всей Евразии, и без решения украинской проблемы вообще говорить о континентальной геополитике бессмысленно»[91].

---

[91] *Дугин А. Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством.— М.: АРКТОГЕЯ-центр, 1999.– с.348.

VII. ОСОРУЖНИЙ ЕТНОНІМ

Попередньо вже говорилося, що політонім «Русь» не вимагав якогось додаткового уточнення. Русь була одна, і всі знали, що під цією назвою розуміти. Жодного разу в руських літописах не виступає, так поширене зараз, історично некоректне словосполучення Київська Русь. «Назва «Київська Русь» є штучною, вигаданою російськими істориками, як антитеза «Московській Русі»[1].

Не менш зумисне заплутаним є етнічне ім'я титульного народу Русі. Коли вірити підручникам, а саме з них отримує інформацію про минуле більшість людей і, взагалі, націю формують підручники з історії, то титульне населення Київської держави називало себе інколи «рус», а інколи «русси».

Саме цей широко вживаний з XIX ст. царськими істориками термін «руссы» наполегливо пропагується в сучасних шкільних підручниках, буцімто він є стародавнім узвичаєним терміном ще з часів Київської держави. Ось як, наприклад, це робиться:

«Перші історичні відомості про Русь, про народ «рус» або «рос» належать до XI ст. н. е. — у Середньому Придніпров'ї, де в Дніпро впадає річка Рось, і розміщувалось слов'янське плем'я русь.

Не будемо непокоїтися тим, що в назві цього народу постійно змінюються букви «о» та «у» («рос», річка Рось і «рус», Русь) — так змінювалися ці букви і в середні віки («Русская земля», «Правда Роськая»), і в наш час ми теж говоримо двояко: «русский язык», «Российская республика». Про русів VI ст. пишуть, що це

[1] *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст.— Л.–К.–Н.-Йорк, 1998.— С. 52.

«мужі величезного зросту». Пізніше, у IX–X ст.ст., описували русів так: «Руси мужні й хоробрі... Плем'я русів очолювало союз придніпровських слов'янських племен. До IX ст. під владою русів опинився цілий ряд слов'янських племінних союзів»[2].

Автори підручника закликають не «непокоїтися, що в назві цього народу змінювалися букви», бо яка тут нібито дрібна різниця. Насправді різниця принципова. Терміни «русси» або «руси» є за походженням східними (арабськими, перськими). У фонетичному оформленні східних мов назва головного народу Русі звучить перекручено. Неточною є і візантійська за походженням назва «роси»[3].

«Візантійські греки замінили в імені Русь звук «у» звуком «о» і називали руських народом Росс або Россами, а їх країну — Россією. Цьому знаходять два пояснення: або греки, по вченому домислу, ототожнювали Русь зі згадкою пророка Езекіля про народ Рош, або вони перейняли вимову від якогось тюрко-татарського племені, наприклад, від хозар, бо «у» тюрко-татари вимовляють часами як «о»[4].

На Русі в княжу епоху і пізніше таких назв не вживали. «Інколи в літературі зустрічаємо термін «руссы», вигаданий вченою історіографією: в джерелах невідомий»[5]. Отже, етнонімічні відомості, що їх подає російський шкільний підручник, є неправдиві. А на такому баламутстві виховуються покоління школярів. Усі ці жонглювання назвами чиняться для того, щоб не назвати дійсний етнонім титульного народу Русі. Цим етнонімом, про що підручник навіть не згадує, було слово «русин».

Різноплемінне населення Русі, — найбільшої на той час в Європі держави, — етнічно ділилося на дві частини: на «русинів» і на решту народностей. Вважається, що сама назва (етнонім) «русин» походить від назви країни «Русь», хоча можлива зворотна послідовність. Коли під державне поняття «Русь»

[2] Історія СРСР: Підручник для 8 кл. серед. шкіл / За ред. Б. О. Рибакова.— К.: Рад. шк., 1990.— С. 39–40.

[3] *Мавродин В.* Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия».— Л., 1958.— С. 23.

[4] *Стороженко А. В.* Малая Россия или Украина?— К., 1918.— Вып. 1.— С. 9.

[5] *Назаренко А. В.* Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания.— 1980.— № 5.— С. 54.

входила вся територія, що підлягала княжій владі, з головним осередком у Києві, то під етнічне поняття «русин» — тільки населення Подніпров'я (земля полян), а згодом воно поширилось на населення прилеглих земель. «Усередині ж Русі «русь-русини» є етнонімом лише жителів Київської землі[6]». На населення Залісся цей термін ніколи не поширювався. Через те етнонім «русин» для російської історіографії є осоружним. «Перекладаючи на російську мову старокиївські літописи, наявний в оригінальному тексті етнонім «русин» перекладався як «русский»! У той же час вживання стосовно доби Київської Русі понять «українці», «український» вважалося виявом «буржуазного націоналізму» і суворо переслідувалося»[7]. У середньовічних часах етноси звичайно, повсякдень називали себе розмаїто: «людьми», «тутешніми», «мужиками», а як збірним іменем — «громадянами» або «підданими» — приналежними до конкретного державного зв'язку. Міжнародні угоди вимагали іншого — точної етнічної назви. Тому вперше, і це не випадково, етнонім «роусинъ» у літописах зустрічається у статтях міжнародних договорів Русі з Візантією 911–945 рр. Наприклад: «аще кто оубисть кртыя на русинь» (тут русин — представник Русі, не християнин; християнин — грек), «или християнин русина» (стаття четверта договору 912 р. за Іпатіївським літописним списком). Або: «аще ли ключится оукрасти русину от грек что, или гречину от русина» (з договору 945 р.)[8]. «И еще оубьєть крестянин русина или русин крестыяна» (стаття тринадцята договору 945 р. за Іпатіївським літописним списком). Або, вже за Лаврентійським літописним списком: «аще оударить мечем или копьем или кацем любо оружьем русин гречина или грьчинь русина»[9].

Отже, у міжнародному договорі Олега з греками 911 р. термін «русин» згаданий сім разів, у міжнародному договорі Ігоря 944 р. — шість разів.

Християнство прийшло на Русь з Візантії, і протягом довгого періоду вища руська церковна ієрархія складалася з присланих

---

[6] Балушок В. Несподіванки... –с. 28.

[7] *Ісаєвич Я.* Михайло Брайчевський і його концепція історії України / / Український історик.— 1994.— № 1/4.— С. 195.

[8] Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940.— Т. I.— С. 38.

[9] *Обнорский С. П., Бархударов С. Г.* Хрестоматия по истории русского языка.— М.: Учпедгиз, 1952.— С. 109.

греків. Коли з'явився нарешті перший автохтонний Київський митрополит, то про нього літописець з гордістю сказав: «Митрополитъ Иларионъ Русинъ». З головного духовного центру Русі — Києво-Печерського монастиря — вийшли перші кадри автохтонного єпископату. Завдяки діяльності Києво-Печерського монастиря у Руській церкві «до середини XI ст. більшість архієреїв складали «русини»[10]. У Густинському літописі під 1225 р. записано: «В тож літо посвящень бысть митрополит Кієву Кирил Русин, ученый і побожный». Під 1355 р.: «Посвящен бысть на митрополію Кыивскую Алексій Русин от Філофея патріярха».

Як походження хороніма «Русь», так і походження етноніма «русин» має переважно двояке тлумачення: існує норманська теорія і розмаїті версії, що цю норманську теорію заперечують. Що ж до практики вживання етноніма «русин» в епоху Київської держави, серед дослідників розбіжностей немає. Всі сходяться на тому, що русин — це південець (южанин) із полян[11]. «Русь — се земля полян, Русини — се поляне»[12]. Або що русин — взагалі корінний житель південної Київської Русі[13]. «Русин» — киянин, наприклад, митрополит Іларіон, «в розумінні, звичайно, не варяго-русса, а уродженця Києва або Подніпров'я»[14]. «Русин» — житель Київщини, «згадка про русина в «Новгородській Правді» природна при тому спілкуванні, яке існувало між Новгородом та Києвом в X–XII сторіччях»[15]. Словник староукраїнської мови, наводячи відповідні приклади, стверджує: «Русин — назва українця феодальної доби»[16].

У наших найближчих історичних сусідів — поляків — щодо вживання етноніма «русин» теж немає невизначеності. У польській науковій літературі, як і в побутовому мовленні, етнонім «русин» протягом століть вживався і вживається у

---

[10] *Цыпин В.* От крещения Руси до нашествия Батыя // Вопросы истории.— 1991.— № 4/5.— С. 40.

[11] *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1947.— С. 145.

[12] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т.— Львів, 1904.— Т. I.— С. 168.

[13] Киевская Русь: Сб. / Под ред. В. Н. Сторожева.— М., 1910.— С. 547.

[14] Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940.— Т. II: Комментарии.— С. 37.

[15] Там само.— С. 39.

[16] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К.: Наук. думка, 1978.— Т. 2.— С. 308.

значенні сучасного терміна українець. І, як відзначає польський дослідник, «належить до тих виняткових етнічних назв, які не вміщують у собі нічого насмішкуватого або образливого»[17]. Для українців поляк був «ляхом», іноді «ляшком», часами «ляшурою». Для поляків українець завжди був тільки «русин»[18]. Перші польські літописці — Мартин Галь, а за ним Кадлубек — називають країну на схід від кордонів Польщі — Ruthenorum regnum (королівство русинів). Єпископ краківський Матвій писав 1150 р. Бернардові з Клєрво: «Gens ruthena multitudine innumerabili ceu sideribus adequata» (плем'я русинів своєю безчисленною кількістю адекватне зорям). Отже, в епоху Русі етнонім «русин» вживали як самі жителі теперішньої України, так і суміжні народи.

У Західній Європі вже в другій половині XI ст. в латиномовних джерелах з'явився переклад назви «русин» у формі Rutheni. З латини Ruthenia перейшла на означення русинів до німців, французів, англійців — Ruthenen, Ruthenes, Ruthenians. Вислів Ruthenus є латинською формою грецького Routhenos, що передає слово «русин». У новогрецькій вимові *th (theta)* відповідала звукові **s**, а *e (eta)* — звукові **i.** Русин — грецьке *Routhenos.* У латинській транскрипції *th (theta)* передавалось через **th**, а *e (eta)* — через **e**, — звідси **Ruthenus**.

Процес визначення терміна «русин», наповнення його етнічним, релігійним, політичним та культурним змістом постійно стимулювався нашими західними сусідами, які виходили з практичних міркувань — треба було розрізняти чужий народ. «Це почуття спільноти проявлялось дуже скоро у загальновживаній спільній назві «русин». Цю назву прикладало до себе все наше етнічне населення у зносинах назовні, хоч у внутрішних взаєминах задержано ще довго місцеві або племінні назви. Ця назва «русин» прийнялась була твердо серед етнічно наших племен і областей, а особливо сильно на пограниччях, щоб зазначити й підкреслити противенство до державно, культурно й етнічно чужих елементів»[19].

---

[17] *Ficher A.* Rusini.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1928.— S. 1.

[18] *Мациевич Л.* Поляки и русины // Киевская старина.— 1882.— Т. 1.— С. 301.

[19] *Стахів М.* Вплив Хмельниччини на формацію української нації // ЗНТШ.— 1948.— Т. 156.— С. 75.

Російські історики, неспроможні заперечити термін «русин», що утворений цілком закономірно за правилами слов'янського словотвору: **роус + инъ** (литвин, мордвин тощо) і який зберігає наголошений у західноукраїнських діалектах початковий склад слова русин (один з двох стародавніх наголосів), заперечують його множинну форму — «русини». На початку множиною до слова «русин» була Русь. «Збірне ім'я народу — Русь, як Чудь, Сербь, а одиничне — Русин, як Чудин, Болгарин, Сербин, або Серблянин»[20]. Але згодом від однини «русин» утворюється, за законами української мови, множина «русини». Подібно утворюється множина, наприклад, в словах: син-сини, сестра-сестри, він-вони, пан-пани, млин-млини тощо.

«Є беззастережним фактом, що Суздаль і Новгород виразно відмежувалися від назви «Русь» у XII–XIII століттях і пізніше, а також є беззаперечним фактом, що росіяни ніколи не присвоїли собі етноніма «русин», який існував безперервно на українських територіях від IX по XX століття»[21]. Щоб нейтралізувати осоружний етнонім у старих текстах, російські дослідники фальшують, переробляючи термін «русин» на притаманну їхній мові прикметникову форму «русскій». Таким зразком «може служити переклад «Ларионъ русинъ» з літопису 1051 р. як «Иларионъ русский родом» («Повесть временных лет» под ред. В. И. Андрияновой-Перетц, М.-Л., 1950). Тут поняття гранично точне замінено половинчастим, бо «русинъ» — визначає члена комплексу, що обіймає рід, плюс територію, плюс свідомість зв'язку з ним. Тим часом «русский родом» може народитись і в Китаї»[22].

Як видаються чи, точніше, видавалися у Радянському Союзі історичні тексти, написав акад. Я. Ісаєвич: «На Україні розцінювалося як «націоналістичний», тим самим і найважчий, злочин користуватися словами «український» і «українці» для доби Київської Русі, натомість російські історики вільно вживали «русский» як синонім терміна «давньоруський», а давніх русинів ідентифікували з росіянами. Наприклад, у найбільш поширеному

---

[20] *Максимович М.* Собр. соч.— К.: Тип. Фрица, 1876.— Т. 1.— С. 48.

[21] *Книш Ю.* Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології // Український історик.— 1988.— № 1/4.— С. 228.

[22] *Гординський С.* Назви «Русичі» й «Русовичі».— Вінніпег, 1963.— С. 8.

перекладі «Повісті временних літ» слова «положити ряд межю Русью й Грекы» (тобто між Руссю і Грецією) перекладено «установить договор между греками й русскими». Далі в тексті слово «русин» також послідовно перекладається як «русский». Такий переклад став вважатися обов'язковим; пильнували цього дуже суворо. Одного разу, коли рецензенти і редакція наукового збірника, виданого під егідою АН СРСР, недодивилася, що автор однієї зі статей вжив слово «русин» стосовно населення Київської Русі, то перед випуском у світ до всіх примірників була вкладена карточка — Errata: «Надруковано «русины». Має бути «русские». Прикладів ідентифікації у російських наукових виданнях понять «давня Русь» і «Росія» можна було б навести безліч»[23].

Одним зі способів затемнити факт існування у Київській державі етноніма «русин» є його заміщення книжною назвою «русич». У нашу суспільну історико-культурну свідомість, завдяки передусім школі, міцно ввійшла псевдоетнонімічна назва «русич». Термін «русич» відомий із «Слова о полку Ігоревім»[24]. Про цю поему доречно буде сказати, що «класичним прикладом абсурдних претензій на культурну спадщину України-Руси є проголошення «Слова о полку Ігоревім» найдавнішим твором «давньоруської літератури», незважаючи на те, що події твору відбуваються більш як за півтисячі кілометрів на південь від російських етнічних земель, на прабатьківщині українців. Поза всяким сумнівом, українськими є не тільки місце дії, а й історичні реалії, лексика, художні образи, літературна форма твору. Абсурдність твердження стає ще яснішою, коли згадати, що саме під час антиполовецького походу південних русичів на чолі з князем Ігорем Володимиро-Суздальщина була найближчим союзником половців у боротьбі з Києвом. Отже, ні здійснити військовий похід на половців, ні оспівувати його суздальці не могли, а значить проголошувати «Слово» продуктом творчості росіян немає жодних підстав»[25].

Здибуваний у «Слові о полку Ігоревім» термін «русич» зустрічається лише там. «Це, — пояснюють, — авторське слово,

---

[23] *Ісаєвич Я.* Проблема походження... — С. 7.

[24] Слово о полку Игореве // Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков / Сост. Н. Гудзий.— М.: Учпедгиз, 1947.— С. 110.

[25] *Залізняк Л.* Давньоруська народність... — С. 13.

своєрідна формула високого стилю староруського поета»[26]. Якщо не брати до уваги поетичних та публіцистичних опусів, то цей термін в якості етноніма ніколи практично не вживався. Цікаво, що слово «русич» не має жіночого роду, на відміну від етноніма «русин» — «русинка». Відомий французький дослідник Анрі Мазон і російський вчений Зимін, які виступають проти давньоруськості «Слова», вважаючи його стилізацією, написаною в XVIII ст. вихованцем Київської духовної академії Іваном Биковським, посилаються якраз на термін «русичі» як на аргумент неоригінальності твору. Вони посилаються на той факт, що термін «русич» не засвідчений у жодних інших староруських текстах[27]. «Чудернацька назва «Русичі» із «Слова о полку Ігоревім», на нашу думку, походить не від Русь, а від легендарного князя Руса, що його вигадали польські літописці. Якраз оці «Русичі» є одним з доказів неавтентичності «Слова», бо легенда про князя Руса з'явилася лише в XV–XVI в.в.»[28].

Прискіпливий аналіз терміну «русичі» навів дослідників на думку про можливу тут помилку в написанні. Відомо, що у «Слові» багато темних місць. Виникло припущення, «що в «Слові о полку Ігоревім» замість міфічного «русичі» більш коректно читати «русьци»[29]. Отже, улюблений поетами і публіцистами «русич» втрачає свою непевну роль замінника етноніма «русин». Термін «русин», як побачимо далі, віками вживався на українській етнічній території.

---

[26] *Ковалев Г. Ф.* Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование.— Воронеж, 1991.— С. 46.

[27] Словарь-справочник «Слово о полку Игореве».— Л.: Наука, 1978.— Вып. 5.— С. 62.

[28] *Борщак І.* Рецензія // Україна. Українознавство і французьке культурне життя.— Париж, 1950.— Зб. 4.— С. 300.

[29] *Милов Л. В.* Ruzzi «Баварского географа» и так называемые «русичи» // Отечественная история.— 2000.— № 1.— С. 96.

VIII. «КРЕСТЬЯНЕ»

Великий київський князь Ярослав Мудрий, вмираючи, поділив Русь, як ділять власне майно, між своїми п'ятьма синами і шостим онуком. З цього часу процес роздріблення Київської держави прискорився, і вона незабаром розпалася на 15 земель. В аналогічний спосіб, поділена між трьома онуками, розпалася на окремі землі інша середньовічна імперія в Європі — держава Карла Великого. Занепад Київської держави, зрозуміло, був зумовлений сукупністю розмаїтих причин. Проте насамперед розпадом етнічної системи, що відобразилося у тривалому антикиївському союзі володимиро-суздальських князів із половцями. На Заліській землі формувався новий етнос зі своїм окремим політичним та суспільним ладом, зі своїми сепаратистськими антикиївськими устремліннями. Яскравим представником нового етносу був син половчанки Андрій Боголюбський (прізвище від місцевості Боголюбово) — «справжній північний князь, істинний суздалець-заліщанин за своїми звичками і поняттями, за своїм політичним вихованням»[1].

1169 р. Андрій Боголюбський зібрав велику армію і рушив походом на Київ. «Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий день, у середину другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви

[1] *Ключевский В. О.* Сочинения в 8 т. — М.: Госполитиздат, 1956.— т.1. — С. 317.

оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали... — пише літописець. — І всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестаннії. Се ж усе вдіялося за гріхи наші»[2].

Ніхто до того так жорстоко не плюндрував столицю Русі. Київський погром свідчив про втрату серед населення Залісся почуття етнічної та державної єдності з Руссю. «1169 р., захопивши Київ, Андрій віддав місто на триденне розграбування своїм ратникам. До цього моменту на Русі було прийнято поводитися подібним способом тільки з чужоземними містами. На руські міста ні при яких міжусобицях подібна практика ніколи не розповсюджувалася. Наказ Андрія Боголюбського показує, що для нього і його дружини 1169 р. Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок»[3]. Нещодавно архієрейський синод Російської православної церкви проголосив Андрія Боголюбського святим.

Вищенаведену фразу літописця, що суздальські грабіжники «взяли майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг», тлумачать у той спосіб, нібито тоді з Києва до Залісся забрано князівські літописні хроніки. Або часто твердять, що ці літописи потрапили на Залісся після татарської навали. «Як у науці, так і в популярній літературі, чужій і нашій, поширена концепція про те, що татарська інвазія спричинила втечу культурно-активних елементів з України на північ, до Суздальсько-Московської землі. При тому ті діячі забирали звичайно із собою свої культурні цінності. В такий спосіб дійшло до того, що Москва перейняла Київську культурну спадщину, доказом чого є заховані на Московщині рукописи літописів та інших культурних цінностей, які в Україні не збереглися. На прикладі долі рукописів найважливішого твору княжої доби «Іпатського Збірника (Літопису)» можна тепер довести, що дана теза не має ніякого обґрунтування»[4].

---

[2] Літопис руський / Пер. Л. Є. Махновця.— К.: Дніпро, 1989.— С. 295.

[3] *Гумилев Л. Н.* От Руси к России: очерки этнической истории.— М.: Экопрос, 1992.— С. 87.

[4] *Пріцак О.* Іпатський літопис та його роль у реставрації української історичної пам'яті // Хроніка 2000.— Вип. 35/36.— С. 95.

Насправді, як дослідив О. Пріцак, Іпатіївський список потрапив у Московщину не раніше XVII ст., а інші списки «Руського літопису» потрапили з України до Москви і Петербурга на початку XIX ст.

Ослаблена міжусобною боротьбою із Заліссям Руська держава зробилася піддатливою на зовнішні агресії. У першій половині XIII ст. вона зазнала катастрофічної монголо-татарської навали. На курултаї (з'їзді монгольських старшин-нойонів) у Каракорумі 1235 р. вирішено було здійснити завойовницький похід на захід. Для улусу (володіння) старшому синові Чингізхана Джучі було призначено землі «найбільш віддалені на захід від власне Монголії»[5]. На Русі монголи (їх тут називали татарами) з'явилися 1223 р. й, розгромивши русько-половецьке військо над річкою Калкою, повернулися у далекі монгольські степи. Вдруге татаро-монголи прийшли 1237 р. під проводом Батия і завоювали Залісся. Через два роки, 1240 р., «орди Батия пішли вже на Русь, зруйнували Київ і пішли далі на Захід. Згуртоване, добре організоване і численне татарське військо завдавало свої смертельні удари розрізненим руським дружинам»[6]. Протягом чотирьох століть (з поч. IX до сер. XII) Руська держава зі столицею у Києві була серцевиною історичного розвитку Східної Європи. Тепер настав її занепад. Татари, спустошивши Польщу, Угорщину й північні Балкани, повернулися над нижню Волгу, де утворили державу Золота Орда (Улус Джучі). Завойовані татарами руські землі не ввійшли безпосередньо до складу Улусу Джучі — татарські хани розглядали ці землі як васально залежні. Хани стали видавати руським князям «ярлики» — грамоти на князювання. Для цього вони викликали князів у Сарай, до своєї ставки, і, залежно від довір'я, яке викликав той чи інший князь у хана, від розміру подарунків та хабарів, видавали «ярлик», не рахуючись ані з його традиційними правами на престол, ані з волею підданих. Усі завойовані татарами народи зобов'язані були платити їм данину. Згідно із законами (яси) Чингізхана, від оплати данини звільнялося тільки духівництво, яке мало право на імунітет. Монгольські хани цінували православну церкву як вагому політичну силу, використовуючи її впливи в своїх

---

[5] *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— С. 57.

[6] Там само.— С. 215.

інтересах. У церквах відправлялися молитви за благополуччя ханів, і це мало сприяти примиренню населення з татарською владою[7]. Щоб надійніше контролювати візантійсько-руську церкву, 1261 р. в Сараї організовано спеціальну руську єпископію. Руські митрополити мусили отримувати від хана «ярлик» на право виконувати свої функції.

Татарське панування, або «іго», як його називали на Русі, призвело до повного відчуження Заліської землі від етнічної Русі. Політична історія цих двох територій пішла відтоді остаточно відмінними шляхами, а щодо етнічної історії, то вона, як ми бачили, з самого початку була відмінною.

Після сепарації Залісся від Руської держави, в часи, коли воно стало Західним улусом Джучі, назва «Русь» на цій території була лише напівзабутим відгуком на колишні зв'язки, відгуком, що побутував головним чином серед церковних книжників, для яких назва «руська церква» служила синонімом до православної церкви. Цим відгуком живився претензійний гонор панівної верхівки, що складалася на початку переважно зі слов'янських колоністів. При татарському сприянні на Заліссі продовжувалося політичне роздріблення території на невеликі князівства, які постійно ворогували між собою. Найбільш відомими заліськими князівствами були Ростовське, Тверське, Костромське, Ярославське, Білоозерське, Можайське, Дмитровське, Коломенське. Московське князівство належало до найменших, і це сподобалося ханам. Монголи дотримувалися принципу «розділяй і пануй», і тому підтримували найбільш слабкі князівства. У цьому причина успіху Івана Калити. Великим величав себе тільки той князь, якому татари дозволили той титул вживати.

Колоністи Залісся намагалися хоч якоюсь мірою бути причетними до блискучої спадщини київської культури. Цьому сприяла і політика монголо-татарських завойовників. Жорстокий і підступний, вірнопідданий монгольський васал і ретельний слуга, князьок маленького тоді Московського князівства на Заліссі Іван Калита за виняткові заслуги отримує від хана Узбека 1328 р. титул великого князя «всія Русі». В авторитетному російському виданні подана така характеристика Івана Калити:

[7] *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен.— М.: Издание Т-ва «Мир».— Т. I.— С. 220–221.

«Иван Калита был раболепным слугой ордынских ханов, воевавший по их приказанию против Твери, Пскова, Смоленска»[8]. Характеризуючи Івана Калиту, який проводив політику включення себе і своєї держави в систему татарської держави, а не політику протиставлення їй, Карл Маркс пише: «Варто було тверській лінії проявити хоча б найменше домагання національної незалежності, як він поспішав до Орди з доносом»[9]. На погляд видатного англійського історика, московські князі, «тішачись ласкою хана Золотої Орди, дістали *ярлик*, що давав їм право бути головним збирачем данини для монголів, вони відповідали за виплати й за борги решти князів. Іван І (правив 1325–1340), відомий як Калита, більшу частину свого князювання провів не в Москві, а в дорозі до Сарая. Карл Маркс писав, що він поєднував «риси татарського ката, блюдолиза і головного раба»[10].

З особою Івана Калити пов'язаний міф про так звану шапку Мономаха. Згідно із твором «Сказание о князьях владимирских», ця шапка (субститут корони) була подарунком візантійського імператора Костянтина Мономаха (1042–1055), що мало символізувати передачу влади візантійських імператорів великому київському князю Володимиру Мономаху і його спадкоємцям. Насправді Івану Калиті її подарували в татарській Орді. Відомо, що «шапка Мономаха була виконана середньоазіатськими майстрами, і з XIV ст. зберігається в московській казні»[11].

Та «всія Русь» Івана Калити — то вся Русь татарська, тобто та частина Монгольської імперії, де існувала руська (православна) церква, на відміну від непідвладної монголам території Русько-Литовської держави, до якої входила сучасна Білорусь та українські землі. Таким чином, з ласки Сараю з'явився на Заліссі термін «всія Русі» в значенні «головний татарський васал», головний татарський збирач податків на Заліссі. Так цей термін розуміли сучасники, і ніхто тоді й не надавав йому того значення, якого він набув пізніше. З часом цей термін забувся і знову почав

---

[8] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— Т. 20.— С. 8.

[9] *Цвибак М. М.* Марксизм-ленинизм о возникновении восточноевропейских многонациональных государств // Проблемы истории докапиталистических обществ.— 1934.— № 1.— С. 66.

[10] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 406.

[11] *Зимин А. А.* Россия на рубеже XV–XVI столетий (Очерки социально-политической истории).— М., 1982.— С. 148.

вживатися при Іванові III. Тоді титул з'явився у внутрішньополітичних взаєминах із Новгородом[12].

Едвард Кінін у розділі «Російські міфи про київську спадщину» пише: «почнімо з проблеми примарного самоусвідомлення Москви як безпосередньої спадкоємниці ролі та місця давнього Києва. Хіба московське оточення Івана III (1462-1505) – справжнього засновника Московської держави, його сина Василія III та онука Івана IV, перетворюючи своє незграбне князівство на помпезну імперію, справді вірило в те, що відновлює чи імітує славу Києва? Гадаю, відповідь очевидна: не вірило, а якщо й вірило, то тримало цю віру при собі.

Взагалі дивно, що сучасні дослідники можуть навіть припустити, ніби московити з воїнської панівної касти часів Івана III чи то Івана Грозного уявляли себе спадкоємцями мантії Києва, скажімо, Ярослава Мудрого. На це просто немає доказів»[13].

Князі Галицько-Волинської держави продовжували іменуватися, за традицією королів Романа та Данила, князями і господарями «Руської землі» або «усієї Руської землі»: duces totis terrae Russiae в 1316 р., dominus terrae Russiae в 1320 р., dux et dominus Russiae в 1334 р., а на печатках продовжував фігурувати титул короля Руссії (Rex Russiae) — грамоти 1316, 1325, 1334, 1335 рр.[14] Галицького князя Романа Мстиславовича літописець називає «самодержавцем усеї Руси»[15]. За те, що він зібрав усі етнічні землі русинів.

На вимогу монгольського хана 1299 р. у Залісся, в його улус, перебирається Київський митрополит Максим, за походженням грек. Цей митрополит, вибраний і рукоположений у Константинополі 1283 р., відразу після прибуття в Русь подався в Орду за «ярликом» для свого затвердження ханом. Митрополити-греки спиралися на «два засадничі принципи візантійського християнства — цезаропапізм і антилатинізм, які зумовлювали психологічну мотивацію переходу київських митрополитів під покровительство ханських васалів — володимиро-суздальських

[12] *Каштанов С. М.* Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI ст.— М.: Наука, 1967.— С. 123.

[13] Кінан Е. Російські історичні міфи. – К.: «Критика», 2001. – с. 19.

[14] Болеслав-Юрій II, князь всей малой Руси: Сборник.— СПб., 1907.— С. 149, 153, 154.

[15] ПСРЛ.— Пб., 1908.— Т. 2.— С. 715.

та московських князів»[16]. Церква ввійшла в союз з Москвою, бо дружба з Москвою означала дружбу з Ордою[17].

Руська православна церква підлягала ієрархічній владі Константинопольського патріарха — глави всіх православних християн. На чолі її з 1051 р. стояв митрополит, якого, згідно з церковним (канонічним) правом, особисто висвячував на цю посаду сам Константинопольський патріарх. Столицею митрополії став «матір городів руських» Київ, а митрополит мав титул «Київський і всієї Русі». Сама церква означувалася як «руська», бо були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви.

Треба сказати, що аж до XV ст. майже всі митрополити і переважна більшість єпископів були грецького походження. Засилля греків у Руській церкві дратувало сучасників, їм докоряли, що нерідко сильніше дбають про збір коштів для Константинопольського патріарха, ніж про справи Руської церкви. Митрополитам-грекам, звичайно, був чужий руський патріотизм, і це неодноразово проявлялося. Відірвані від своєї батьківщини Візантії, яка вважалася на той час однією з найбільш цивілізованих країн світу, живучи у варварській, за їх уявленнями, Руській державі, вони ставали своєрідними космополітами, піклуючись не про Русь, а лише про інтереси православної церкви. Коли, на їхню думку, ці інтереси не співпадали з інтересами Русі, то тим гірше було для Русі. «Митрополит грек у Києві уважав себе практично царгородським амбасадором, який у першу чергу підлягав політичним інтересам Царгородського імператора, а на другім місці церковним директивам Патріарха, який також був вповні залежний від імператора»[18]. Для розуміння історії з перенесенням митрополії та ряду інших тогочасних церковних подій ці обставини треба мати на увазі.

За канонічним правом київські митрополити мусили повністю підпорядковуватися візантійському патріарху. «Показується, однак, що вони стояли немов під душевним примусом — не

[16] *Паславський І.* Церква і культура на Україні в середні віки // Київська церква.— 2000.— № 1.— С. 64.

[17] Против антимарксистской концепции М. Н. Покровского: Сб. статей.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940.— Ч. 2.— С. 67.

[18] *Стахів М.* Христова церква на Україні 988–1596.— Стенфорд, 1985.— С. 92.

залишатися у Києві, не залишатися навіть на Русі, а мандрувати по чужих неруських північних землях, шукати там пристановища в Заліськім Переяславі, суздальськім Володимирі, Твері чи вкінці, з конечности, в малозначущій тоді закутині, в Москві. Москва була тоді, напевно, меншим городом, ніж навіть поруйнований Київ. Митрополити Кирило і Петро робили це під моральною пресою патріярха. Головною причиною, чому візантійські патріярхи вибрали на осідок київських митрополитів північ, зокрема суздальсько-московські території, було їх переконання, що там візантійське православ'я має найсильнішу опору та що київські митрополити полишаться там вірними Візантії. Така постава Візантії була останнім, смертельним ударом по Києві за його часту опозицію до Візантії, за його самостійну християнську індивідуальність та його християнську вселенність. Ці прикмети Руси-України хотіли візантійські патріярхи знищити і зробити з Руси своїх політичних та релігійних підданих»[19]. Ось, для прикладу, як Теодосій-грек повчав наших князів: «Не прилучайтесь до латинської віри, не держіть їх обичаїв, втікайте від їх причастя і всякого їх учення, бридьтеся їх звичаїв, а доньок своїх бережіть і не давайте за них, ані не беріть їх; не братайтеся з ними, не кланяйтеся, не поздоровляйте; не їджте з одної з ними посудини, ні не пийте, ані страв від них не приймайте»[20]. Це означало ізолювати Русь від усього культурного світу та заганяти її в повну залежність тільки від Візантії.

Боротьба Візантії проти «латинян» і «латинства» перетворилася для московських церковників у боротьбу не стільки проти католицизму, скільки взагалі проти всієї європейської культури, що переживала добу блискучого піднесення і відродження[21]. «Живі взаємини Київської Русі з іншими християнськими націями мали, попри культурні впливи, і ту користь, що змушували наш народ усвідомлювати себе частиною європейського людства, підтримували в нього деяке, хоч на перших порах дуже слабеньке, почуття всесвітньої солідарності. Для московської держави

[19] *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні.— Рим; Ню Йорк: Видання Укр. Катол. Ун-ту, 1965.— Т. 1.— С. 676.

[20] *Великий А. Г., ЧСВВ.* Світла і тіні української історії.— Рим, 1969.— С. 11.

[21] *Сахаров А. М.* Церковь и образование Русского централизованного государства // Вопросы истории.— 1966.— № 1.— С. 62.

замість тих благотворних впливів стали важкі та принизливі відносини з хижацькою монгольською ордою»[22].

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там продовжують називатися руськими. Одні з них іменують себе митрополитами всея Русі, інші — Київськими і всея Русі. Характерно, що в утворенні окремої митрополичої кафедри в Заліссі (Суздальщині) спільно брали участь як Константинопольський патріарх, так і хан Золотої Орди. «Одним з яскравих прикладів використання Ордою руської церковної ієрархії з метою зміцнення своєї влади на Русі є комплекс подій, пов'язаних з боротьбою руських князівств початку XIV ст. за того чи іншого кандидата на посаду митрополита всія Русі, боротьбою, в якій найбільш діяльну участь брали не лише ординська дипломатія, а й константинопольський патріархат»[23]. Не без поради лукавих візантійців, які затято ненавиділи римський католицизм, татари відхилили пропозицію військового та церковного союзу, що її передав 1253 р. посол Людовика IX, монах Рубрук. Зате серед татар набирав поширення іслам. На початку XIV ст. монгольський хан Узбек приймає мусульманство. Між іншим, від імені Тайдули — дружини цього видатного хана — походить назва відомого російського обласного міста Тула.

Підкорене немусульманське населення вимагало якогось спеціального означення. Його мусульманські правителі стали називати «райат» (християни, піддані), в значенні «людської отари». Немусульманське населення Залісся отримало з XIV ст. від монголо-татар іншу назву — «крестьяне»[24]. Походження цього слова прозоре — «крестьянин», християнин, означає охрещену людину. До появи татар це слово іншого значення не мало. «Магометанин-татарин вважав себе вищою расою у порівнянні з християнином. Християнин зробився символом приналежності до чорної кості. Так з'явився і потім втримався у Північно-Східній Русі цей термін»[25]. Термін «крестьянин»

[22] *Соловьев В. С.* Собрание сочинений.— СПб.— Т. 5.— С. 146.

[23] *Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XV–XVI вв.— М.: Мысль, 1963.— С. 34.

[24] *Ларин Б. А.* Парижский словарь московитов 1586 г.— Рига, 1948.— С. 96.

[25] *Греков Б.* Опыт периодизации истории крестьян в России // Вопросы истории.— 1946.— № 8/9.— С. 16.

зберігся у російській мові до наших днів і означає тепер хлібороба, селянина. Віросповідальний сенс слова, отже, перейшов у соціальний. Наприкінці XIV ст. термін «крестьянин» означав увесь російський народ, на противагу до монгольських загарбників[26]. «Коли ж разом з татарською владою на Русі над масою російського християнського населення нависла верства переможців, терміном «крестьянин» стала означуватися основна маса російського населення... Але і самі російські люди міцно трималися за цей термін, підкреслюючи ним свою відмінність від татар»[27].

Із XV ст. термін «крестьянин» зробився на території Залісся загальновживаним. Російська мова, вважає дослідник, мабуть, єдина мова, «в якій віросповідальне означення «християнин» («крестьянин») стало правдивим синонімом селянина, землероба, хлібороба»[28].

З часом назву «крестьянин» намагалися замінити новотвором «колхозник». У побутовому мовленні, на щодень, зробилося народним дещо нечітке поняття «мужик». Проте назва «крестьянин», на татарське означення хлібороба, в російській мові залишилася навічно.

---

[26] Советская Историческая энциклопедия: В 17 т.— М., 1965.— Т. 8.— С. 137.

[27] *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века.— М.: Изд-во АН СССР, 1952.— Кн. 1.— С. 19.

[28] *Струве П. Б.* Наблюдения и исследования из области хозяйственной жизни и права Древней Руси // Сб. Рус. Инст. в Праге.— Прага, 1929.— Т. 1.— С. 464.

IX. ПОЯВА МОСКОВІЇ

Назва «Москва» за своїм походженням (етимологією) є назвою не слов'янською, а угро-фінською[1]. Мовознавець А. Преображенський висловив припущення, що це радше «мерянське слово, бо Владимирська, Ярославська і вся Московська губернії складали колись область Мері»[2]. Існують три чудськомовні версії тлумачення цієї назви. За однією з них, назва походить від мерянського *моска ава* — **медведиця** (*моска* — **медвідь** і *ава* — **мати, жінка**). За другою — із фінського *musta* — **чорний, брудний** і *va* — **вода**, тобто «**брудна вода**». За третьою — *моска* — **корова** і *ва* — **вода**, тобто «**коров'яча калюжа**»[3]. М. Фесмер твердить, що останнє тлумачення набрало широкої популярності завдяки авторитетові В. Ключевського, який вважав його найбільш достовірним[4]. Відомі інакші етимологічні варіанти цієї назви. Наприклад, назва річки, яка дала ім'я Москві, перекладається з бурят-монгольської мови як «закручене русло».

Від угро-фінської назви столиці Москва, що вперше як невелике село згадується лише в середині XII ст. (1147 р.), пішла назва всієї держави. «Як колись від Візантії майже вся Греція називалася Візантією, від Риму — вся Римська імперія — Римом, і навіть весь світ, так від Москви... всю велику Росію йменували Московією»[5].

---

[1] *Ключевский В. О.* Сочинения в 8 т. — М.: Госполитиздат, 1956.— т.1. — С. 294.

[2] *Преображенский А. Г.* Етимолог. словарь рус. языка.—М., 1958.— С. 559.

[3] Там же.

[4] *Фэсмер М.* Етимолог. словарь рус. языка.— М., 1967.— Т. 2.— С. 660.

[5] *Снегирев И. М.* Москва, подробное историческое и археологическое описание города.— М., 1873.— Т. 2. — С. 1.

Поминаючи дещо надмірну пишноту порівняння, зазначимо, однак, що цитований автор правильно вказує на причини виникнення назви новопосталої держави. Стосовно ж населення, «то з політичним об'єднанням його з Москвою, в ньому запанувало спеціальне ім'я москвичів, московських людей, московської держави (Московії)»[6]. Правитель цієї держави називає себе князем (згодом великим князем, а пізніше — царем) московським, а своїх підданих — московськими людьми. Так, наприклад, Василь Васильович у «посланії» до Константинопольського патріарха називає себе «великим князем московським»[7]. У грамоті Земського собору на вибір 1613 р. першого царя із роду Романових Михайла Федоровича читаємо: «И все православные крестьяне всего Московского государства от мала до велика и до сущих младенцев, яко едиными устами, вопіяху и вызываху глаголяще: что быти на Володимірском, и на Московском, и на Новгородском государствах, и на царствах Казанском, и на Астраханском, и на Сибирском»[8]. Коли скинули з трону Василя Шуйського, то до претендента на трон духівництво поставило таку вимогу, щоби: «был из Московских родов, а Литовского и Немецкого Короля и Королевичев на Владимирское и на Московское Государство не избирать»[9]. Ця епоха (XV–XVIII ст.) в усіх російських історіях має назву «Московської». «Словосполучення «Московське царство» міцно ввійшло у вжиток сучасників, а потім публіцистів і вчених пізнішого часу. Вислів «в епоху Московського царства» зустрічаємо нерідко у Леніна»[10]. Не вдаючись з цього питання у зайві деталі, відзначимо, що аж до 1721 р. назви «Москва», «Московське государство», а не «Русь» і «Россія», були офіційними урядовими назвами держави.

Ось, наприклад, витяг із договору з Туреччиною, підписаного 3 липня 1700 р.: «А понеже государство московское самовластное

---

[6] *Михальчук К. П.* К ответу кн. Е. И. Трубецкого на анкету «Украинской Жизни» // Украинская Жизнь.— 1914.— № 11/12.— С. 29.

[7] Русская историческая библиотека.— СПб., 1880.— Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1.— С. 525.

[8] *Сергеевич В.* Древности русского права.— СПб., 1909.— Т. 1.— С. 100.

[9] *Лакиер А.* История титула Государей России // Журнал Министерства Народного Просвещения.— 1847.— Ноябрь.— С. 143.

[10] *Шмидт С. О.* Становление рос. самодержавства.— М.: Мысль, 1973.— С. 13.

и свободное государство есть, дача которая по се время погодно давана была крымским ханам и крымским татарам, или прошлая или ныне впредь да не будет должна от его священного царского величества московского даватись...»[11]. Далі в статті 12 цього договору вказується: «Московского народа мирянам и инокам иметь вольное употребление ходить во святой град Иерусалим...»[12].

Наведемо ще уривок з першої московської газети «Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти, случившихся в Московском государстве и в иных окрестных странах», де в першому номері за січень 1703 р. повідомляється: «Из Казани пишут. На реке Сожу нашли много нефти и медной руды, из той руды медь выплавили изрядну, отчего чают немалую быть прибыль Московскому государству»[13].

Для всієї Європи, від Литовсько-Руської держави, Польщі аж до Англії, для країн Сходу, турків і арабів, існувала тільки одна офіційна назва: Московське князівство (царство), Московія або просто Москва. Цитована вже нами історична енциклопедія змушена визнати: «Сусіди називали країну Московією»[14]. Її жителів називали московитами, московитянами або москалями, і, як побачимо далі, ця назва — Московщина, Московія (з відповідно похідними термінами) — була єдино виправданою традиційною науковою назвою.

Тут треба згадати про пропагандивно галасливе святкування теперішньою Російською православною церквою 1000-ліття запровадження християнства на Русі в Москві, яка 988 р. навіть за назвою ще не існувала, що змусило українських церковних ієрархів виступити із заявою, де, зокрема, говориться про вживання етноніма «Русь» у часи Московії.

«Московське князівство (пізніше імперія) виступає на арену Східньої Європи щойно в XVI сторіччі. Ця молода держава була знана як Московія, а її мешканці московіти-москалі, це дійсно предки сьогоднішньої Росії, й вони створили дійсну базу пізнішої російської держави. Расово з переважливими угро-фінським і

[11] *Лебедев В. И.* Реформы Петра I: Сб. док.— М.: АН СССР, 1937.— С. 246.
[12] Там само.— С. 247.
[13] Там само.— С. 331–332.
[14] Сов. Ист. энциклопедия: В 17 т.— М. 1969.— Т. 12.— С. 333.

зокрема монгольським кровозмішанням і впливом Москва розвинулась у могутній фактор і піднесла претензії на гегемонію у Східній Європі, виступивши як спадкоємець давньої Українсько-Київської держави.

Держава засвоїла собі у зміненій формі дотеперішню народню назву Українців: Русь, та не лише на підставі тої зміни назви, або радше грабунку, Москві вдалося історично обґрунтувати своє могутнє становище. Багато сприяла цьому ще розпропагована неіснуюча «близькість» всіх «русских»: Великорусів, Малорусів і Білорусів. У дійсності, однак, ідеться тут про різні народи: український, білоруський і московський»[15].

Наприкінці XV ст. після розгрому Тамерланом Золотої Орди на історичну арену виходить нове державне утворення — московське. Ці події російська історіографія подає в зумисне перекрученому вигляді. «Інколи езопівська мова стає настільки темною, що її справжні думки неможливо зрозуміти. Так, більшість консерваторів постійно писала про Куликовську битву (1380 р.), як про поворотний пункт російської історії. На Куликовому полі московський князь Дмитро Донський розбив татарське військо; однак ті, хто вивчав російську історію, знають, що битва зовсім не була вирішальною. Татари повернулися, сплюндрували Москву й утримували руські князівства під своєю владою ще понад сто років»[16]. Після битви на Куликовому полі Москва через два роки була вщент розгромлена і спалена ординським ханом Тохтамишем. Роздувати міф про вирішальну Куликовську битву потрібно для того, щоб затьмарити значення іншої вирішальної битви з татарами, яка відбулася на 18 років раніше Куликовської, а саме битви під проводом литовського князя Ольгерда на Синіх Водах 1362 р., яка звільнила територію сучасної України від татар.

Майже трьохсотлітнє татарське «іго» наклало, очевидно, значний відбиток на новопосталу Московію. «І в очах росіян, і в очах татар цар Московський був законним спадкоємцем Золотої Орди, главою колишнього Північно-східного улусу, причому із розпадом імперії Чингісхана він один міг претендувати і на його

---

[15] *Мирослав Іван Кардинал Любачівський.* Чи справді було хрищення Росії 988 року?— Рим; Мюнхен, 1986.— С. 15.

[16] *Лакер Уолтер.* Черная сотня: Истоки русского фашизма.— Вашингтон, 1994.— С. 147.

спадщину»[17]. Російський дослідник князь Трубєцкой категорично наголошує: «Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Російський цар був спадкоємцем монгольського хана. «Свержение татарского ига» звелося до заміни татарського хана православним царем і до перенесення ханської ставки до Москви. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті. Російська державність… походила від татарської, і навряд чи мають рацію ті історики, які закривають очі на цю обставину або намагаються применшити її значення»[18].

Цікава з цього приводу думка пролетарського класика — самого Карла Маркса: «В кривавому болоті монгольського рабства доводиться шукати колиску Московії. А сучасна Росія лише метаморфоза колишньої Московії»[19].

В іншому місці К. Маркс писав: «Отже, Москва виросла і розвинулась в огидній і паскудній школі монгольського рабства. Своєї могутності вона досягла тільки тому, що, будучи сама рабинею, стала віртуозом в мистецтві поневолення. Навіть після свого звільнення Москва продовжувала ще грати свою традиційну роль раба в якості пана. Лише Петро Великий зумів нарешті поєднати політичну спритність монгольського холопа з гордим стремлінням монгольського пана, якому Чингісхан в своїй останній волі заповів завоювання світу»[20].

Думку К. Маркса частково підтверджують сучасні дослідники: «Московські князі першої половини XIV ст. родичалися з ханами і в повній згоді з ними піддавали спустошенню землі своїх суперників на Русі»[21].

Подібно висловився модний нині російський історик Л. Гумільов: «Москва не продовжувала традиції Києва… за-

[17] *Власов Ф. Вальденберг.* История России.— Харбин, 1936.— С. 272.

[18] *Трубецкой Н. С.* К проблеме русского самопознания.— [Б. м.], 1927.— С. 49.

[19] *Marx K.* Secret diplomatic history XVIII century.— London, 1878.— P. 77.

[20] *Цвибак М. М.* Марксизм-ленинизм о возникновении восточноевропейских многонациональных государств // Проблемы истории докапиталистических обществ.— 1934.— № 1.— С. 69.

[21] *Новосельцев А. П.* Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века // Вопросы истории.— 1989.— № 9.— С. 31.

мінивши її іншими нормами поведінки, запозиченими найбільше в монголів»[22]. Цікавою є точка зору Президента Республіки Татарстан Мінтімера Шаймієва: «Завдяки Золотій Орді руські князівства, що займалися міжусобною боротьбою, об'єдналися навколо Москви. Не будь хана з його жорсткими законами, системою комунікацій і поголовним обліком населення — не було б і Великої Росії... Імперії виникають і розпадаються. Така ж доля судилася Золотій Орді, на базі якої виникли Казанське, Астраханське, Сибірське, Кримське, Касимовське ханства і Московія, яка об'єднала навколо себе руські князівства»[23].

Узагалі про роль монголо-татар у процесі утворення Московії серед російських істориків панують розбіжні оцінки. Частина з них (Болтін, Соловйов та ін.) не надає цій ролі великого значення. Інші (Ключевський, Платонов, Покровський і особливо т. зв. «євразійці»), навпаки, підкреслюють вирішальну роль монголо-татар у формуванні Московської держави. Карамзін вважав, що Москва піднеслася завдяки ханам. Костомаров посилення Москви пояснював татарською допомогою: запозиченням у них ідей самодержавства.

Про величезний вплив «татарського іга» на росіян Бердяєв пише так: « у великоруського племені є метафізична істеричність і нахил до хворобливої одержимості. Це відчувалося постійно у великоруських сектах, у самоспалювальників, у хлистів, це геніально відбилося у творчості Достоєвського, це знаходимо у нездатності признати відносність, у винятковому нахилі до крайності і межі. Малороси значно розважливіші, в них сильніший інстинкт самозбереження. В Малоросії не було цієї духовної напруги, що було викликане татарським ігом, і там завжди сильніші були західні впливи»[24].

Бестужев-Рюмін вважає, що спілкування московських князів з ханами виробило в них особливу спритність і такт. У всякому разі роль ця була доволі значною. «При сприянні ханів, тобто при оперті на їх силу і завдяки використанню для політичних

[22] *Гумилев Л. Н.* От Руси к России: Очерки этнической истории.— М.: Экопрос, 1992.— С. 296.

[23] *Шаймиев М.* В истории народа — его настоящее и будущее! // Родина.— 1997.— № 3/4.— С. 6.

[24] Бердяєв Н. Собрание сочинений, - т. 4. – Imca-Press, – Paris, 1990. – с. 163.

цілей релігійної влади митрополита «всея Руси», який мав свій «стіл» у Москві, утворилося сильне ядро із Московського князівства»[25].

Великий князь московський (титул з 1462 р.) Іван Васильович, за намовою Папи Римського, який прагнув таким чином досягти поєднання церков, одружується з осиротілою племінницею останнього візантійського імператора емігранткою Софією Палеолог. На той час Візантійська держава під ударами турків припинила своє існування. «Ця царівна, відома тоді у Європі своєю рідкісною повнотою, привезла у Москву дуже тонкий розум і здобула тут вельми поважне становище. Бояри XV ст. приписували їй всі неприємні їм нововведення, які з того часу появлялися при московському дворі»[26].

Про видатну роль «Грекулі» Софії Палеолог у московській історії загальновідомо: завдяки їй запрошені італійські майстри М. Руффо і П. Соларі, замість примітивних земляних валів, зводять з цегли кремлівські мури і вежі та Грановиту палату для прийомів. Тоді ж Арістотель Фіораванті споруджує Успенський собор, а Бон Фрязін — дзвінницю[27]. Завдяки Софії Палеолог візантійський двоголовий орел стає московським державним гербом, і саме під її впливом Іван III приймає титул великого князя «всея Русі» після смерті митрополита «Київського і всея Русі» Іони. «Поява візантійської царівни на російському престолі склала цілу епоху в історії Москви. З цією подією пов'язують багато фактів пізніших часів — і звільнення російської землі від татарського ярма, і територіальний ріст держави Івана III, і внутрішню боротьбу політичних сил, і, зрештою, художній прогрес Москви. Разом із Софією Палеолог прибули греки та італійці. Вони принесли з собою нові ідеї»[28]. Італійці (їх називали «фрязами»), звичні до блискучої архітектури своєї батьківщини, до пишноти папського Риму, взялися перебудовувати хаотичну збиранину вбогих осель, якою була досі резиденція московського

[25] *Выкадоров Ис. Ф.* История казачества.— Прага, 1930.— Кн. 1.— С. 81.

[26] *Ключевский В.* Курс русской истории.— М.: Соцэкгиз, 1937.— Ч. 2.— С. 127.

[27] *Хорошкевич А. Л.* Русское государство в системе международных отношений.— М.: Наука, 1980.— С. 243–245.

[28] *Перлинг О.* Россия и папский престол.— М.: Современные проблемы, 1912.— С. 30.

князя. До речі, згодом, знову ж переважно італійські архітектори, побудували нову царську резиденцію в Петербурзі. Однак вплив греків з кортежу Софії Палеолог на долю Росії був значно глибшим, ніж італійців. Греки прищепили Москві історичну ненависть до Заходу, зокрема до Папи Римського і католицької церкви, ненависть, яка живе в Росії і досі. Відомий російський мислитель Н. Бердяєв стверджує: «... існує поганський ухил в російському православ'ї. Національна релігійна замкнутість і винятковість, відчуженість від західного християнства і різко негативне до нього відношення, особливо до світу католицького, усе це знаходиться в явному протиріччі з вселенським духом християнства»[29].

За словами сучасного автора, «спроби нав'язати західноєвропейське розуміння нового світового порядку не мають під собою будь-якого ґрунту, не відповідають релігійно-етичній системі цінностей російського народу»[30]. Саме тоді утвердилося московське відгалуження візантійської цивілізації — протиставне і вороже західному світові. Тому до XVII ст. Московщина жила майже відокремлено від Європи, завівши деспотичний лад на зразок загиблої Візантії. Традиційна російська свідомість за своєю сутністю орієнтувалася на стійке несприйняття культури Заходу як чужої, ворожої і надзвичайно небезпечної, що йде від диявола. Такою вона залишилась досі. «Це була східна культура, культура християнізованого татарського царства», – писав про Московію М. Бердяєв[31].

«Здивована Європа, яка на початку царювання Івана III ледве підозрювала про існування Московії, затиснутої між Литвою і татарами, — була ошелешена раптовою появою величезної імперії на її східних кордонах»[32]. 1523 р. до папського престолу прибув московський посол Герасімов. В оточенні Папи Климента VII перебував знаний лікар і письменник Паоло Йовій. Зі слів московського посла, він написав книжку «Libellus de legatione Basilii magni Principis Moschoviae ad Clementeni VII...»,

[29] Н. Бердяев о русской философии. – ч. 1. – Свердловск, 1991. – с. 122.

[30] Концепция национальной безопасности России в 1995 году.— М.: Обозреватель, 1995.— С. 85.

[31] Н. Бердяєв. – «Истоки и смысл русского коммунизма» М. : Наука, 1990. – с. 7.

[32] Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. VIII — С. 159.

успіх якої був надзвичайний. Протягом XVI ст. вийшло понад двадцять її видань і багато перекладів. Ось так у Західній Європі відбулося географічне відкриття досі не знаної Московії[33]. Державний лад цієї новопосталої держави принципово відрізнявся від Київської держави. «Київська держава відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східню, греко-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західньою суспільною й політичною структурою. Багатозначний факт, що політичний візантизм залишився цілком чужий Київській Русі. Візантійська теократія згодом прищепилася в Московському царстві, в часи його піднесення, де вона сполучилася з державною організацією, сформованою на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди. У домонгольській Русі, як на середньовічному Заході та на відміну від Візантії й Москви, державна й церковна влади були не злиті, а розділені, причому кожна з них була автономною у своїй власній сфері. Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи. На це склалися наступні чинники: суспільний лад, що його характеризували договірні відносини; пошанування прав і гідности індивідума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне життя міських громад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кштал. І цей свободолюбивий, європейський по своїй суті, дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох»[34]. З 1458 р. Руська православна церква остаточно поділилася на дві митрополії: київську та московську. Київські митрополити титулуються як «митрополит Київський, Галицький і всієї Руси». Глава новозаснованого Московського патріархату, щоб не виглядати нижчим перед митрополитом Київським, теж починає вживати у своєму титулі формулу «всея Русі».

У свою чергу, Іван III, щоб не виглядати нижче патріарха, починає титулувати себе «великим князем Московським і всея Русі». Цей титул зберігся і в його наступників, але до назви країни він не був причетний. «Проте вони, — пише про наступників знаний дослідник історії російського права В. Сергеєвич, — не

---

[33] *Brückner A.* Geschichte Russlands bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.— Gotha, 1896.— B. I.— S. 11–12.

[34] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.— К.: Основи, 1997.— Т. І.— С. 8.

обмежуються титулом «государя всея Русі», а додають до нього старий титул «великого князя Володимирського, Московського, Новгородського і проч.»[35]. Це зрозуміло. Для московських митрополитів титул «всея Русі» зовсім не відповідав дійсності.

«Уперше «государем и самодержцем всея Руси» Іван III був названий в «Извещении о пасхалии» митрополита Зосими (1492 р.). А 1497 р. на великокнязівській печатці вперше з'являється двоголовий орел — візантійський і імперський державний герб»[36].

У такому становищі перебували великі князі московські. «Вони нічим не володіли на Русі Придніпровській і аж ніяк не були князями всіх руських людей»[37]. Доречно буде тут відзначити, що ще 1246 р. титул «всія Русі» отримав разом із королівською короною з рук легата Папи Римського Інокентія IV Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю у стародавньому етнографічному розумінні цього терміна.

Саме на тому факті, що Іван III Васильович прийняв тодішній суто церковний титул «всея Русі», який, повторюємо, до сьогодні зберігається у вжитку в київській і московській православних церквах, побудовані всі спекуляції російських істориків про перейменування Залісся у Русь. Насправді ні держава Івана III, ні держава його наступників, аж до 1721 р., ніколи офіційно не іменувалася Руссю. Зрештою, якщо говорити точно, назва «Русь» як назва держави після загибелі Київської імперії ніколи ніде не поновлювалася, якщо не враховувати строф царського гімну. 1833 р. Микола I розпорядився написати російський гімн. До того з 1816 р. в Росії офіційно використовувався англійський гімн. Новий гімн, де перша строфа «Боже, царя храни» є точним перекладом англійського гімну, має такі слова:

Перводержавную Русь православную,
Боже, царя, царя храни!

З'явилася «Русь», що виглядало зовсім архаїчно, і в тексті сталінського гімну: «Союзом незламним республіки вільні навік об'єднала Великая Русь».

---

[35] *Сергеевич В.* Древности русского права.— СПб., 1909.— Т. 1.— С. 97.

[36] *Зимин А. А.* Россия на рубеже XV–XVI ст.— М., 1982.— С. 149.

[37] *Сергеевич В.* Древности русского права.— СПб., 1909.— Т. I.— С. 97–98.

Старі князівські традиції збереглися тільки на землях Русі-України. У відновленій українській державі відновлено староруський геральдичний знак св. Володимира — тризуб. Синьо-жовті кольори так само свідчать про старі традиції князівських часів. Між іншим, для довідки, голландські національні барви: червоно-біло-синя — стали з часів Петра I російським державним прапором.

«Коли на престол вступив Іван III, Велике князівство Московське було порівняно невеликою державою. Її територія не перевищувала 430 тис. кв. км»[38]. Після загарбання просторих земель Великого Новгорода, які доходили аж до Білого моря та Уралу, територія Московії зросла до понад 2 млн. кв. км, тобто збільшилася відразу в шість разів! Це стратегічно зміцнило Московську державу, розпалило її агресивні апетити до інших слов'янських земель. Якраз тоді, при Іванові III, почалося оформлення повного титулу князя «всія Русі». «Титул «государь всея Руси» не можна було, — пише англійський історик, — обґрунтувати ні історією, ні політичною реальністю. Він належить до тієї самої категорії, що й претензії англійських королів на Францію. В 1490-х рр., через два з половиною сторіччя по тому, як зникли всі сліди єдиної Київської Русі, цей титул мав такий самий ступінь вірогідності, яким тішився б і король Франції, якби, воюючи з Німецькою імперією, проголосив себе «володарем усіх франків». Під ту добу цей титул суперечив окремій ідентичності, якої набули «русини» Литви, відрізняючись від «росіян» Москви. І справді, цей титул видався литовцям таким нереальним, що вони погодились його визнати як мізерну ціну за Іванову прихильність. Тоді вони ні про що й не здогадувались, хоча відступили ідеологічний наріжний камінь територіальних амбіцій, які росіяни потім утверджуватимуть півтисячоліття»[39]. Титул «всія Русі» став незабаром для правителів Московії підставою для виношування анексіоністських планів. Загарбницьку політику середньовічної Московії у російській історіографії часто маскують поняттям «собирания русских земель».

«У політичній історії Московської Русі назбиралася сила-силенна нічим не підтверджених «загальних місць», фальшивих

[38] *Зимин А. А.* Россия на рубеже XV–XVI ст.— М., 1982.— С. 30.
[39] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 480.

знань і уявлень, навіть слідів прямих фальсифікацій, що здавна ввійшли в шкільні підручники і широко популяризуються в літературі та мистецтві»[40]. Серед них — міф про так зване «собирание русских земель». Мовляв, Русь розсипалася і московські князі почали збирати її знов. «Але ми вже знаємо, що говорити про єдину «руську державу» в київську епоху можна лише через явне непорозуміння. Вислів «руська земля» знаний з літопису і з поетичних творів того часу: ним означували київську область, поскільки Києву належала гегемонія у всій південній Русі. Із Новгорода або Владимира їздили «в Русь», однак ні Новгород, ні Владимир Руссю не були. Розсипатися було нічому — отже, нічого було і «збирати»[41].

Від свого виникнення і протягом сторіч Московія залишалася для своїх сусідів грізною агресивною силою, постійно націленою на загарбання щораз нових і нових земель. «Москва була воєнною монархією»[42]. Корені агресивності тягнуться, — як відзначає відомий білоруський правозахисник Зенон Пазьняк, — «ще із часів Золотої Орди і монгольського ярма, з ідеології та вчення цезаропапізму (підпорядкованість церковної влади державі), перейнятих у Візантії разом із східним християнством, котрі якнайкраще відповідали деспотичному способові мислення. Наприкінці XV ст. Росія перейняла не лише візантійські символи, а й основні принципи візантійської імперської політики (на відміну від римської її робили «чужими руками» — розколювали суспільства сусідів, нацьковували одного сусіда на іншого). В історичному розвитку з'єднання цих принципів із жорстокістю монголо-ординських традицій дало жахливі результати: спричинені петровщина, аракчеєвщина, муравйовщина, сталінщина, ленінізм. Утворився особливий тип жорстокого імперського суспільства з необмеженою сервільною свідомістю, де особистість не захищена нічим, ні перед ким і ні перед чим. Особистість — ніщо перед державою. Приниження

[40] *Лурье Я. С.* Две истории Руси XV века. Ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства.— СПб., 1994.— С. 8.

[41] *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен.— М.: Издание Т-ва «Мир».— Т. 1.— С. 208–209.

[42] *Геллер М. Я.* История Российской Империи: В 3 т.— М.: МИК, 1997.— Т. I. — С. 189.

людської особистости стало способом самоутвердження у цій державі»[43].

Розташоване на головному водному шляху «із варяг у греки», торговельне місто Новгород одвічно підтримувало тісні зв'язки з Києвом. Хто княжив у Києві, той володів Новгородом. Із середини XII ст., після смерті Володимира Мономаха, в період княжих міжусобиць, Новгород з прилягаючими землями («пятинами») відокремився у незалежну республіку — «Господин Великий Новгород». Однак тісні зв'язки з Києвом не переривалися, можливо, тому, що «новгородці були південного походження»[44]. Російський етнограф Д. Зеленін, услід за видатним російським лінгвістом О. Шахматовим, вважав населення Новгорода приналежним до окремого, четвертого (попри росіян, українців, білорусів) слов'янського народу на Сході Європи. З етнографічної та з мовно-діалектної точки зору, на погляд цих авторитетних дослідників, «северорусский народ» був різко відмінний від народу Суздальщини[45]. Подальший розвиток «северорусского народа» трагічно обірвала брутальна агресія Москви. Загарбавши 1478 р. Новгородську республіку, Іван III обклав населення грабіжницькою контрибуцією, провів масові екзекуції і депортував 72 тис. душ у Московію. Масові екзекуції та депортації, викликані антимосковськими настроями новгородців, відбувалися і пізніше. Жителі Новгорода ще довго проявляли свою відмінність від московців. «Коли вперше, — писав Костомаров, — я почув новгородський говір, я сприйняв мовника за малоросіянина, що наче силкується говорити по-великоросійському»[46]. За спостереженням Костомарова, населення Новгородщини навіть у XIX ст. вживало чимало слів, яких не знала російська мова, як, наприклад, «коваль», «парубок», «шукать», «жона», «дівиця», «травиця», «що» замість «что» і т. ін. Основним типом сільського поселення на Заліссі була «деревня», а в Новгороді основний тип сільського поселення називався «селом»[47].

---

[43] *Пазьняк З.* Про російський імперіалізм і його небезпеку // Шлях перемоги.— 1994.— Ч. 6.

[44] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 203.

[45] *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография.— М.: Наука, 1991.— С. 29.

[46] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 207.

[47] *Зимин А. А.* Россия на рубеже... — С. 31.

Історія республік Великий Новгород і Псков, які стали об'єктом московської агресії, завершилася трагічно. Новгородсько-псковська нація була Москвою ліквідована й асимільована дощенту[48]. К. Маркс, до речі, розглядав московське загарбання Новгорода як реакційний акт[49]. «Іван III не задовільнився зняттям дзвону і знищенням віча та звання посадника — Іван знищив Новгород до кореня, переселив його жителів у різні краї, підпорядковані Московській державі та замінив первісне населення новим, чужим до місцевих спогадів. Спустошення Новгородської землі здійснилося в надзвичайній мірі та було значнішим, ніж звичайно припускають»[50].

1570 р. за Івана Грозного було знову проведено масові екзекуції, великі конфіскації майна та депортації. Останній новгородський літописець описав ці московські звірства. Подаємо уривок: «И повелел государь приводити из Великого Новаграда владычных боляр, и иных многих служивых детей боярских, и гостей, и всяких градских и приказных людей, и изрядных и именитых торговых людей, и жен их и детей, пред себя. И повелел государь их пред собою горце и люте и безчеловечне различными муками мучити, и по многих неисповедимых горких различных муках повеле государь телеса их некоею составною мудростию огненною поджигати, иже именуется поджар; и своим государевым детем боярским повелевает государ тех мученых и поджареных людей за руки и за ноги и за главы онако вязати, различно, тонкими ужищи, и привязывати их повеле по человеку к санем, и повели их быстро за санми влещи на великий Волховский мост и метати с мосту в реку Волхов. А жены их и дети, мужеский пол и женский, повеле государь привозити их на великий Волховский мост и возводити на высоту, иже ту устроено место, и вязаху за руци и за ноги онако назад, а младенцев к матерем своим вязаху, и с великия высоты повеле государь метати их в воду в реку Волхов. И иные в ту пору государевы люди, дети боярские и воинские люди, в малых судех

---

[48] *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура.— К., 1966.— Вип. 26/27.— С. 51.

[49] *Цвибак М. М.* Марксизм-ленинизм о возникновении восточноевропейских многонациональных государств // Проблемы истории докапиталистических обществ.— 1934.— № 1.— С. 66.

[50] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 209.

ездаху по реке Волхову со оружием, с рогатыни и с копьи и с багры и с топоры: и которые люди, мужи и жены и всяк возраст, из глубины речной вверх на воду сповет, и они, прихватывая багры, тех людей копьи и рогатынями прободаху, и топоры секуще во глубину речную без милости сурово погружаху, предающе их лютой и горцей смерти»[51].

Етнографи та діалектологи донині відрізняють жителів колишніх Новгородської, В'ятської, Вологодської та інших північних губерній від жителів Рязанської, Тамбовської, Тульської та інших центральних губерній Росії. Тобто досі існує різниця між нащадками новгородців та населенням колишньої Московії. Костомаров уважав, що в новгородській землі «було своє наріччя, близьке південно-руському. Близькість ця дотепер ще вражаюча для уродженця південної Русі»[52].

Як уже відзначалося, титул «Государя всея Руси» Іван III прийняв 1493 р. після завоювання Новгородської землі. З давнім населенням цієї землі пов'язані епічні пісні княжої доби, що їх в XIX ст. назвали «билини» (народна назва — «старини»). Билини поділяються на цикли. Найзначнішим є героїко-патріотичні «богатирські», київського циклу, образи й сюжети яких пов'язані з Києвом, а також з Галицько-Волинською та Чернігівською землями. На думку українських дослідників, билини зникли з української народної пам'яті в XVII ст., коли нові бурхливі історичні події спричинилися до створення героїчного епосу козацьких дум. Відсутність билин в Україні дала привід для спекуляцій щодо причетності Москви до київської спадщини. «Стосовно фольклору, то ми відзначимо лише один чудовий яскравий факт: билини Київського циклу, де фігурують історичні київські князі серед степової природи українського півдня, були потім забуті на своїй батьківщині, але добре збереглися у братерського народу — великоруссів... Факт надзвичайно рідкісний в історії народів!»[53].

---

[51] Новгородский погром 1570 года // *Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен.— М.: Издание Т-ва «Мир».— Т. 2. Приложение.— С. 7–8.

[52] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 202.

[53] *Зеленин Д. К.* Об исторической общности культуры русского и украинского народов // Сов.этн.— 1940.— Вып. 3.— С. 32.

Дослідження географічного розповсюдження билин показало, що билини «зосереджені в основному на Європейській Півночі, в Архангельській та Олонецькій губерніях... Нічого подібного немає в інших губерніях Росії»[54]. А потрапили билини на Північ у зв'язку з новгородською колонізацією. «Усе це дозволяє припустити, що билини, які дійшли до нас, в минулому — це надбання виключно Новгородської землі, звідки пізніше розповсюдилися з колонізаційним потоком»[55]. На території Залісся, як встановили дослідники, в XIV–XV ст. і пізніше билини не побутували. Отже, билини збереглися тільки серед залишків знищеного Москвою новгородського етносу. «Великорусси» до них абсолютно не причетні.

---

[54] *Дмитриева С. И.* Географическое распространение русских былин // Сов.этн.— 1969.— № 4.— С. 31.

[55] Там само.— С. 38.

Х. ЗБЕРЕЖЕНІ ТРАДИЦІЇ

Віками українці зберігали на етнічній території свою стару назву «Русь», «русини». Так себе називали і у великому князівстві Литовському і тією ж назвою «Русь» або офіційно «Руським воєводством» іменували поляки загарбану в XIV ст. Галичину. У XV ст. Руське воєводство складалося із Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель; від кінця XV або з початку XVI ст. до нього належала і Холмська земля. Назва «Русь» мала повсякчас і офіційний, і народний характер. «Вони хочуть нас усіх Русь на польську віру перехрестити», — скаржився один міщанин 1511 р.[1]. Доктор Ф. Скорина в передмові до виданого ним 1517 р. псалтиря, пише, що він цей переклад зробив для того, щоб «мої браття, Русь, простий народ, коли читатиме, міг би краще зрозуміти»[2]. Тоді ж Скорина видає Святе Письмо, називає його «Біблія Руска». «Він не назвав її «білоруською», з чого виходить, що тогочасна білоруська інтелігенція, духівництво і шляхта вважали себе руським, а не білоруським народом»[3].

Кальвіністський пастор Будний видав 1562 р. староукраїнською мовою протестантський катехізис «для простого люду, народу Русі і християнських руських дітей»[4]. Інший протестант Василь Тяпинський пише у передмові до перекладу Євангелія 1570 р., що він працював для руського народу[5]. У написаному

---

[1] Литовская метрика.— СПб., 1903.— Т. I.— С. 149.

[2] *Владимиров П.* Франциск Скорина.— СПб., 1888.— С. 30.

[3] *Андрусяк М.* Терміни «Руський», «Роський», «Російський» і «Білоруський» в публікаціях XVI–XIX ст.// Зб. на пошану Івана Мірчука.— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974.— С. 1.

[4] Журнал Министерства Народного просвещения.— СПб., 1893.— Август.— С. 407–408.

[5] Киевская старина.— 1882.— Т. 1.— С. 2–3.

на початках XVI ст. в монастирі Супраслі біля Білостока панегірику читаємо похвалу руському князеві Костянтинові Острозькому за те, що він побив «силу велику московську». Як бачимо, «предки українців і білорусів називали себе русинами, але не признавали за русинів москалів»[6]. У третій редакції Литовського Статуту з 1566 р. вміщено відому вказівку, яка зобов'язує всіх писарів знати руську мову і всі службові документи лише цією мовою писати: «А писарь земський маєть по руску литерами і словы вси листи, выписы и позвы писати»[7]. У своїй заяві у березні 1593 р. Львівське братство вказувало: «Обновилася давня ворожнеча в польському народі проти народу руського... Хочуть це місто Львів, найголовніше в руському повіті (країні), церкви і людей, цехи і ремісників до свого папського послушенства повернути і до нового календаря народ наш руський примусити»[8]. Скарга 1595 р. на Львівську міську раду подається від імені «всього народу руського грецької релігії»[9]. Львівський єпископ Гедеон Балабан у листі 1598 р. писав про гноблення «ненависних ворогів і супостатів наших — ляхів, які пильно стараються, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоренити»[10]. У львівських міських книгах з 1599 р. засвідчено термін «руська нація» (Natio Ruthenica)[11]. У «Ламенті» послів Львівського братства на Варшавський сейм 1609 р. мова йде про «старожитній, натуральний (тубільний) народ наш руський»[12]. Львівські ремісники в своїй заяві 1599 р. підкреслювали: «Ми не є пройдисвіти, але в землі нашій рідній руській живемо»[13]. В іншому документі міщани дорікають

---

[6] *Андрусяк М.* Терміни... — С. 2.

[7] *Безпалько О. П., Бойчук І. К. та ін.* Історична граматика української мови.— К.: Рад. школа, 1962.— С. 36.

[8] Архив Юго-Западной России [далі — АЮЗР].— К., 1904.— Ч. 1.— Т. 10.— С. 89–91.

[9] Соціальна боротьба в місті Львові XVI–XVIII ст.: Зб. док.— Львів: Вид-во ЛДУ, 1961.— С. 49.— [Док. № 12].

[10] Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis.—Львів, 1898.—Т. 1.— С. 811.— [Док. № 470].

[11] Соціальна боротьба в місті Львові XVI–XVIII ст.: Зб. док.— Львів: Вид-во ЛДУ, 1961.— С. 67.— [Док. № 20].

[12] *Крыловский А.* Львовское Ставропигийское братство.—К., 1898.— С. 31.— [Док. № 17].

[13] Соціальна боротьба в місті Львові XVI–XVIII ст.: Зб. док.— Львів: Вид-во ЛДУ, 1961.— С. 73.— [Док. № 23].

польським загарбникам, що «до нас, Русі, прийшовши, з нами, Руссю, Русі за давніми правами і фундаціями, звичаями та порядками не хочуть жити»[14].

1517 р. виходить латиномовний «Трактат про дві Сарматії» польського вченого-гуманіста Матвія Меховіти. «Дотримуючись слідом за західноєвропейськими гуманістами птоломеївської ономастичної традиції, Меховіта називає Східну Європу «Сарматією», а в ній виділяє «Русь» і «Московію» як різні етноісторичні утворення. Відповідно «русами» або «рутенцями» він називає українців, а росіяни виступають у нього під назвою «москів» або «московітів»[15]. Така етнонімічна система поглядів на Східну Європу міцно утвердилася в Литовсько-Польській державі XVI ст.

«Етнонім «Русь» / «русин» вживався до I половини XVIII ст., а то й довше як загальноукраїнська самоназва, включаючи Східну Україну. Цей факт з недовірою сприймається не тільки людьми далекими від науки, але й багатьма науковцями – істориками й філологами. Досить поширеним стереотипом є думка, що русинами в той час були лише західні українці, як це мало місце пізніше. Проте, джерела свідчать, що всі українці тоді називалися русинами. Зокрема, даний етнонім у тій же давній формі «Русь» / «русин» (саме «русин» тобто як і раніше лише в однині, а не «русини») ми зустрічаємо в таких творах зі Східно-Центральної України, як «Хроніка» Ф. Софоновича (закінчується 1672 р.), Літопис Самовидця (закінчується 1702 р.), у документах, створених у II половині кінця XVII ст. (наприклад, у листі гетьмана І. Самойловича на Запорізьку Січ), в Літопису Г. Граб'янки і віршах та приповістях Климентія Зіновієва кінця XVII – початку XVIII ст.»[16]

І в козацьку добу українці продовжували називати свою землю старою назвою Русь, а себе русинами, тому що не було й не могло бути, як твердять історики, прірви між києво-руським та козацьким періодами історії. Наукові факти неспростовно свідчать, що матеріальна культура козацької України безпосередньо виросла з культури Русі. Це стосується традиційної

[14] Там само.— С. 89.— [Док. № 29].
[15] *Наливайко Д.* Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст. // Сучасність.— 1993.— № 2.— С. 95–96.
[16] Балушок В. Несподіванки... – с. 29.

української кераміки, житла, церковної архітектури, народного одягу. Козацтво було спадкоємцем дружинних традицій Русі. Їх пов'язують лицарський кодекс поведінки, родинний принцип влаштування ватаг, культ меча, шаблі, коня, святі-покровителі (Божа Матір Покрова, св. Юрій-змієборець), зовнішність (оселедець, вуса, гоління бороди) та інші ознаки. У меморіалі православних владик до польського уряду з 1621 р. стверджувалося: «Щодо козаків — то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші братя і правовірні християне... Вони мають природжений дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожності і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна. Се ж бо те плем'я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопутне. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі (прикобивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало»[17]. Богдан Хмельницький називає себе 1649 р. «князем Русі», «гетьманом запорозьким і володарем усієї Русі»[18]. Свій народ він називає «руський» і мріє визволити «всю Русь» від польського панування[19]. Він вказав: «Бог дав мені те, що я є єдиновладним руським самодержавцем»[20]. У свідомості тогочасних письменників-полемістів (Станіслава Оріховського, Яна Вислицького) Корона (власне Польща) і Русь чітко етнічно розмежовувалися. «Мовні, віровизнаннєві й культурно-історичні відмінності між Руссю і Польщею не згладжувалися і в наступні століття. Вони привели до появи в XVIII ст. політичного угрупування шляхти, яка самоокреслювалася як «нація руська»[21].

Так, наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський веде 1658 р. переговори з поляками щодо утворення федерації Польщі, Литви і України, остання мала називатися Велике князівство руське. Текст Гадяцького трактату з 1658 р., написаний за тодішнім звичаєм макаронічною польсько-латинською мовою,

---

[17] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 8 т.— Київ; Львів, 1909. — Т. 7.— С. 391.

[18] *Lipiński W.* Z dziejów Ukrainy.— Kraków, 1912.— S. 181.

[19] *Michałowski I. Księga pamiętnicza.— Kraków*, 1864.—S. 374.

[20] Ibid.

[21] *Циганок О. М.* З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст.— К.: Пед. преса, 1999.— С. 33.

пересипаний термінами: «земля руска», «народ руский», «військо руске», «язик руский». Усі ці терміни стосуються України й українців, російського царя називають «цар московський». «Головні точки Гадяцької угоди такі: Україна над Дніпром, себто землі, що становили тодішні воєводства: Київське, Чернигівське і Брацлавське, творять Велике Князівство Руське»[22]. У кінці Гадяцького трактату стоїть підпис Івана Виговського: «Jan Wyhowski Hetman woysk ruskich, ręką wlasną», тобто: «Виговський гетьман військ руських власною рукою»[23]. Гетьман Петро Дорошенко під час переговорів з поляками 1669 р. говорить про відокремлення від Польщі всіх земель, де проживає руський народ, в автономну козацьку державу. Він докладно окреслює кордони цієї майбутньої держави (від Путивля до Перемишля), які цілком співпадали з українськими етнічними межами[24]. Цю територію українська шляхта усвідомлювала своєю батьківщиною. Українська родова шляхта у XV — першій половині XVII ст. берегла традиції давньої політичної відрубності, незалежно від віровизнання, називаючи себе «руським народом»[25].

Назва «Русь» на означення теперішньої України віками зберігалася в практичному ужитку по всій Західній Європі, поки там ще твердо дотримувалися латинської термінологічної традиції. У Гільдеслейській хроніці під 1030 р. говориться про смерть під час полювання Імріха (Емерика — сина угорського короля Стефана І), якому дають титул «dux Ruizorum», тобто «воєвода русинів». Літописець Лямберг під 1075 р. розповідає про зустріч імператора Генріха IV з вигнаним із Києва великим князем Київським Ізяславом-Димитрієм і називає його Ruzenorum rex Demetrius (правитель, князь русинів Дмитрій)[26].

В іншому літописі під 1089 р. ідеться про одруження імператора Генріха IV з дочкою Ruthenorum regis (правителя, князя русинів)[27]. Пізніший літописець, відомий під псевдонімом Анонім

[22] Гадяцький договір між Україною і Польщею 1658 р.— Львів, 1933.— С. 7.

[23] *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ.— 1909.— Т. 89.— С. 83–90.

[24] *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории.— М., 1858.—Т. 1.— С. 208–212.

[25] *Липинський В.* Твори.— Філядельфія, 1980.— Т. 2.— С. 43.

[26] Monumenta Germaniae Historica.— Т. 5.— S. 219.

[27] Ibid.— S. 133.

Гал (XI — поч. XII ст.), теж користується цими назвами: Ruthenorum rex (правитель, князь русинів), regnum Ruthenorum (князівство русинів).

У книзі Vita Chuonradi про зальцбурзького архієпископа Конрада під 1131 р. записано, що, коли посол від Конрада прибув до угорського короля, останній перебував тоді in marcha Ruthenorum, тобто в країні русинів. Цю ж назву знаходимо в англійського енциклопедиста XIII ст. Бартоломея: Ruthenia magna opulentaque terra (Рутенія велика і заможна країна).

У Monumenta Germaniae говориться про короля русинів Лева: Leonem regem Ruthenorum (Лев — король русинів).

Папа Климентій VIII з нагоди Берестейської унії 1596 р. велів вибити срібну медаль з написом «Ruthenis receptis 1596» (Медаль з нагоди повернення). Відомі слова і Папи Урбана VIII: «O mei Rutheni, per vos ego Orientem convertendum spero (О мої русини, я сподіваюся, що завдяки вам схід навернеться)». Зауважимо, що назва «Rutheni» проходить не лише в папських буллах, «а в усіх західноєвропейських літописах і документах, які лише займалися Русинами»[28].

З XIV–XV ст. назва «русини» — Rutheni часто з'являється в латинських хроніках польських авторів («Historia polonicae» Я. Длугоша (т. 9, кн. 6) та інших). Коли ми вже згадали про поляків, то треба пам'ятати, що з XV до XIX ст. у польській історичній, художній та публіцистичній літературі, а також в урядових актах побутували терміни «Москва», «московський», «москаль». Досить сказати, що найбільший польський поет Адам Міцкевич постійно вживав такий етнонім. Навіть свій вірш, нібито присвячений О. С. Пушкіну, назвав «Do przyjaciół moskali», тобто «До приятелів-москалів». Неофіційно етнонім «москаль» широко побутує серед поляків донині.

Новопостала Московія в очах тодішніх західних європейців аж ніяк не могла ототожнюватися з добре знаною їм Рутенією, а московити — з рутенцями. «Треба сказати, що іноземці, які відвідали Росію в другій половині XVII ст. (Павло Алеппський, А. Мейерберг, А. Олеарій та ін.), вважали Московію і Україну різними державами, населеними відмінними народами, кожний

---

[28] *Барвінський Б.* Історичний розвій імени українсько-руского народу.— Львів, 1908.—С. 14.

із своєю власною мовою, побутом, правами»[29]. У Великому князівстві Литовському, а також у Річпосполитій вживалися тільки терміни «Московська держава», «Московське князівство», «Москва». «Під впливом тривалого спілкування з послами Речі Посполитої термін Московське государство вжив Іван IV у своєму посланні англійській королеві Єлизаветі І 1570 р. Така самоназва утворилася у Смутні часи, точніше в 1612–1617 рр., коли територія Російського царства залишалася усіченою, її північно-західні землі, новгородські землі, перебували під владою шведів, а в зв'язку з цим вибрання першого царя із династії Романових відбулося лише на престол Московського государства»[30]. Так що іноземці з XV ст. і аж до кінця XVII ст. знали і вживали термін «Московське государство», а не «Русь». Коли Іван III захотів надати своєму титулу «великий князь всія Русі» не почесне, а юридичне значення, це стало предметом гострої дипломатичної боротьби з Великим князівством Литовським[31].

Західні дипломати повсякчас «називали царських послів «les Ambassadeurs Moscovites», бо Московія прибирає назву «Россія» аж за царя Петра І»[32]. Про практику вживання іноземцями терміна «Русь» так пише Костомаров: «Назва русь за нинішнім південно-руським народом перейшла і до іноземців, і всі стали називати Руссю не всю сукупність слов'янських племен материка тодішньої Росії, а власне південно-захід Росії, населений тією частиною слов'янського племені, за яким тепер утверджується назва південноруського або малоруського»[33].

Герберштейн, посол цісаря Максиміліана II до Москви, публікує 1549 р. «Rerum Moskoviticarum commentarii» («Записки про московські справи»), де виразно відокремлює Московію від

[29] *Пушкарев Л. Н.* Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века // Вопросы истории.— 2000.— № 7.— С. 139.

[30] *Хорошкевич А. Л.* Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков.— М.: Ин-т истории СССР, 1990.— С. 291.

[31] *Любавский М. К.* Образование основной государственной территории Великорусской народности.— Л.: Изд-во АН СССР, 1929.— С. 135.

[32] *Орелецький В.* Дипломатичний церемоніял // Науковий Збірник Українського Вільного Університету в Празі.— Прага, 1942.— Т. 3.— С. 278.

[33] *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 27.

Русі, тобто від України, західні кордони якої, за його твердженням, проходять поблизу Кракова.

Герберштейн застерігає австрійського ерцгерцога Фердінанда не титулувати в своїх вірчих грамотах «московита» імператором всія Руссії[34]. Подібне знаходимо в замітках Міхалона Литвина з 1550 р. «De moribus tartarum lituanorum et moschorum» («Звичаї татар, литовців і московитів»). Слід відзначити, що цей твір у російському перекладі зазнав характерних етнонімічних підтасувань. «Із чотирьох форм назв мешканців Московії (Московського государства), вживаних у трактаті публіциста, *московіти, мосховити, моски, мосхи*, перекладач не зупинився на жодній, даючи чомусь перевагу формі російської мови XVIII ст. – москвитяни»[35]. Італієць Гуагніно видає 1581 р. відому працю «Sarmatiae Europae descripto» («Опис Сарматії і Європи»), в якій теж чітко розмежовує назви «Polonia, Russia, Livonia і Moschovia». На гравюрі німецького картографа Себастіана Мюнстера «Пані Європа» з XV ст. біля Лівонії, вище Скіфії, зазначена Московія (Moscovia). В описі європейської гравюри з 1650-х рр. зазначається, що Україна подається як окрема держава, а окремо Московія[36]. Як свідчить хоча б величезний резонанс «Трактату про дві Сарматії» (1517) польського гуманіста М. Меховіти чи «Нотаток про Московію» (1549) німецького вченого С. Герберштейна, описи Східної Європи, зокрема Московії, викликали в гуманістичних колах Європи не менший інтерес, ніж описи недавно відкритої Америки. Наприкінці XV і на початку XVI ст. пекучою проблемою для географів Європи було знайти зручний шлях до казкової Індії й таємничого Китаю. Про кулястість Землі їм вже стало відомо. Пошуки звернулись на північний схід, сподівалися саме тим шляхом вийти до Індії та Китаю. Так уперше в поле зору картографів потрапляє новопостала Московія. Тоді ж виготовлено декілька карт, але географічна вірогідність їх вельми низька. «Московія була дуже погано

---

[34] *Герберштейн С.* Записки о Московии.— М.: Изд-во МГУ, 1988.— С. 265.

[35] Добродомов И. Г. Филологические маргиналии к историческому изданию. // Отечественная история, 1996, № 6. – с. 182.

[36] *Переяславський О.* Україна XVII віку в світлі тогочасного Заходу // Записки ЧСВВ.— 1935.— Т. 6. Вип. 1–2.— С. 326.

відома в Західній Європі: карта Мартина Вальдзеємюллера 1516 р. з її змішанням неправильно зрозумілих купецьких маршрутів із застарілими даними Клавдія Птолемея явно свідчила про безпорадність північноєвропейської картографії. Навіть у сусідній з Росією Польщі вчені дуже невиразно уявляли собі глибини російських земель: наприклад, ректор Краківського університету Матвій Меховський вважав (1518 р.), що Волга впадає у Чорне море»[37]. Московію не сприймали за частину Європи. «В XV ст. для західних картографів було очевидним, що «Велика Тартарія» — тобто Московська Русь — розміщена поза Європою»[38]. 1575 р. відомий в ті часи французький придворний географ Андре Теве видав «Всесвітню космографію», одну з перших у Європі взагалі. Він виразно відрізняє Русь-Україну від Москви й Польщі. «Стародавні географи раніше, ніж інші чужі книжники, починають вживати на картах замість книжних народні назви міст, річок, країв та ін. До цього їх у великій мірі спонукали практичні потреби. В давні часи купці, дипломати, посланці і інші подорожували на конях і мусили розпитувати шлях у місцевого населення»[39]. До XVII ст. картографи називали Московію Татарією. 1690 р. в Голландії відомий географ Ніколас Вітсен склав карту Московщини, яку назвав «Нова Ландскарта Північної і Східної Татарії 1687 р.», а згодом написав книжку «Північна та Східна Татарія», яку присвятив Петру I[40].

У 1591–1592 рр. у Римі вийшла книжка Ботеро «Універсальні реляції». Книжка багато разів друкувалася італійською та іншими європейськими мовами. Ботеро, розповідаючи про походження православ'я, підкреслює, що його прийняла «вся Московія, вся Русь, вся Литва»[41]. В італійському описі з 1553 р. «Relazione dell»

---

[37] *Рыбаков Б. А.* Русские карты Московии XV – начала XVI века.— М.: Наука, 1974.— С. 7.

[38] *Буровский А.* Евразийство: добродетель // Родина.— 1996.— № 9.— С. 23.

[39] *Шелухин С.* Назва України.— Відень, 1921.— С. 16.

[40] *Бушков А. А., Буровский А. М.* Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование.— Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-Пресс, 2000.— С. 284.

[41] *Мицик Ю. А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К.: Наук. думка, 1992.— Вип. 8.— С. 30.

Imperio oDucato di Moscovia» («Відомості про Московську державу») говориться, що на сході Московія межує з татарами, а з Россією (la Rossia) і Литвою біля Дніпра[42].

Славнозвісна книга французького інженера Гійома Лєвассера де Боплана, написана на початку 50-х рр. XVII ст., називає усю Україну по-латині «Ukraina», а частини її (Поділля, Волинь, Київщина, Брацлавщина і т. д.) — «pars Ukrainae»[43]. Про простір її території Боплан пише, що «depuis les confines de la Moscovie jusqu»aux limites de la Transilvanie», тобто «від меж Московії до кордонів Трансільванії». Український народ він цілком відокремлює від поляків і московців, яких зве московитами. «До 18 століття Московія на чужинецьких географічних картах пишеться тільки Московією, а ні Русью, ні Росією не зветься і за них не вважається. Назва Московії Росією спочатку з пояснюючими додатками починається з 18 віку»[44]. У дослідженні, присвяченому західноєвропейським публікаціям про Козаччину, розглядається, приміром, твір визначного італійського історика XVII ст. Майоліно Бізаччіоні «Історія громадянських війн останнього часу», який вийшов 1653 р. Цей твір є першою цілісною і завершеною монографією про Визвольну війну, включену в широку панораму тогочасної європейської історії. Відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції Бізаччіоні українські землі називає Руссю (Russia). Щодо Російської держави, то він, як, зрештою, й абсолютна більшість тогочасних західноєвропейських авторів, іменує її «Московією», а Білорусь постійно виступає у нього під назвою «Литва»[45]. 1716 р. в Нюрнберзі видано «Atlas novus». «Ціла область назначена в тексті від Сяну аж до Дніпра яко «Russia Rubra», котрій відповідає подана зараз рівнобіжне під нею назва «Ukraina» в противенстві до північних земель, названих там «Russia Moscovitica»[46].

---

[42] Чтения в обществе истории и древностей российских.— М., 1863.— Кн. 1.— С. 128.

[43] *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии.— К., 1910.— С. 21.

[44] *Шелухин С.* Назва України.— Відень, 1921.— С. 29.

[45] *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках).— К.: Дніпро, 1992.— С. 241.

[46] Пропам'ятне письмо НТШ.— Львів. 1923.— С. 5.

У словнику «Baudraud», виданому в Парижі 1701 р. під назвою «Ukraine і Russie», читаємо про Україну-Русь від Чорного моря до Львова. Московія зветься тут «Moscovita».

1600 р. у Франкфурті виходить збірна праця під назвою «Rerum Moscovitarum autores varii» («Різні автори історії московитів»), теж з відповідними розмежуваннями назв. «Щодо італійських і французьких пам'яток другої половини XVII ст., то вони дотримуються старої ономастичної традиції у визначенні України і Росії, тобто першу вони називають «Руссю», а другу «Московією». Форма «Малоросія» (Kleinrussland, Petite-Russie, Piccola Russia тощо) починає зустрічатися в західних пам'ятках лише із XVII ст.»[47].

Подібних прикладів можна навести безліч. Подамо ще один перелік творів західноєвропейських авторів, виданих у самій Росії, де постійно вживається термін «Московія»: Корб Іоан Георг — «Дневник путешествия в Московію (1698–1699)» (перевод і примечание А. Малеина, СПб., 1905); Плейер Оттон — «О нынешнем состоянии государственного управлення в Московии (1710 г.)» (Чтения в Обществе истории и древностей Росийских. 1874 , кн. II); «Путешествие через Московию Корнелия де Бруина при Петре Великом» (Чтения в Обществе истории и древностей Российских. 1872, кн. I, II, V, 1873, кн. I); «Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века» (СПб., 1904). В останньому творі постійно зустрічається: «москвитяне», «Московія», «Московское государство» і т. п. Відзначимо ще такі твори: Берберини Рафаэль — «Путешествие в Московию Рафаэля Берберина» в кн. «Сказание иностранцев о России в XVI и XVII веке» (СПб., 1840); Витсен Николаас — «Путешествие в Московию. 1664–1665: Дневник» (СПб., 1996); Гейденштейн Р. — «Записки о Московской войне 1578–1582 гг.» (В 5 кн., СПб., 1889); Майерберг А. — «Путешествие в Московию» (М., 1874); Олеярий А. — «Описание путешествия в Московию в Персию и обратно» (СПб., 1905); Рейтенфельс Я. — «Сказания светлейшему герцогу Тосканскому Козьме Третьему о Московии» (М., 1905); Исак Масса — «Краткое известие о Московии в начале XVII века» (М., 1937). У збірнику реляцій дипломатів за період

---

[47] *Наливайко Д.* Рецепція України в Західній Європі XV–XVIII ст. // Сучасність.— 1993.— № 2.— С. 103.

правління царів від Івана Грозного до Олексія Михайловича постійно зустрічаються терміни «Московія», «московити»[48].

«Московія, Московітія, — стверджує їхня ж енциклопедія, — назва, прийнята у всій Західній Європі для русского государства, переважно часів князів і царів Московських до кінця XVIII століття»[49].

1716 р. в німецькому місті Гамбурзі платними агентами московського уряду був підступно викрадений племінник гетьмана Івана Мазепи — полковник шведської гвардії Андрій Войнаровський. Його перевезли в Московщину в каземати Петропавловської фортеці, а звідти після тортур заслали в Сибір, так що слід за ним загубився. Підступне викрадення Войнаровського справило велике враження на західноєвропейське суспільство. Чимало тодішніх газет у Німеччині, Франції та Англії обурювалися варварським способом розправи «московського» уряду над політичним противником. Ми наведемо тут тільки уривок з ноти цісарського амбасадора фон Курцрука магістратові Гамбурга: «Його Цісарська Величність з великим сумом дізнався про те, що Високоповажний магістрат по односторонній царській заяві порушив азиль імперської території супроти кавалера Войнаровського, що шукав захисту на цій території. Високоповажний магістрат не тільки заарештував Войнаровського, але залишив в оселі московитського (Moscowitischen) резидента під охороною московитів»[50].

Навіть після перейменування Петром I 1721 р. «Московського царства» в «Российскую імперію» в Західній Європі ще довго трималися старі традиційні терміни «Московія», «московити». Ще 1869 р. французький політик К. де Лямар писав: «В Європі існує народ, забутий істориками, — народ русинів: $12^1/_2$ млн — під російським царем і $2^1/_2$ млн — під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний за кількістю всім підданим корони святого Стефана. Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі та ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої

---

[48] Проезжая по Московии (Россия XVI–XVII веков глазами дипломатов).— М.: Междунар. отношения, 1991.— С. 3.

[49] Большая энциклопедия.— СПб., 1903.— С. 442.

[50] *Борщак І.* Арешт Войнаровського // ЗНТШ.— 1925.— Т. 138/140.— С. 157.

традиції, свою мову, окрему від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо руським, звався москвинами, а їх земля — Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії»[51]. Видатний сучасний французький історик Фернан Бродель у своїй фундаментальній праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» постійно називає допетрівську Росію терміном Московія. На карті, яка показує маршрути вірменських купців у XVII ст., територія Росії називається «Московією», а територія України — «Рутенією»[52]. Шарль Монтеск'є у творі «Про дух законів» (1748) постійно вживає термін Московія[53]. У Європі вважали, можливо, і не безпідставно, що лише Катерина II «височайшім повеленієм» дарувала московському народу ім'я «русскіє» і заборонила йому вживати ім'я «московитяни»[54]. Достеменно відомо, що саме Катерина II першою гостро виступила проти офіційного вживання етноніма «москалі»: «Ім'я Московія, Москов, Москаль, Москвич зовсім недавно (!) від сутнього незнання або ж від сусідньої зависті (!) прийнято», — повчала німкеня із санкт-петербурзького трону[55].

На християнському Сході так само не ототожнювали московитів з русинами аж до XVII ст. Сирієць Павло Алеппський означає у своєму знаменитому описі подорожі до Москви в 1654 р. Русь як Україну, а населення колишнього Залісся називає московитами[56].

1659 р. вірменські купці дарують цареві Олексієві трон з таким написом: «Potentissimo et invicatissimo Moscovitarum imperatori Alexio... Anno D. 1659» («Наймогутнішому і найнепере-

[51] *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть.— К., 1992.— С. 220.

[52] *Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т.— К.: Основи, 1997.— Т. 2.— С. 125.

[53] *Тарановский Ф. В.* Монтескье о России // Труды русских ученых за границей.— Берлин, 1922.— Т. I.— С. 181.

[54] *Екатерина II.* Записки касательно российской истории.— СПб., 1901.— Т. 8.— С. 399.

[55] Там само.

[56] Путешествие Павла Алеппского.— М., 1898.— Т. 4.— С. 55.

можнішому імператорові московитів Олексію... року Божого 1659»). А ось вагомі у своїй красномовності фрази з листа Єрусалимського патріарха Досифея до царя Петра І: «Аще пріидуть отсюда или Сербы, или Греки, или от иного народа туды, аще бы и случайно были мудрейшія і святейшія особы, Ваше державное и богоутвержденное царствіє да нікогда сотворить митрополитом или и патріархом Грека, Серба или Русянина, но Московитянов, и не просто Москвитян, но природных Москвитян». І далі: «Аще великое твое царствие имеет намерение учинити избрание патріарха, да повелит, чтоб не учинилось избрание особых из Козаков и Россіян и Сербян и Греков... но да повелит быти избранию особы из самого Москвича»[57].

Такими були історично-термінологічні традиції до кінця XVII ст. Наскільки довготривалими були термінологічні традиції серед поляків, можна судити хоча б з того факту, що коли в червні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд польських організацій, то назвали вони себе «З'їздом польських організацій на Русі», а не в «Україні», як пропонував дехто з делегатів. Стара етноніміка ще зберігала свою силу.

[57] *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— М., 1865.— С. 419–427.

XI. МОСКОВИТЯНИ

Назвою «Русь» у Литовській державі означали лише білорусів та українців. Колишнє Залісся литовці (а також українці та білоруси) називали тільки Московщиною. Як пише дослідник тієї епохи А. Савич, тодішні «наші джерела усеньку «руську» людність Польсько-литовської держави як білоруську, так і вкраїнську, зв'язану між собою політичною та культурною єдністю, об'єднують спільним терміном «Русь» і «руський», протиставляючи його термінові «Москва», «московитянин»[1]. Наприклад, у Густинському літописі під 1406 р. знаходимо:

«Свидригайло... побеже... ко князю Московському, а паки начать много зла з Москвою творити литовськой земле и Руси», або під 1415 р.: «Витольд, бачучи, що митрополитове пришедши зь Москвы... дани оть священниковь (на литовсько-руській території)... собравши в Московскую землю, сожалех о томь, еще же розмысли и се да не умаляется богатство земель Рускоѣ». Видатний російський мовознавець кн. Трубєцкой підтвердив, що термін «Русь» означував лише жителів півдня, і далі каже: «Что же касается северян, то с политическим объединением их Мо́сквой у них возобладало специальное имя москвичей, московских людей, московского государства (Московии)»[2].

Численні тогочасні джерела переконливо доводять, що населення України та Білорусії чітко усвідомлювало свою етнічну відокремленість від московитян. «Русини-Українці майже в цілій своїй історії являються народом чужим супроти московських своїх сусідів.

[1] *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусії в XVI–XVIII вв.— К.: Вид-во АН УРСР, 1929.— С. 5.

[2] *Михальчук К. П.* К ответу кн. Е. И. Трубецкого на анкету «Украинской Жизни» // Украинская Жизнь.— 1914.— № 11/12.— С. 29.

І ті-то дві народності через кілька віків визначуються окремою назвою від того часу, відколи вони в історії суть звісні… Іменно колишні слов'янські племена в нинішній полудневo-західній Росії від віку IX, а жителі нинішньої Волині і Галичини від віку XI звалися Руссю або русинами, між тим коли племена землі Ростовської і Суздальської… від віку XV назвою «Москва» визначувалися»[3].

Захарія Копистенський наводить у своєму трактаті «Палінодія» слова князя Костянтина Острозького про те, що справа церковної унії між православ'ям та католицизмом повинна стати справою не тільки русинів (українців, білорусів), а й усіх народів православного віросповідання: «Не до двохъ и не до трохъ особь тую быти разуметь речь, але народовъ килку: Грековъ, Москвы и Волоховъ, и при них Болгаровъ, Сербовъ и Македонянъ»[4]. У полемічному творі «Obrona Verificaciey» з 1621 р. дається перелік народів, які послушні Константинопольському патріархові: болгарський, сербський, словацький, руський, московський та інші[5].

У листуванні між єпископом Іпатієм Потієм і князем Острозьким так описується доля християнських полонених у Криму: «Яко Русь, Москва, Грекове, Поляцы, Влоши, Нѣмцы всѣ невольницы: байрам татарський одностайне съ татарами обходити по неволи мусять…»[6].

Етноніми «Русь» і «Москва» постійно протиставляються як два різнорідні поняття. У творі «Оборона унії» Льва Кревзи 1617 р. говориться: «Москва вибирала митрополита собі, якого хотіла, а наша Русь, утримуючи єдність з Римом, прийняла від папи Пія за свого пастиря Григорія»[7].

Захарія Копистенський у згадуваному вище творі «Палінодія» доводить, що православна церква теж має численних учених та письменників. Перераховуючи спочатку різних греків, він далі стверджує: «Было тежь и въ Росіи (тобто на Русі) нашей дидискаловъ много, а которые писма зоставили, не вспоминаючи

---

[3] *Огоновський О.* Історія літератури руської.— Львів: НТШ, 1891.— Т. 1.— С. 9.

[4] Палинодия, Зах. Копистенского // Рус. Ист. Библ. — Пб., 1898.— Т. 4.— С. 1142.

[5] Obrona Verificaciey // АЮЗР.— К., 1887.— Ч. І.— Т. 7.— С. 412.

[6] Русская Историческая Библиотека.— Пб., 1903.— Т. 19.— С. 408.

[7] Русская Историческая Библиотека.— Пб., 1898.— Т. 4.— С. 235.

старыхъ, новыхъ пятую пару якую... Въ Москвѣ тежь суть люде мудріи и богослове православныи...»[8].

У одній із руських хронік середини XVI ст. так розповідається про події 1500 р.: «Великий князь московський воеваль рускую землю и князь великий литовский Александро посаль войско своє литовское, и зехалося войско литовское з московским на Ведрошы и учинили межи собою бои сечу великую...»[9].

У «Літописі Самовидця» читаємо «с тими колмиками и москвою и козаками гетман Брюховецкий ходил под Бѣлую Церкву». Або в іншому місці: «москалей чотири человѣка». Взагалі в «Літописі Самовидця» Московська держава згадується 12 разів, московське військо — 29 разів, москва як народність згадується 26 разів[10]. У літописі так описуються події часів бунту Михайла Глинського 1508 р.: «И много в тот час замков руских подалися великому князю московскому»[11]. І далі: «Князь великий московский Василеи, забывши перемиря и присяге своее, до панства руского войско свое выслал и шкоды неприятельским обычаем чинил и сам з войськом своим московским под Смоленьск приходил»[12].

Упродовж п'ятдесяти років (1561 — 1611 рр.) перебував на службі у польських королів і великих князів литовських італієць Олександр Гваньїні. Майже двадцять років Гваньїні був комендантом Вітебської фортеці. Використовуючи розмаїті старі джерела, а також на підставі власних спостережень він написав латиною цінну хроніку «Опис Європейської Сарматії». Територію України, а також Білорусії Гваньїні називає «Руссю». Теперішню Росію називає лише Московією[13].

Подібно в старих джерелах іменувалися особи московського походження. На противагу до «русинів» їх називають «москвинами», «москвитянами». Л. Кревза у своїй «Обороні унії» і С. Косів у «Патериконі» називають Єлену, дружину великого князя литовського Олександра, московкою. «Митрополит

[8] Палинодия....— С. 913–914.
[9] ПСРЛ.— Пб., 1907.— Т. 17.— Список Гр. Речинского.— С. 342.
[10] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам...— К.: Изд. Врем. Комис. для разбора древн. актов, 1878.— С. 64, 88, 172 и др.
[11] Там само.— С. 345.
[12] Летопись Самовидца...— С. 346.
[13] Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков.— М.: Ин-т истории СССР, 1990.— С. 78.

Макарій... був першим надворним владикою у королеви Гелени Московки»[14]. «Іона... який був спершу архімандритом мінським... став митрополитом за інтенцією польської королеви Гелени Московки»[15]. Про митрополита Макарія говорить З. Копистенський в «Палінодії»: «А былъ, знать, родомъ Москвитинъ»[16]. Митрополит і громадський діяч Петро Могила писав у своєму трактаті «О чудесныхъ и замѣчательныхъ явленіяхъ...», що біля архимандрита Єл. Плетенецького перебував «Нѣкто старець именемъ Феодосій, родомъ Москвитянинъ», в іншому місці цієї ж праці він пише про юнака Стефана: «Нѣкто юноша именемъ Стефанъ... родомъ Русинъ отъ Каменца Подольского...», а про одного лікаря — «Нѣкто Александеръ Музеля, врачъ, Грекъ родомъ...»[17].

Як бачимо, тут ясно і чітко розмежовують три етноніми: «родомъ Москвитянинъ», «родомъ Русинъ», «родомъ Грекъ». Це ж спостерігаємо у творі «Багата вина» (1621 р.), де митрополити Іларіон і Клементій названі русинами на противагу до ченця Пімена — москвитина[18]. Далі в цьому ж творі розповідається, як Єрусалимський патріарх докоряв козакам за їх недавні походи в Московщину, бо «москвини» є християнами»[19].

В одному антиуніатському полемічному творі (1597 р.) говориться: «Нехай укажуть, коли который папежъ росказовалъ церковю греческою, московскою, рускою, індейскимъ, перскимъ костеломъ, египетскимъ, и котрые суть въ Европе»[20]. У творі «Літос», який вийшов у Києві 1644 р., повідомляється, що «Москва не тільки поляків, але і русинів перехрещує»[21]. Тут ідеться про відмінності між руською православною і московською церквами. На цю тему маємо в тогочасних джерелах багато повідомлень. Скрізь московську церкву називають московською, а українську — руською.

---

[14] Оборона уніи // Русская Историческая Библиотека.— 1878.— Т. 4.— С. 237.

[15] Paterikon // АЮЗР.— К., 1914.— Ч. I.— Т. 8.— С. 469.

[16] Палинодия...— С. 1042.

[17] Сказанія Петра Могилы о чудесныхъ и замѣчательныхъ явленіяхъ... // АЮЗР.— К., 1887.— Ч. I.— Т. 7.— С. 76, 84, 85, 119.

[18] Sowita wina // АЮЗР.— К., 1887.— Ч. I.— Т. 7.— С. 449–450.

[19] Там само.— С. 485.

[20] АЮЗР.— К., 1914.— Ч. I.—Т. 8.—С. 519.

[21] Літос // АЮЗР.— К., 1893.— Ч. I.—Т. 9.— С. 26.

У ході полеміки між Л. Кревзою і антиуніатським автором «Багатої вини» за аргументи було вжито літописи як руські, так і московські. Автор «Багатої вини» підкреслює, що у потрібному йому питанні вони співпадають, а тому рація на його боці. Робить він це за допомогою слів: «...чого всі ми готові довести не лише руськими хроніками, але і московськими; звідки швидко викажеться правда, бо письменники двох різних націй, із собою незгідних і здавна перебуваючи в неприязні, погоджуються на одно»[22]. Український поет XVI ст. Себастіан Кленович у поемі «Роксоланія» (1584) писав, що «славна Русь простягається... до темних московських лісів»[23].

Ані московська держава, ані московське суспільство не користувалися серед українського населення симпатією. Ось як писав 3 червня 1598 р. єпископ Іпатій Потій до князя Костянтина Острозького: «Хтожъ не ведаетъ, яко великое грубиянство, упоръ и забобоны суть въ народе Московскомъ»[24].

І у XVII–XVIII ст. своїх північно-східних сусідів українці називають «москалями», а їх країну — «Москвою», «Московщиною», «Московією». Наведемо деякі уривки з листування адміністрації прикордонних областей. 1649 р. Юрій, роменський городовий отаман, у зв'язку з якоюсь крадіжкою коней пише до Дмитра Івановича Кирієва, недригайлівського воєводи, так: «...через ваших Москалей Иванька и Степанька из Устрелца, которые в нас были в городе нашем на ярмарку...». І далі: «А сие Москале скоро приехали...»[25]. 1650 р. Мартин Пушкар, полтавський полковник, до князя Івана Петровича Пронського, білгородського воєводи, писав: «...прислал ты ко мнѣ, Воєвода, в Полтаву станічнова голову, Епіфана с товарищи для сыску Москаля Мишка, што збежал з Бѣлгорода, воровство здѣлавши...»[26]. Тут треба додати, що в Московській державі, зокрема в XVII ст., українських козаків і взагалі українців

[22] Sowita wina //АЮЗР.— К., 1887.— Ч. І.— Т. 7.— С. 451.

[23] *Ющук Ю.* Якою мовою розмовляла Київська Русь // Золоті ворота.— 1993.— Т. 6.— С. 122.

[24] Русская Историческая Библиотека.— 1903.— Т. 19.— С. 1017.

[25] *Крип'якевич І.* З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 р. // ЗНТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 86.

[26] Там само.— С. 87.

офіційно називали «черкаси» (одинична назва — «черкашенин»)[27], про що докладніше згодом.

У часи гетьмана Івана Брюховецького (1666 р.) полтавські козаки скаржаться на московського воєводу Якова Хітрово: «Велить москалям коней потомлених брати в підводи по домах; сам стоїть в домі у вдови; начальних своїх людей ставить по домах знатного товариства; полковника, якого ми шануємо, мов батька, лає скверними словами; який товариш прийде до нього — очі палицею вибиває, плює, або деньщикам велить випхати в шию»[28].

У найвидатнішій українській історіографічній пам'ятці козацької доби (друга половина XVII ст.) т. зв. «Літописі Самовидця», як вже попередньо говорилося, багаторазово і постійно вживаються терміни «русь», «русин», «рускій» у значенні «українці», «українець», «український»; «москва», «московскій» — в теперішньому значенні «росіяни», «російський»[29].

У щоденнику генерального підскарбія Якова Маркевича під датою травень 1733 р. зустрічаємо згадку про «нѣкоторого московитина» на означення росіянина[30].

Наприкінці XVII ст., 1674 р., у Києві вийшов друком «Синопсис», перший друкований твір з історії руського або, як пояснював автор, «слов'яно-російського» народу. «Синопсис» був складений на основі хроніки колишнього викладача Київської академії Феодосія Сафоновича, доведеної до XIII ст. У наступних виданнях ректор Київської академії Інокентій Гізель взявся перередагувати цей твір у потрібному московському царизмові дусі. Гізель зробив «Синопсис» схоластичним трактатом, присвяченим легітимним потребам романівської династії у її відносинах з Польщею. Зокрема, він звернув пильну увагу на терміни «Москва», «москаль». Гізель вигадує байку про існування першопредка, внука Ноя, шостого сина Яфета, біблійного Мосоха (Мешеха)[31] «для більш зручного пояснення Москви, москалів і, очевидно, для більшої їх слави»[32].

---

[27] Воссоединение Украины с Россией: В 3 т.— М.: Изд-во АН СССР, 1953.— Т. I.— С. 511.

[28] *Соловьев С.* История России с древнейших времен.— М., 1961.— Кн. 6.— Т. 2.— С. 511.

[29] Літопис Самовидця.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 184, 186 та ін.

[30] Киевская старина.— 1882–1884.— Т. 1–3.— С. 288.

[31] Кн. Буття, 10, 2.

[32] *Коялович М. О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям.— Изд. 3-е.— СПб., 1901.— С. 85.

«Синопсис» потрапив у царську бібліотеку і став найбільш популярним підручником з історії в «Московському государстві». Видавався він майже тридцять разів, останнє видання вийшло 1836 р. До цього видання митрополит Євгеній написав у передмові: «Книга сія, по бывшему недостатку других российских историй книг печатных, была в свое время единственной оной учебною книгой». Скрізь повторюється байка про Мосоха, яка сприймалася із розумінням необхідності пояснити походження етноніма «москаль». За «Синопсисом» байку про Мосоха повторювали усі московські історики XVIII і початку XIX ст. 1728 р. відомий український козацький літописець Самійло Величко на підставі якоїсь давнішої рукописної книги склав збірник «Космографія», де, зокрема, є розділ про «Преславне царство Московское». Це дуже цікавий розділ з огляду на ті відомості, що їх мали в своїм письменстві українці про державу, народ, до яких стала належати частина України (Лівобережжя) із середини XVII ст. «Пущи лѣсніе великіе, страшніе, а въ нихъ звѣрей всякихъ розныхъ несказаемое множество. Звѣринихъ ловцовъ нѣгде смишленѣйшихъ и мудрѣйшыхъ нѣтъ, якъ московские люде»[33]. «Въ Московскомъ государствѣ училищъ книжныхъ философскихъ розныхъ не бывало... Женское тамъ житіє вельми нужное, всѣ взапертю въ домахъ сидять, а которая нескрытымъ обычаемъ живетъ, то за добрую и честную жену не имѣють». І далі: «Питіе ихь: пиво, медъ, вино горячее, пьютъ слишкомъ...»[34].

Знаменитий представник барокового стилю в українській літературі XVIII ст. Климентій Зіновіїв присвятив один із своїх віршів «іновірності» між «мужем і женою». Письменник застерігає, що у подружньому житті, де чоловік і жінка сповідують різну віру, не буде злагоди.

То ест напрыклад кгды бывает часом
Муж ляхъ а жена благочестивая (православна).

Може трапитися, що обоє благочестиві (православні) та не «єдиных людей породы», і тоді теж життя не буде:

А хоча й обоє благочестивыє да не єдиных людей:
сырѣчь муж буде москаль або литвин...

[33] *Орленко Л.* Книжні відомості українців про Московське царство наприкінці XVIII ст. // Україна.— 1914.— Кн. 3.— С. 69.
[34] Там само.— С. 72.

Або навпаки: «...а он правдивый руснак, козак украинєць породы малороссийскои». Бо тоді:

Бо єст гды не єдиных людей породы:
Не мьють и такіи меж собою згоды[35].

Найбільш промовисте свідчення того, як вживалися етноніми «Русь» та «Москва» вже в післякозацьку добу, дає нам автор «Історії Русів». Цей твір, який назвали «Поемою вільного народу», був написаний десь не раніше другої половини XVIII ст. і не пізніше першої чверті XIX ст.[36] Автор цього твору (щодо його особи в істориків існують розбіжності) відповідно до віковічної в народному уявленні традиції, яка збереглася до кінця XVIII ст., вважає українців та білорусів одним народом, що звуться «русинами», на противагу до народу «московського». Під «Україною» автор «Історії Русів», наслідуючи Київський літопис XII ст., розуміє територію середньої течії Дніпра і не розповсюджує цього терміна на всю «Русь».

З цього великого за обсягом твору ми наведемо уривки, що яскраво підтверджують існуючу протилежність між народами Русі та Московщини. Ось, наприклад, промова вінницького полковника Івана Богуна, яку він виголосив після суперечки з Богданом Хмельницьким на нараді в Чигирині:

«У народі Московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі, у них, окрім Божого та Царського, нічого власного нема і бути не може, і людей, на їх думку, створено нібито для того, щоб у ньому не мати нічого, а тільки рабствувати. Самі вельможі та бояри московські титулуються звичайно рабами царськими і в просьбах своїх завжди пишуть вони, що б'ють йому чолом; стосовно ж посполитого народу, то всі вони вважаються кріпаками, начебто не від одного народу походять, а накуплені з бранців та невільників; і тії кріпаки або за їх назвою крестьяни обох статей, себто чоловіки та жінки з їхніми дітьми, за невідомими у світі правами та привласненнями продаються на торжищах і в житлах од власників і господарів своїх нарівні з худобою, а незрідка і на собак вимінюються, і продавані при тому мусять бути ще зумисне веселими і

[35] *Климентій Зіновіїв.* О иновѣрной едной персонѣ между мужем і женою. Вірші. Приповісті посполиті.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 116–117.

[36] *Кравченко В. В.* «Поема вільного народу» (Історія Русів) та її місце в українській історіографії.— Х., 1996.— С. 117.

виказуватися своїм голосом, добротою і знаннями будь-якого ремесла, щоб через те скоріше їх купили і дорожче заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися із вогню в полум'я»[37]. У іншому місці «Історії Русів» зустрічаємо: «Війни же з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо, незважаючи на те, що вона недавно вийшла з-під влади татарської, єдино через міжусобиці татарські, яким і нині є данниця, незважаючи, що в ній усі урядники і народ майже неписьменні і численністю різновірств і химерних мольбищ — подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів; незважаючи, кажу, на невігластво і грубіянство, слід нагадати їх причепливість за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду й довголітню сварку і війни зі шведами та поляками, зауваживши у листуванні з ними щось у словах недоречне, за що і між собою вони безперестанно чубляться і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось не до ладу і не по праву кожного. Пригадати варто жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привласнюють вони собі навіть цілі царства, імперії Грецьку та Римську, викравши на той кінець Державний герб тих царств, себто двоголового орла, що за спадком начебто князеві їхньому Володимиру, що був зятем царя Грецького Константина Мономаха, дістався, хоча той Володимир був насправді князем Руським Київським, а не Московським... А доведено вже, що, де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може, і Русаки ваші плазуватимуть поміж Москалями, як вівці поміж вовками»[38]. Ще один приклад — слова з виступу черкаського протопопа Федора Гурського перед Богданом Хмельницьким: «А Московські дари суть всі в рогожах, то неминуче і народ, живучи з ними, доведений до такої вбогості, що вбереться в рогожі і під рогожі. І ці висновки суть вірні і перевищують усіх оракулів у світі»[39]. Гетьману Іванові Виговському завадили знову прилучитися до Польщі «забобонні старики, які воліють ліпше Московщину, як Поляків і Турків, єдино через одновірство, дарма, що в ній стільки вір, скільки у нас повітів, і одна одну

---

[37] *Конискій Г.* Исторія Русовъ или Малой Россіи.— М., 1846.— С. 98.— Цит. за вид.: Історія Русів.— К.: Рад. письменник, 1991.— С. 142–143.

[38] Історія Русів.... – 182–183.

[39] Там само.— С. 143.

переслідує й ненавидить»[40]. Автор «Історії Русів» говорить про крадіж етноніма: «Відомо ж бо, що колись були ми те що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь до них перейшли»[41].

Згадка автора «Історії Русів» про релігійні чвари в Росії мала на увазі таке незрозуміле для українців явище, як «старообрядство». Сутність російського старообрядства пояснив релігійний філософ В. Соловйов: «Як відомо, старообрядство поширювалось винятково в північній та східній Росії, тобто в межах розселення великоруського племені. Старообрядці, які втекли від переслідування і заснували колонії в Україні (Стародуб'є, Вітка і т. д.), ніколи не змогли зробити свої поселення центром розкольницької пропаганди. Малоруси (а також і білоруси) виявилися категорично недоступними для старообрядства, яке взагалі розповсюджувалося лише там, де до російського населення примішувався фінський елемент; і чим густіша була ця домішка в даній місцевості, тим глибше вкорінювалося в ній старообрядство (Біломорський і Олонецький край, область середньої Волги та нижньої Оки і т. д.). Цей факт, у зв'язку з основною властивістю старовірництва — буквалізмом, наводить на ту парадоксальну думку, що єдиний оригінальний в нас релігійний рух виріс не на російському, а на фінському етнографічному ґрунті. Справді, це безумовне значення, яке старовіри надають зовнішньому чину священнодійства і букві священних книг, незалежно від усякого сенсу, якнайбільше відповідає заклинальному магічному характерові релігії, яка ні в жодного іншого племені не знаходиться в такому сильному вияві, як саме у фінів»[42].

У 1605–1612 рр. у Московщині настав період т. зв. «смути». Польсько-козацьке військо гетьмана С. Жолкевського зайняло Москву, а земський собор вибрав царем польського королевича Володислава. Козаки брали активну участь у подальших московсько-польських війнах, що тривали в першій половині XVII ст., на боці Польщі. Тодішнє відчуження між населенням Московії і населенням Подніпров'я засвідчують факти етноніміки. «У XVI–XVII ст. до українців Запорожжя й Наддніпрянщини, які називали себе «руським», «козацьким народом», «укра-

[40] Історія Русів... — С. 192.
[41] Там само. — С. 259.
[42] *Соловьев В. С.* Собрание сочинений.— СПб.— Т. 5.— С. 158.

їнцями», в Росії вживався здебільшого термін «черкаси». Цей екзоетнонім як офіційна назва українців широко відбився в «Актах Московської держави» (див., напр.: Т. I, СПб., 1890; Т. II, 1896; Т. III, 1901) та в інших тодішніх письмових джерелах»[43].

Існують розмаїті етимологічні теорії щодо походження цього екзотичного етноніма. Згідно з однією з них, найбільш ранньою, назву цю передала козакам жменька «черкесів», вихідців з Північного Кавказу. М. Максимович, рішуче відстоюючи думку про місцеве, українське походження запорізького козацтва, пов'язував походження етноніма «черкаси» з назвою м. Черкаси. Карамзін назву «черкаси» пов'язував з торками й чорними клобуками. Існує погляд, буцімто етнонім «черкаси» походить від осетинського слова «черкас», що означає орли. Інші твердять, що слово це грецького походження. У підсумку можна сказати, що «вживаний стосовно українців Подніпров'я етнонім черкаси залишився непоясненим»[44].

Той факт, що в актах Московської держави, починаючи з XVI і аж до першої половини XVIII ст., українців офіційно йменували «черкасами», говорить про те, що етнічна уява московців аж ніяк не сприймала українців за кровних родичів.

---

[43] *Котелевець І. О.* До проблеми назви українців «черкасами» // Етнографічні дослідження Південної України.— Запоріжжя, 1992.— С. 4.

[44] *Горленко В. Ф.* Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX в. // Сов.этн.— 1982.— № 2.— С. 104.

XII. ПИСАРІ З ФАНАРА

До 1686 р., чорного року в історії України, коли з допомогою турецького візиря, за «три сорока соболів і двісті червоних» Константинопольський патріарх Діонісій передав українську церкву під московську владу, Київська митрополія підлягала вселенському патріарху. «На лихо, Російська православна церква, вийшовши через п'ять сторіч на історичну сцену, висунула монопольні претензії на київську спадщину, і сучасна російська пропаґанда пнеться зі шкури, аби придушити конкурентні претензії і традиції, насамперед українські»[1]. Місцем перебування православного вселенського патріарха, відколи турки церкву святої Софії перетворили на мечеть, став розташований на березі бухти Золотий Ріг аристократичний район Константинополя, що називався Фанар. Там розміщалася патріарша канцелярія, звідти, з Фанара, надсилалися руській церкві патріарші грамоти, постанови і вказівки. Візантійські писарі з Фанара слабо зналися на етноніміці Східної Європи. Замість вивчати східноєвропейські реалії, писарі воліли переробляти малозрозумілі «варварські» етнонімічні назви на доступний їм грецький кшталт. Саме вони своїм невіглаством і вигадками спричинилися до того суперечливого етнонімічного хаосу, який так довго тривав в Україні.

Церковні писарі та церковні книжники — майже єдині освічені тоді в Східній Європі люди — утворювали свої назви і титули, керуючись відомими їм історичними аналогіями та прецедентами, мало зважаючи на живу мовну практику. Між канцеляріями вселенського патріархату і Руської митрополії йшло ділове листування. За канцелярськими столами зродилися такі терміни,

[1] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 343.

як «Россія», «Мала Россія» і «Велика Россія», титули московських правителів тощо[2]. Термін «Россія», за одностайним твердженням дослідників, є якраз терміном штучним, утвореним візантійськими греками. «Штучність терміна видно з того, що попередні назви «Русь», «Русія» замінено в ньому візантійським — Россія»[3]. Фанарські писарі, за старим грецьким звичаєм калічити іноземні мови, в слові Русь замінили звук «у» звуком «о», подвоїли непотрібно звук «с» і додали замість пом'якшення грецьке закінчення «ія», яке вживалося для позначення країн. Греки також собі перекрутили етнонім Русин на назву Рус, або Росси.

Під впливом церковників термін Росія певний час вживали українсько-білоруські книжники. Наприклад, у листі до Папи Сикста IV (1476 р.) митрополит Мисаїл титулується митрополитом «Кіевского престола и всея Росіи». У надрукованій львівською Ставропігійською братською друкарнею 1591 р. «Граматиці доброглаголиваго Єллино-Славенскаго языка» читаємо, «ко наказанію (для навчання) много именитому Россійскому роду»[4]. Митрополит Іпатій Потій 1605 р. титулується «Митрополит Киевъский, Галицький и всея России». Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, призначаючи перед смертю (1622 р.) півтори тисячі золотих на Львівську братську школу, зазначував, що робить він це для навчання «діток наших російських»[5]. Панегірик генерального писаря Пилипа Орлика, присвячений гетьману Мазепі, мав заголовок «Алькід Російський» (Алькід — нащадок Алкея, тобто Геракл). На подарованій срібній плащаниці до Храму Господнього Гробу в Єрусалимі Мазепа названий «російським гетьманом».

Ці назви — «Росія», а також «Роксолянія», «Сарматія» тощо — «відчувалися як святочні, врочисті. Вживано їх переважно «у високому стилі»[6]. М. Костомаров з цього приводу зауважив: «Слово Россія або Росія, російський було напочатку книжним,

---

[2] *Барвінський Б.* Велика й Мала Україна.— Львів, 1925.— С. 4.
[3] Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.— 1891.— Т. 5.— С. 828.
[4] *Андрусяк М.* Терміни «Руський»... — С. 3.
[5] *Грушевський М.* Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 489.
[6] *Ольхівський Б.* Вільний нарід.— Варшава, 1937.— С. 6.

риторичним, в роді того, як Франція називалася Галлією, Польща — Сарматією, Німеччина — Германією, Угорщина — Панонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіціозною, але загальновживаним народним словом не зробилася до пізніших часів. Навіть і тепер, хоча слово «Россія» в розумінні держава нами всіма вживається: проте хто без сміху назве себе росіянином, замість того, щоб назватися русским або сказати: російська мова замість русская мова? До якої степені прийняте штучно це грецьке зіпсуття нашої древньої назви невластиве духові нашої мови і народу, показує, що великоросси і тепер вимовляють Расєя замість Россія»[7].

1458 р. відбулося остаточне розділення руської церкви на київську і московську, кожна з власною окремою ієрархією. Київські митрополити традиційно з Х ст. титулувалися «Митрополит Київський і всея Руси». Після остаточного поділу церкву Русі та Литви (Білорусія) очолював «Митрополит Києвскій, и Галицкій, и всея Россіи»[8]. В латинському урядовому звучанні: Metropolita totius Russiae (митрополит всія Руси)[9]. Митрополити московські, наслідуючи київських, відповідно повторили назву: «Московские и всея Руси».

Окружна грамота Київського митрополита Йова Борецького, надрукована в Києві 1629 р., починається так: «Іовъ Борецкій, милостію Божею архіепископъ Кіевскій и Галицкій и всея Россіи, всѣмъ посполито Россійского рода, такъ въ коронѣ Польской, яко и у великомъ князтвѣ Литовскомъ»[10]. Така практика іменування продовжувалася. «Вчені, які гуртувалися біля оснoваної митрополитом Петром Могилою в Києві колегії, що за гетьмана Івана Мазепи стала академією, часто Русь називали з грецька «Россією»[11].

Сам Петро Могила мав титул «милостію Божею архіепископъ митрополитъ Кіевскій, Галицкій и всея Россіи, екзархъ святого

[7] *Костомаров М. І.* Давно-ли Малая Русь стала писаться Малороссией? // Записки Українського наукового Товариства в Києві.— К., 1928.— Т. 27.— С. 224.

[8] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 5.— С. 459.

[9] *Галущинський О. Т.* Митрополит Йосиф Йоан Велямин Рутський.— Станиславів, 1938.— С. 1.

[10] *Максимович М.* Собрание сочинений.— К., 1877.— Т. 2.— С. 308.

[11] *Андрусяк М.* Назви «Русь» і «Україна» // Літературно-науковий додаток «Нового часу».— 1939.— Ч. 20.

апостолского трону Констянтинополского, архимандритъ Печерский»[12]. Привітали Могилу з обранням на митрополичу катедру (1633 р.) печерські друкарі панегіриком під назвою «Евфонія веселобриячая», в якім закликають, щоб він дбав про славу народу:

Твоє о том старанє, в том твоя забава, —
Якъ бы мѣла оздобу Российская слава[13].

Від патріарших писарів, за посередництвом київських книжників, прийшли до нас, а від нас — до Москви ще два горезвісні терміни. Йдеться про назви «Малоросія» та «Великоросія». Вперше назву «Мала Росія» усталено на патріаршому синоді 1303 р., коли на прохання галицько-волинського князя Юрія патріарх заснував нову галицьку митрополію[14]. Назва «Велика Росія» зустрічається вперше в грамоті патріарха з 1354 р.[15]. «Ці терміни є чисто штучного книжного походження»[16]. До половини XIV ст. термін «Мала Русь» означає Галицько-Волинське князівство, «в протилежність до цілої Руської держави, витвореної київськими князями»[17]. За грецькою історичною аналогією візантійський патріарх починає називати Галицько-Волинську митрополію «малоруською» (Мікра Росія), а заліську — «великоруською» (Мегале Росія)[18]. Патріарх і візантійський імператор «почали називати споконвічно їм відому Київську, Придніпровську Русь — «Малою», а Русь Заліську, яка появилася перед їх умоглядним зором, — Руссю Великою»[19].

---

[12] *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдности церков.— К.: Мистецтво, 1997.— С. 198.

[13] *Огієнко І.* Історія українського друкарства.— Львів, 1925.— Т. 1.— С. 245.

[14] *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні.— Рим; Ню Йорк: Видання Укр. Катол. Ун-ту, 1965.— Т. 1.— С. 667.

[15] *Січинський В.* Вступ до українського краєзнавства.— Прага, 1937.— С. 19.

[16] *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України.— Львів: Світ, 1991.— С. 24.

[17] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 60–61.

[18] *Стороженко А. В.* Малая Россия или Украина? // Труды подготовительной по национальным делам комиссии, малорусский отдел.— Одесса, 1919.— Вып. 1.— С. 52.

[19] *Стороженко А. В.* Малая Россия или Украина? // Малая Русь.— К., 1918.— Вып. 1.— С. 10.

Стародавні греки мали звичай називати «Малою» країну, яка була колискою конкретного народу, а «Великою» — країну, пізніше ним колонізовану. «Так, Мала Азія, в старогрецькому розумінні, була прабатьківщиною азіатів, а Велика Азія — зібранням їх колоній. Мала Греція обіймала тільки південну частину Балканського півострова (тобто Епір, Фессалію, Аттику, Пелопоннес), а грецькі колонії у Сицилії і вздовж берегів Апулії і Калабрії називалися Великою Грецією»[20]. Від греків ці поняття перейшли до Східної Європи. Таке тлумачення цих термінів є загальноприйнятим. Винятком є погляд історика В. Татіщева. Він твердить, що термін «Велика Русь» вживався спершу до князівства Великого Новгорода. Після загарбання його Москвою цей термін, як велося, був включений до царського титулу і звідси його поява у московських правителів[21]. Але таке уявлення Татіщева є непереконливим. Більшість дослідників, як вже було сказано, дотримується погляду, що вселенський патріарх, а за його прикладом і візантійські імператори, після переїзду митрополита на Залісся «стали називати митрополію Київську — «Малою Руссю», що по-грецькому означало — головну Русь, а митрополію Московську — «Великою Руссю», тобто по-грецькому, колонією Русі, новою Руссю»[22].

Подібне походження мають назви «Велика і Мала Вірменія», «Велика і Мала Британія», «Велика і Мала Польща». «Згідно з термінологією грецьких географів, відомою ще з V ст. до Христа, назва «Мікро Росія» означала ту частину країни, яка вважалася першобатьківщиною цього народу. Наш древній північний схід — Ростово-Суздальська земля, для Візантії — «Rosia megale», колонія першобатьківщини»[23].

У свій час в античній Греції склалася ситуація, подібна до тієї, яка виникла згодом у Руській державі. Поруч з метрополією — Елладою —в Італії, Передній Азії, в південній Україні та інших районах Середземноморського басейну утворились колонії, часто

---

[20] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Прилож. к ж. «Москва»: Сборник.— М., 1998.— С. 142.

[21] *Татищев В. Н.* История Российская.— Петроград, 1918.— Т. 7.— С. 64.

[22] *Чигирин А.* Украинский вопрос.— Париж, 1937.— С. 7.

[23] *Волконский А. М.* Предисловие // *Царинный А.* Украинское движение.— [Берлин], 1925.— С. XVII.

з еллінізованим (огреченим) населенням. Виникла потреба в термінологічному розрізненні між метрополією і колоніями. Власне Грецію (Елладу) назвали «Малою Грецією» (Мікра Геллас), а розкидані по морських узбережжях Середземноморського басейну колонії — «Великою Грецією» (Мегале Геллас). Уперше термін «Велика Греція» у цьому розумінні вжив старогрецький історик Полібій.

«Термін «Росия», «Малоросия», «Великоросия» та всі похідні від них слова, це витвір вселенських патріархів, що були змушені розрізняти між «українцями» і «москалями» та тими територіями, що ці два народи замешкували, а тому створили такі назви, як «Мега Росія» і «Мікро Росія», тобто «Велика» і «Мала Росія»[24].

Російська історіографія не полюбляє розглядати історію виникнення цих термінів. Про це нічого або майже нічого не говориться в академічних курсах російської історії. Сам термін «Великороссы» вперше використав київський словникар Памва Беринда 1627 р. у своєму «Лексиконе славено-российского языка». Варто відзначити, що в російських енциклопедичних словниках взагалі немає гасел «Великая и Малая Русь», «Великороссия», «Малороссия». «Ці терміни якось випали з поля зору буржуазної науки», — скаржиться історик А. Соловйов[25]. Додаймо від себе, що вони також випали з поля зору і не буржуазної російської науки.

Зі зміною церковної термінологічної титулатури змінювалися титули московських правителів. Іван III завів бундючно-манірний візантійсько-татарський придворний церемоніал і прийняв новий титул. Він став називати себе царем (цісар, кесар) із церковним додатком «всея Русі». До половини XV ст. царями звали візантійських імператорів і ханів Золотої Орди. «Скинення іга усувало політичну для цього перешкоду, а шлюб із Софією давав на це історичне оправдання: Іван III міг тепер вважати себе єдиним на світі православним і незалежним государем, якими були візантій-

---

[24] *Біланюк П.* Деякі зауваження до термінології української історії в англійських наукових виданнях // Український історик.— 1988.— № 1-4.— С. 226.

[25] *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории.— 1947.— № 7.— С. 24.

ські імператори, і верховним правителем тої Русі, яка була під владою ординських ханів»[26].

У XVII ст., після Переяславської угоди, московський цар Олексій приймає 1655 р. титул «Всея Великая, Малая и Белая Руси самодержец». Титул «Всеї Великої і Малої Росії» (без Білої) піднесено московському цареві від України саме в часи Переяславської угоди.

Російський дослідник цього питання А. Соловйов змушений визнати, що «терміни» «Велика» і «Мала» Русь з 1654 р. увійшли в російську мову та політичну термінологію під впливом київської учености і набули грецького забарвлення — «Великая и Малая Россия». Ці назви прийшли до Москви із Києва, походячи своїм корінням з Візантії»[27].

Творцями були, ясна річ, представники релігійних кіл, люди, обізнані з грецькою мовою і грецькою церковною термінологією, хоч найвища українська церковна ієрархія на чолі з тодішнім митрополитом Сильвестром Косівим, напевне, не мала до цього жодної причетності. Митрополит Сильвестр не брав участі в переговорах з Москвою, бо в його очах це було небезпечною і небажаною політичною авантюрою. Як засвідчив чорнобильський протопоп, коли йому та київському духівництву довелося все ж таки зустрічати в Києві московських послів, то вони «за слізьми світу не бачили, а митрополит від жалю аж обумерав»[28]. Так що термін «Велика і Мала Русь» пустили в хід мудрагелі, що стояли на нижчих щаблях церковної ієрархії і які зовсім не задумувалися про наслідки, до яких призведе цей нерозважний крок.

У спеціальній розвідці «Велика, Мала і Біла Русь», присвяченій цьому питанню, М. Грушевський пояснює причину виникнення цих найменувань: «Віддаючи Україну під царську руку і сподіваючись з царською поміччю довести до краю свою боротьбу з Польщею, гетьман і провідні українські круги могли собі думати, що аж тепер можна буде зібрати всі свої землі, «где жили руські люде благочестиві» і церкви були «безпосередньо

---

[26] *Ключевский В. О.* Сочинения... — С. 123.

[27] *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории.— 1947.— № 7.— С. 387.

[28] Чтения московского исторического общества.— М., 1861.— Т. 3.— С. 4.

під гетьманським рейментом» (керівництвом), посередньо під рукою царя як верховного протектора України.

Наділяючи його титулом «государя Малої Росії», вони, мабуть, так і мислили, що за поміччю Москви можна буде об'єднати землі київської митрополії, прилучити їх до Козацької України, і таким чином цар буде їх зверхником, государем Великої і Малої Руси.

Одначе зараз же найближчі місяці принесли прикрі розчарування в тих планах, які українські політики покладали на Москву. Цар не хотів вдовольнитись тою роллю, яку йому призначили українці, — протектора і сюзерена вільної України, який би їй підпомагав своїм військом, користувався її поміччю в своїх потребах, що найвище — побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішавсь у внутрішні українські справи.

Ні, цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські і московські війська, він хотів забирати під свою власть, а не лишати під гетьманським рейментом. Се виявилось дуже скоро, вже в літній кампанії 1654 р. на Білоруси, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і покозачити людність, а московське правительство цього не хотіло, й між московськими воєводами і козацькою старшиною почалась явна конкуренція, яка часом доводила до явних колізій.

Теж саме на другий рік показалось і в спільних козацько-московських операціях під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінець-кінцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог, як того хотіли москалі, а лишити їх свобідними від Москви. Так пояснив гетьман шведському королеві.

І от у цих обставинах наступає нова зміна царського титулу, вже, очевидно, зовсім не з української ініціативи. Замість двочленної форми «Велика і Мала» утворюється тричленна: додається ще й «Біла Русь». Цього потрібували московські правителі для підкреслення політичної окремішности земель колишнього Великого князівства Литовського від Гетьманщини. Під тиском царського уряду козацькі війська виведено з цієї

території, скасовано там утворений Чауський козацький полк, лише Стародубщину, яка теж належала до Великого князівства Литовського, гетьманський уряд не віддав. Так відповідно до засади «розділяй і пануй» утворилася пресловута тричленна формула «Велика, Мала і Біла Русь»[29].

Після завоювання Білорусії та Литви 1655 р. було внесено в царський титул «всея Великія і Малыя і Бѣлая Россіи самодержца...». На погляд Грушевського, «коли за Богдана Хмельницького, в 1654 р. об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалося потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення «Великої, Малої і Білої Руси»[30].

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. «Малоросія» збігається з Гетьманщиною (згодом Полтавщина й Чернігівщина, туди ж входив Київ) на противагу до земель Війська Запорозького та Слобідської України. В офіційних урядових документах «Малоросія» — це майже завжди Чернігівщина й Полтавщина. Для земель Війська Запорозького (степова Україна) царський уряд вигадав назву «Новоросія». Слобожанщина або Слобідська Україна охоплювала сучасну Харківську і частину Сумської, Донецької, Луганської областей, а також південь Бєлгородської, Вороніжської, Курської і частково північ Ростовської областей і урядовою мовою називалася «Слободской Украиной». Для Сковороди «Малоросія» — це тільки Полтавщина й Чернігівщина, але не Слобожанщина.

«У XIX ст. назву «Малоросія» розтягли на Волинь і Поділля. У російських шкільних підручниках з географії аж до самої революції територію Малоросії обмежувано шістьома губерніями: Волинню, Поділлям, Київщиною, Чернігівщиною, Полтавщиною і Харківщиною; натомість Бесарабія, Херсонщина, Катеринославщина й Таврія становили «Новоросію»[31]. Приятель Шевченка, історик та етнограф Микола Маркевич вважав Малоросією «ті землі, які заселені і сьогодні малоросіянами, тобто народом, що має однакові звичаї, однакові

[29] *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна.— 1917.— Кн. 1/2.— С. 15–16.

[30] *Грушевський М.* Хто такі Українці і чого вони хочуть.— К., 1917.— С. 3.

[31] *Подільський А.* Назва Україна // Нова зоря.— 1939.— 3 верес.

вірування і одинакову ношу, один і той же побут і, нарешті, найголовніше: одне й те ж наріччя»[32].

Термін «Малоросія» виявляв залежність від тогочасної політико-адміністративної термінології. «Незважаючи на тенденцію до звуження географії Малоросії в працях деяких авторів кінця XVIII – початку XIX ст., її територіально ядро залишалося відносно стабільним. Це – область обох берегів Дніпра, Середнє Подніпров'я, тобто споконвічна територія проживання українців з найдавніших часів. Отже, можна говорити про безперервність історичної пам'яті українців, попри всі їх лихоліття»[33].

Ілько Борщак зауважує, що назва «малорос» буцімто набрала згірдливого значення лише наприкінці XIX ст., «а до того сила добрих за теперішньою термінологією «українців» називали себе «малоросами»[34]. Але, мабуть, І. Борщак надто перебільшив. Не всім подобався етнонім «малорос». У листі члена Київської «Старої Громади» О. Лоначевського до М. Драгоманова з 1875 р. проступає у виразній формі відраза до назви «Малоросія». Лоначевський пише, що якщо з ним розмовляють українською мовою і вживають термін «Малоросія», то йому видається, що його лають. Далі, в обороні назви «Україна» він висуває низку мотивів: «Якщо од Мало- і од Велико-россії одкинути перші половини, то вийде «єдіная нєраздельная Рассія». Чиж цього Ви хочете? Пора кинути Малоросію, нехай нас звуть так одні обрусителі. Назва «Україна» народня, а «Малоросія» канцелярська. Щоб затвердити свою нещасливу вигадку, Ви приточили всяких там актів. І що нам за діло до тих актів, до тих канцелярій. Нехай собі пишуть що хтять — люди зроду не стануть називати себе малими, бо це соромно! Вони хоч кришку чували про Шевченкове прозвище своєї землі, а про канцелярське і не чули». І далі він пише, що «Україна» — це «назва серця». «Кожному солодша Україна, ніж «Малоросія», і у вас, де тільки заговорить серце «Україна», й виявиться. Навіть Гоголь це відчував: «Знаєте лі ви українскую ночь?» — казав він тоді, як серце

---

[32] *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т.— М., 1843.— Т. 5.— С. 144.

[33] Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Зб. Харк. іст.-філ. тов. – X.: Око, 1995. – т. 5. – (Нова серія). – с. 9.

[34] Україна. Українознавство і французьке культурне життя.— Париж, 1950.— Зб. 4.— С. 220.

його палало любов'ю до рідної сторони»[35]. З 1832 р. царський уряд став йменувати Правобережжя колоніальною назвою «Южно-Западный край». Однак назва «Малоросія» як назва окремої адміністративної одиниці теж своїм нагадуванням про минуле стала не до вподоби. 1835 р., коли графа Гур'єва призначили полтавським і чернігівським військовим губернатором, у наказі з цього приводу пропущено було найменування «малоросійським». Тоді ж нащадок козацької старшини, добрий знайомий Шевченка Аркадій Родзянко написав елегійного вірша: «На уничтожение имени малороссиян. Посвящается памяти вельмож малороссийских»[36].

Однак термін «Малоросія» так сподобався царським сатрапам, що з XIX ст. до Лютневої революції 1917 р. назва «Малоросія» була на східноукраїнських землях неофіційно обов'язковою. «В дореволюційній, офіційній російській суспільно-політичній доктрині й на сторінках історіографії не існували такі терміни, як «Україна», «український нарід», «українська мова» (навіть у географічному понятті не було України!). Замість того вживано такі терміни, як «південь Росії», «Малоросія», «малорос» тощо, що a priori заперечувало існуванню українського народу як окремої збірної культурно-історично-національної індивідуальности на власній, споконвіку заселеній території, не говорячи вже про політично-державні аспірації»[37]. Видатний англійський історик Дейвіс Норман, характеризуючи ставлення західних авторів до долі українців у Другій світовій війні та їх розуміння українського етноніма, пише так: «Українці також не піддавалися класифікації. Хоча з усіх європейських народів вони, напевне, мали, в абсолютних цифрах, найбільше жертв серед цивільного населення, їхньою головною політичною метою було визволитися з-під радянського і російського панування. Найкраще, що можна було вчинити з такою прикрою нацією, — вдавати, ніби її не існує, і прийняти давню царську вигадку, що українці — це «малоросіяни». Насправді українці ані малі, ані росіяни»[38].

---

[35] *Ольхівський Б.* Вільний нарід.— Варшава, 1937.— С. 86.
[36] Наше минуле.— 1918.— Ч. 1.— С. 155.
[37] *Домбровський О.* До питання періодизації й термінології ранньої історії України // Український історик.— 1975.— № 3/4.— С. 6.
[38] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 59.

Не можна тут не згадати сміхотворну, з погляду історичної перспективи, польську спробу найменувати частину українських земель Малою Польщею. Внаслідок українсько-польської війни 1918–1919 рр. Галичина і Волинь були, як відомо, приєднані до Польської Речі Посполитої. З того часу польські шовіністи стали офіційно називати їх «Східною Малою Польщею» (Wschodnia Małopolska), а термін Західна Україна був заборонений. Наприкінці 30-х рр. польська цензура стала забороняти історичні назви «Галичина» і «галицький»[39]. До польської етнонімічної політики ми ще повернемось. У деяких польських авторів в XV ст. з'явилася нова, теж книжна за походженням, назва «Червона Русь» (Russia Rubra) стосовно земель Галицько-Волинського князівства. Літописи такої назви не знають, як і не знало її населення цих земель[40].

Стосовно ж терміна «Біла Русь», то він став постійно вживатися («Білорусія» і «білоруси») тільки з другої половини XIX ст.[41] Існують різні версії походження терміна «Біла Русь». Приміром, назву «Біла Русь» виводять від міста Бєльськ, над рікою Бєлянка, або від міста Бєлосток. На думку відомого білоруського дослідника Є. Карського, він з'явився після термінів «Велика Русь» та «Мала Русь» унаслідок наслідування і походить від білого кольору полотняного одягу людності[42]. У латинських документах найменування «Alba Russia» зустрічається в XIV ст.; у XVI ст. ця назва зустрічається «у всіх літературних пам'ятках («Хроніка» Стрийковського, твори Старовольського та ін.) як загально відома»[43]. Існує версія, що назва «Біла Русь» з'явилася в часи татарського іга й означала, що білоруські землі не підпали під іго[44]. «Подібно до того, як «білий світ» означає «вільний», так і «Білая Русь» означає «вільну Русь». Інші вважають, що

---

[39] *Швагуляк М.* Маловідома сторінка політичного життя Західної України // ЗНТШ.— 1994.— Т. 228.— С. 218.

[40] *Исаевич Я. Д.* О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья // Славянские древности: Сб.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 75–76.

[41] *Ширяев Е. Е.* Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах.— Минск: Навука і тэхніка, 1991.— С. 5.

[42] *Карский Е. Ф.* Белоруссы: В 7 т.— Варшава: Тип. учебн. округа, 1903.— Т. 1.— С. 117.

[43] *Цвікевіч А.* Адраджэньне Беларусі і Польшча.— Менск; Вільня; Берлін, 1921.— С. 27.

[44] *Езотов К.* Белоруссы и поляки.— Ковна, 1917.— С. 7.

«Білая Русь» отримала свою назву від білого одягу, в який одягалися білоруси. Таким одягом були білі свитки, жупани і кожухи»[45].

1840 р. Микола I заборонив вживати в офіційних документах назви «Литва» і «Білорусія». Так боролася російська бюрократія із білоруським сепаратизмом.

Білоруський селянин називав свою мову «простою», а себе «руським» або «литвином». Термін «білорус» книжного походження і став розповсюджуватися лише в останні десятиліття XIX ст. «Ще під кінець XIX ст. слово «білорус» не мало етнічного характеру і сприймалося як топонім»[46]. Територія сучасних білорусів відповідає переважно території літописних кривичів. Це дало поштовх до ідеї перейменувати Білорусію в «Кривію». Проте спроби назвати білорусів давньою племінною назвою «Кривічи» не прийнялися[47]. Можливо, проте, проблема не закрита: «Нам Беларусам трэба добра прызадумацца, ці не замяніць чужога нам назову «рускі» на ўласны «крывіч»[48].

Підсумовуючи, зазначимо, що грецька калька на означення колоній («Велика Греція» — «Великоросія») аж ніяк не дає росіянам підстав для пихи, навпаки, вона ще раз засвідчує їхнє колоніальне минуле та цілковиту необґрунтованість їх претензій на політичну і культурну спадщину Київської держави.

Назва «Малоросія» в Україні, незважаючи на всі потуги царських сатрапів, не прижилася і не вживалася серед простого українського народу. «Назви «Мала Русь», «Малая Россія» були книжні і ніколи не прийнялися серед нашого народу»[49]. Український народ ні сам себе так не іменував, ні не називав так якоїсь частини своєї території. «Малоросія» — слово штучне, книжне, що і досі не проникло в народ»[50]. Те ж саме спостерігалося в Московщині стосовно терміна «Великоросія», яке побутувало там тільки в офіційних актах і було зовсім відсутнє в усному мовленні. «Але треба зауважити, що російський народ

---

[45] *Коронкевич П. В.* Белоруссы.— Гомель, 1917.— С. 4.

[46] *Radzik R.* Samookreślenie jako element swiadomości etnicznej ludu Bialoruskiego w XIX wieku // Przegląd Wschodni.— T. 4, z. 3.— S. 615.

[47] *Лич Л. М.* Назви землі белорускої.— Мінск, 1994.— С. 43.

[48] *Станкевіч Ад.* Хрысьціянства і беларускі народ.— Вільня, 1940.— С. 62.

[49] *Возняк М.* Наш родный язык.— Ужгород, 1923.— С. 19.

[50] Энциклопедия военных и морских наук.— Пб., 1885.— Т. 5.— С. 40.

ніде не називає себе «велікоруссамі», «малоруссамі» або «бєлоруссамі»; ці етнографічні назви належать науці і вживаються тільки освіченими людьми»[51]. Навіть запеклі чорносотенці не намагаються у наш час реанімувати застарілі етнонімічні назви «Великоросія» і «Малоросія». Терміни ці назавжди відійшли в минуле.

[51] *Соболевский А. И.* Русский народ как этнографическое целое.— Львов, 1911.— С. 7.

XIII. МОСКАЛЬ

Простий люд Московщини був далекий від хитромудрих спекуляцій їхніх правителів із титулами. Себе він звичайно називав християнами. «У величезній частині своєї території російський народ не дає собі жодної назви»[1]. Звідси, про що вже говорилося, випливає той дивний факт, що назва селян у російській мові (треба пам'ятати, що включно до XIX ст. селянство складало майже 90 відсотків населення Росії) походить не від їх місця проживання (село), і не від роду їх діяльності (хліборобство), а за релігійною ознакою християн — «крестіянин». Це відзначав ще автор «Історії Русів», а згодом інші дослідники. «Російські землі під владою Золотої Орди залишалися християнськими. Більше того, є всі підстави стверджувати, що якраз у період монголо-татарського іга християнство стало по-справжньому релігією російського народу. Саме поняття «християнин» у формі «крестіянин» і стало з того часу означенням основної маси російського населення, в той час як князі та інша знать з охотою родичалася з татарськими вельможами, вважаючи за честь брати за жінок якщо не родичок ханів, то в крайньому випадку знатних дівиць із Орди»[2].

До революції, поряд із словом «крестіянин», за етнонім правив його синонім «православний». Відомий панславіст Іван Аксаков у листі до письменника Ф. Достоєвського так про це пише: «Мудра річ написати заклик до русского народу, як його пишуть

[1] *Соболевский А. И.* Русский народ как этнографическое целое.— Львов, 1911.— С. 6.

[2] *Новосельцев А. И.* Христианство, ислам и иудаизм в странах Восточной Европы и Кавказа в средние века // Вопросы истории.— 1989.— № 9.— С. 31.

в інших країнах: «французи» або «британці» — «Русские!» не годиться, сама мова не терпить. А на всіх сходках щоденно по всіх просторах Росії виголошуються промови із закликом: «Православные». Ось як русскій народ визначає свою національність»[3]. Без сумніву, ця самоназва є додатковим свідченням величезної ролі церкви в процесі слов'янізації населення Залісся.

В Україні-Русі та в Білорусії нащодень вживалися терміни «Московщина» і відповідно «москаль». «К сожалению я должен заключить описание о нравственности малороссиян неприятной чертой, я должен, наконец, тебе сказать о ненависти их к Великороссиянам. Ты легко можешь здесь в том удостовериться, ибо часто услышишь их говорящих: Добрый человек, да москаль»[4]. Далі цитований автор пише, що в Україні матері лякають своїх дітей словом «москаль». Подібне відзначає краєзнавець Д. Семенов: «Малорос називає русского москалем. «Гарний чоловік, да москаль. З москалем дружи, а камінь за пазухою держи», говорить малорос і такими приказками найкраще виказує свій погляд про великоросіянина»[5]. Якийсь Іван Сбітнєв скаржився у «прогресивному» журналі «Вестник Европы» на українців: «Туземцы (зверніть увагу на колонізаторську фразеологію.— *Авт.)* насмешливы и не любят ни москалей, ни задесенцев, или, как по их названию, литвинов. Увидя проезжих, оставляют работу, затягивают на счет их ругательные и сатирические песни, сопровождаемые громким смехом и продолжительными отголосками»[6]. У записці, адресованій 1812 р. російським урядовим колам, публіцист П. Чуйкевич доносить: «Народ не любит россиян, от коих различествует наречием, обычаями и нравами. Имя Москаль служит у них посмейным»[7].

Етнограф Симонов, що виступав під псевдонімом М. Номис, опублікував перший в українській етнографічній науці корпус

---

[3] Письма И. С. Аксакова к Ф. М. Достоевскому // Известия АН СССР. Сер. лит. и языка.— 1972.— Вып. 4.— Т. 81.— С. 354–355.

[4] *Левшин А.* Отрывки из писем о Малороссии // Украинский вестник.— 1816.— С. 47.

[5] *Семенов Д.* Отечествоведение. Россия по разсказам путешественников и ученым изследованиям.— СПб., 1871.— Т. 2.— С. 106.

[6] *Сбитнев И.* Поездка в Харьков // Вестник Европы.— 1880.— Т. 2.— С. 224.

[7] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.— Х.: Основа, 1996.— С. 27.

приказок і прислів'їв. Серед них Номис зафіксував такі приказки: «Чортзнащо в лаптях, та й то москаль. Москаль ликом чваниться й кожному під ніс з ним пхається. Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована. Москаль ликом в'язаний, у ликах ходить, та й всіх у ликах веде. Москаль, як ворона, та хитріший чорта. Москаль тоді правду скаже, як чорт молиться стане»[8].

Назви «московщина», «москаль» постійно вживали класики української літератури, українські мовознавці, історики та публіцисти. Наприклад, 1918 р. виходить досить відомий у свій час двомовний словник В. Дубровського, який має назву: «Словник московсько-український»[9]. Його рекламували як «практичний підручник української розмови і збірник москалізмів. Словник потрібний всім змосковленим українцям, що тепер освідомлюються і вчаться рідної мови».

Яскраві приклади вживання цих етнонімічних термінів українськими істориками та публіцистами були вже подані попередньо, і немає потреби, на наш погляд, їх множити до безконечності.

Московські панівні кола вели постійну боротьбу з їх уживанням. Царська цензура мала розпорядження виключати з друку такі слова, як «москаль», «украина», «украинский», «Сич», «Запорожье»[10]. Боротьба досягла апогею у сталінські часи, коли за слова «Московщина» чи «москаль» люди платили життям як буржуазні націоналісти. Чому у Росії так панічно боялися і бояться українського предковічного найменування «москаль»? Чому в цьому слові вони вбачають страхітливу неприязнь? Щоб відповісти на це запитання, треба приглянутися до того, яке емоційне навантаження воно несе. Властиво, назва «москаль» ніколи (за дуже рідкісними винятками) не вживається нейтрально, як це функціонально личить термінові, тобто без емоційного нашарування. У терміні «москаль» завжди відчувалася ворожість, огида, зневага, зверхність, ненависть до означуваного. І дивного

[8] *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше.— Х., 1928.— С. 32–33.

[9] *Дубровський В.* Словник московсько-український.— К.: Рідна мова, 1918.— Т. 1: Словник московсько-український.— 546 с.; Т. 2: Словник українсько-московський.— 366 с.

[10] *Стебницкий П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26/27.— С. 109.

тут нема нічого, бо в цьому вже винне не саме слово, а ті історичні відносини, які склалися між українцями і москалями. Подібне емоційне забарвлення має також і такий термін, як «турок». І хоч уже більше двох сторіч українці з турками не воюють, навіть не стикаються, але відгомін з козацької доби лишився донині. Назвати когось турком — означає вилаяти, образити, осміяти, принизити.

У письмовій формі замість назви «москаль» офіційно заведено термін «росіянин». Характерно, що ні полякам, ні білорусам, ні тим паче українцям не вдалося нав'язати назву «русскіє», що, до речі, вдалося серед мало обізнаних у цих справах західноєвропейських народів. Мабуть, етнічна уява цих трьох сусідніх з Московщиною народів ніяк не могла змиритися, щоб так знані їм назви «Русь» і «руські» перенести на московитів. Першими поляки, як сторона найменш зацікавлена, пішли на компроміс і стали вживати від грецького «Росія» слово «росіянин». «В давнину писали Правда Руская; лише Польща прозвала нас Россією, россіянами, россійськими, за правописом латинським, а ми перейняли це, перенесли в кирилицю свою і пишемо русский!»[11]. Наслідуючи їх, рад-не-рад, цей грецький покруч, головним чином через цензурні міркування, стали вживати українські та білоруські автори.

Серед простого народу ні в Україні, ні в Білорусії він до 20-х рр. минулого століття, тобто до часу, поки в це питання різко не втрутилися адміністративні органи, не зігрів місця. Та й надалі в живій, розмовній мові справляє враження штучного, суто книжного вкраплення.

Як знаємо, українським школярам при розгляді поеми Т. Шевченка «Катерина» до відомих рядків: «Москалі — чужі люди, роблять лихо з вами» подавалося сміхотворне пояснення, суть якого у тому, що словом москаль українці називають солдатів. Рядок «піде в свою Московщину» треба розуміти: піде в казарму. «У всіх виданнях Шевченкових творів під російською комуністичною окупацією до слова «москаль» в поемі «Катерина» додається пояснення: «москалі — царські солдати, Московщина — царська Росія» (Т. Шевченко. Повна збірка

[11] *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.— М.: ГИС, 1955.— Т. 4.— С. 114.

творів в шістьох томах, том І, стор. 604, Київ, 1949). Але це не є вірне з текстом поеми, як ми бачили вище, бо «москалі» — це «чужі люди», а не «царські солдати»[12]. Перенести термін «москаль» з етнічної сфери в побутово-соціальну намагаються і досі. Наприклад, твердять, що слово «москаль» є синонімом слова «держслужбовець»[13]. Такі твердження ігнорують практику вживання цього етнонімічного терміна українською класичною літературою, що виросла на народній мовній основі. Цікаво, що, наприклад, Ленін вживав термін «москаль» аж ніяк не в розумінні вояків (солдат). Виступаючи на XIII з'їзді РКП(б), він наполягав на визнанні самостійності Фінляндії, бо інакше скажуть, «що москалі, шовіністи, великоруси хочуть задушити фінів»[14]. Подібно він висловився щодо Польщі: «Робітників там залякують тим, що москалі, великороси, які завжди поляків давили, хочуть внести в Польщу свій великоруський шовінізм, прикритий назвою комунізму»[15]. До речі, московським періодом російської історії XV–XVII ст. називав «відповідно до історіографічної традиції XIX – початку XX ст.» сам Ленін[16].

Зрештою, Т. Шевченко в знаменитій «Седнівській передмові» ясно і недвозначно розтлумачив, що він сам і вся тогочасна українська інтелігенція розуміє під словом москаль. «Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі — всі друкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило... Вони кричать, чом ми по-московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тілько переводять, та й то чортзна по-якому... Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о единой слов'янской литературе, а не хотять і заглянуть, що робиться у слов'ян!

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці! Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка, як попа-

---

[12] *Луців Л.* Тарас Шевченко про москалів і Московщину // ЗНТШ.— 1962.— Т. 176.— С. 55.

[13] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»...— С. 37.

[14] *Ленін В. І.* Повне зібрання творів.— 4-те вид.— Т. 29.— С. 145.

[15] Там само.— С. 153–154.

[16] *Хорошкевич А. Л.* Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков.— М.: Ин-т истории СССР, 1990.— С. 291.

деться у їх руки, то вони аж репетують, та хвалять те, що найпоганше»[17]. Закінчується «Седнівська передмова» таким закликом Т. Шевченка: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово»[18]. Відзначимо також, що Т. Шевченко ніколи не вживав терміна «росіянин». Згадуючи історичні події, Т. Шевченко говорить про часи:

Як Москалі, Орда, Ляхи
Бились з козаками.

(Тарасова ніч)

Для повнішого розуміння етноніміки Шевченка варто згадати ось цей уривок з поеми «Сон»:

От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата.
А між ними і землячки
Де-де поглядають;
По московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькати не вчили
По німецьки…
П'явки, п'явки! Може батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!..
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотою...

Не залишає місця для двозначного тлумачення етноніма «москаль» і другий велетень українського літературного слова — Іван Франко. У поезії «Не пора» він закликав:

---

[17] *Шевченко Т.* Повне зібр. творів: У 6 т.— К.: Вид. АН УРСР, 1964.— Т. 6.— С. 312.
[18] Там само.— С. 314.

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить;
Довершилась України кривда стара
— Нам пора для України жить![19]

Або згадаймо «Наталку-Полтавку» Івана Котляревського:

«*Петро.* Співали московські пісні на наш голос, Климовський танцював з москалем. А що говорили, то трудно розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова.

Виборний. Москаль? Нічого ж говорити. Мабуть, вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою»[20].

П. Гулак-Артемовський у творі «Де-що про того Гараська» іронізує у такий спосіб: «Ну, та се, бач, воно так виходить по нашому, а по московськи інше діло: по нашому б то «ворований» значиться «злодійкуватий», а по їх — «скусний, спритний»[21]. Євген Гребінка, автор романсу «Очи черные», перекладаючи поему Пушкіна «Полтава», замість слова «русский» вживає слово «москаль», де в Пушкіна Россія, у Гребінки — Московщина. Слова Пушкіна:

Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украйне быть уже пора.

Євген Гребінка переклав так:

Давно без батьківської слави
Ми, як воли, в ярмі жили,
У підданстві або Варшави,
Або великої Москви.
Возиться годі з москалями,
Украйні царством буть пора[22].

Вислів Пушкіна «Когда Россия молодая» Гребінка перекладає «Московщина», «Казак на север держит путь» — «Козак в

---

[19] *Франко І.* З вершин і низин.— Львів: Накл. Ольги Франко, 1893.— С. 73.

[20] *Котляревський І.* Твори: У 2 т.— К.: Держлітвидав УРСР, 1960.— Т. 2.— С. 53.

[21] Твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-Гулака, Евгенія Гребінки.— Львів, 1908.— С. 378.

[22] *Гребінка Є. П.* Твори: У 3 т.— К.: Наук. думка, 1980.— Т. 1.— С. 180.

Московщину летить». Слова «И след ее существования пропал, как будто звук пустой» Гребінка уточнює: «в чужбині — що звуть Сибір» і т. д.

А ось, наприклад, уривки з драматичної поеми «Бояриня» Лесі Українки:

«*Іван.* Однаково чиї лизати п'яти, чи лядські, чи московські!

Оксана. Не вимовлю. Проте-ж воно нічого і по-московському, хто добре вміє. А як по-їхньому Оксана буде?

Ганна. Аксинья чи Аксюша.

Оксана. Щось негарно... Як я умру, ти не бери вдруге українки, візьми московку ліпше...»[23]

1860 р. Анатолій Свидницький створив знамениту пісню «Вже більше літ двісті», дуже популярну свого часу на східно-українських землях. Подаємо деякі уривки:

Вже більше літ двісті
Як козак у неволі, —
По-над Дніпром ходить,
Викликає долю:
Гей вийди, вийди із води
Визволь мене, серденько, із біди!
Не вийду, козаче,
Не вийду, соколе!
Хоч рада — б я вийти,
Та й сама в неволі, —
Гей, у неволі, у тюрмі
Під московським караулом, у ярмі[24].

В іншому творі цей же А. Свидницький пише: «В духовних школах після обіду пишуть було упражненія: або з латинського чи грецького на московське перекладають, або з московського на латинське чи грецьке»[25].

Можна ще згадати популярну пісню «Стоїть явір над водою», яка має таке продовження:

Ой поїхав в Московщину козак молоденький,
Горіхове сіделечко, ще й кінь вороненький,

---

[23] *Українка Леся.* Твори: У 12 т.— К.: Книгосп., 1925.— Т. 8.— С. 114, 128, 152.

[24] *Свидницький А.* Оповідання.— К.: Книгоспілка, 1927.— Додатки.— С. 8–9.

[25] *Свидницький А.* Твори.— К.: Держлітвидав УРСР, 1958.— С. 137.

Ой поїхав в Московщину то там і загинув,
Свою рідну Україну на віки покинув.

Наведемо уривок з листування двох класиків української літератури. У листі до Б. Грінченка від 22 лютого 1899 р. корифей української драматургії М. Кропивницький пише: «Все те, що кажуть нам москалі про братство та прихильність, все те бредня й брехня. Нема того нічого: одягай косоворотку, зіпун і кацапся, то й тоді не будеш йому рідним. Ті, що тут живуть, наші — вони зовсім не наші; скидаються но тільки нашими потолику-поколику їм це корисно. Ні, нехай вже хто інший їздить, а я вже вдовольнився досхочу. Спасибі за хліб, сіль і за квасок. Чи знаєте ви це, що декотрі корінні кацапи нас мають ніби за калмиків чи киргизів? Мене спитав один купець: «Скажите, пожалуста, хохлы, они православные?» А одна курсистка, кровна москвичка, на питання моєї жінки «почему вы не хотите смотреть малороссов?» відповіла: «Да ведь это же цыгане»[26].

У свою чергу Борис Грінченко теж постійно вживав терміни «москаль», «москалі», «Московщина». Наприклад: «Виходило так, що на Вкраїні живе мов би то два народи, дві національності: простий народ робочий були українці, а пани — москалі»[27]. В іншому місці цієї написаної для простого, малоосвіченого народу книжечці він вживає цей етнонімічний термін із усіма його тодішніми синонімами: «Тоді ж почалася суперечка й з москалями (русскими, великоросами, кацапами)»[28]. Стосовно російської мови він скрізь вживає термін «мова московська».

Щоб надмірно не переобтяжувати виклад цитатами з цього питання (а їх із скарбниці української класичної літератури можна набирати цілими пригорщами), ми обмежимося тут останньою цитатою з творчості такого знавця мови і української термінології, як Іван Нечуй-Левицький: «Хто з киян не пам'ятає часу перед Севастопольською війною?

То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусив мовчати і терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським

[26] *Кропивницький М.* Твори: У 6 т.— К.: ДВУ, 1929.— Т. 1.— С. 120–121.
[27] *Грінченко Б.* Як жив український народ.— Чернівці, 1908.— С. 46.
[28] Там само.— С. 9.

звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до втрачених думок.

На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі.

Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили халтурники, хабарники-урядники, неправеднії судді, що правого робили винним, а виноватого правим, — ті консерватори вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу, та офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуціях.

А народ робив панщину, а поміщики-ляхи і москалі дерли останню шкуру з України, тим часом, як наші щиро-українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався»[29].

Гадаємо, що вищенаведені приклади з творчості таких майстрів українського слова, як І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, М. Кропивницький, А. Свидницький, а до цього переліку можна було б додати низку інших, достатньо переконливо свідчать, що колись нормою української мови були терміни «москаль», «Московщина» та похідні. Ця норма виводилася із живої розмовної мови українського народу і широко відображена у фольклорі.

Для Західної України, з огляду на історичні причини, з терміном «москаль» виникали певні складнощі. Треба було пояснювати виникнення цієї назви і проблеми зміни етноніма. Визначний громадський діяч, педагог, журналіст і композитор Анатоль Вахнянин тлумачив етнонімічне російське баламутство в такий спосіб: «Щоб далі висвітлити, яким робом суздальці, або сіверяни, чужі по роду, оце наше ім'я собі присвоїли, поставимо оце невеличке питання: як була би звалась сьогодні Німеччина, коли б була собі призвала на цезарський стілець князів з руського роду, або коли б ті князі самі підхилили були її під свою волость?

[29] *Нечуй-Левицький І.* Причепа.— Вінніпег: Тризуб, 1955.— С. 89–91.

Не інак, а просто було б звалась вона землею руською — Руссю, а народ — Русинами.

Чи дивовиж тепер, що сіверові, себто Суздальцям, довелося ім'я Русі? Ні. Він, підпавши під волю князів з того самого руського роду, мусив, чи насильцем, чи нехотячи, приняти се прізвище, однако ж тільки в значенню політичнім, а ніколи в етнографічнім, бо Руссю в значенню етнографічнім звали так усі сусіди, а давнійше і сам сівер, тільки наш югозападний край. Сіверян же називає наш народ, як і всі сусідні Москалями»[30].

На східноукраїнських землях, де здавна за вживання цих термінів переслідували, вони, як не дивно, побутують донині. Ось, наприклад, дані етнографічної експедиції, що досліджувала прикордонні райони Сумської та Харківської областей. «У минулому в селі Алешші, як і у всіх інших селах на досліджуваній території, росіяни називали українців хохлами, українці росіян — кацапами, москалями»[31]. Далі в повідомленні експедиції подається запис бесіди з «обруссєлим» українським селянином: «Наші діди були хохлами, — розповідає Кучеренко (1890 р. н.), — а ми суміш, перевертні. Поступово наша мова змішалася з руською, живемо між москалями і розмовляти стали по-москальськи»[32].

Наскільки семантично розбудований етнонімічний термін «москаль» в українській мові, можна судити на основі того, що словник Грінченка подає п'ятдесят шість його значень, форм та відтінків: «Москаленко, Москаленка; москаленя, москаленяти; москалик, москаличка; москалів, москалева, москалеве; москалівна, москалівни; москаль, москаля; москальня, москальні; москальство, москальства; москальча, москальчати; москальчик, москальчика; москальчук, москальчука; москалюга, москалюги; москва, москви (тут в етнічному розумінні: «Москаль, що якесь старе залізо продавав і не чув, що жвавий міщанин у чемерці штовхав його: «Москва, москва, чи продаєш залізо?»); москвофіл, москвофіла; москвофільство, москвофільства; москвофільський, москвофільська, москвофільське; Москівщина, Московщина,

---

[30] Дописи з-над Сяну // Мета.— 1864.— № 5.— С. 72.

[31] *Чижова Л. Н.* Об этнических процессах в восточных районах Украины (По материалам экспедиционного обследования 1966 года) // Сов.этн.— 1968.— № 1.— С. 24.

[32] Там само.— С. 24.

Московщини; московець, московці; московка, московки; московський, московська, московське; московщеня, московщеняти; московство». У словнику додано ще два фразеологічні звороти: «підпускати, підвозити москаля», що означає брехати, обманювати, і «пеня московська» у розумінні «безпричинно чіплятися». Можна додати, що Б. Грінченко випустив з уваги такі форми, як «москалиха, москалихи», та простонародну «москофіл, москофільство».

Назву «москаль» уживав Олександр Герцен: «Ну, а якщо після всіх наших міркувань Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів, і кріпосний стан, і здирства, і безправ'я, і грабунок, і батіг з одного боку, але не забуваючи, з другого, як їй було і при Речі Посполитій з жовнірами, панами і коронними урядовцями, — не захоче бути ні польською, ні російською? По-моєму, питання вирішується дуже просто. Україну належить у такому разі визнати вільною і незалежною країною»[33].

Слово «москаль» у Росії не любили ніколи. Бєлінський якось зробив спробу прорецензувати роботу Бодянського «Наські українські казки» і нічого в нього не вийшло. Спересердя він ображено зізнався: «Сочинение отличается самым чистым малороссийским языком, который совершенно недоступен для нас, москалей»[34].

Найбільший російський лексикограф В. Даль подає, що термін «москаль« малоросійського походження і означає: «москвич, русский, солдат, военнослужащий. От москаля, хоть полы отрежь, да уйди! Кто идет? Чорт! Ладно, абы не москаль. С москалем дружись, а камень за пазухой держи (а за кол держись). Мутит, как москаль, а чтобы концы хоронил. Знает москаль дорогу, а спрашивает! *Москалить* — млрс. мошенничать, обманывать в торговле»[35].

Вживаються інколи образливі за змістом етноніми, проте носії таких етнонімів не відчувають образи. Наприклад, за-гальнопоширений серед слов'янських мов етнонім «німець» означає людину, яка неясно, незрозуміло говорить. Взагалі, — усякий,

[33] *Герцен А. И.* Сочинения: В 30 т.— М.: Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 19.— С. 21.

[34] *Белинский В. Г.* Полное Собр. соч.: В 13 т.— М., 1953.— Т. 1.— С. 239.

[35] *Даль В.* Толковый словарь...: В 4 т.— М.: ГИС, 1955.— Т. 2.— С. 349.

хто розмовляє чужою незрозумілою мовою. Самі ж німці (deutsch) не ображаються на цей ущипливий етнонім. У польській мові італійців називають влохами — назва походить від слова валашити, тобто оскопляти. Натомість етнонім «москаль» сприймається його носіями як образливий. І хоча «Росія, російський, росіяни» — штучні назви, запроваджені лише з XVI ст. на підставі грецької форми Rhos[36], вони поступово стали в українській мові літературною нормою. Звичайно, між літературною нормою і реальним вживанням етнонімів існує в Україні (зрештою, і в Росії) розходження. Проте через школу, літературу, засоби масової комунікації українці навчалися вживати терміни «Росія», «росіянин». І так повинно, підкреслюємо, надалі бути, треба застосовувати семантично нейтральні етноніми «Росія», «росіянин» та похідні від них. Не треба етнонімом ображати народи. Не варто сучасним українцям вживати етноніми «москаль», «лях» чи «жид». Про останній етнонім поговоримо ще окремо.

---

[36] *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.

XIV. МОСКОВІЯ МІНЯЄ СВОЮ НАЗВУ

Взяті на озброєння московським престолом ідеологеми типу «Великая Русь», «Малая Русь», «Всея Великая, Малая и Белая Руси самодержец» і тому подібне були настільки неприродні і неорганічні для самих російських царів, що вони ніяк не могли до них призвичаїтись. Проголосивши їх світові явно з пропагандистською метою як певну імперську доктрину, вони далі послуговувалися улюбленою їхньому серцю термінологією, де в різних варіаціях виступало слово «Москва». Словосполучення «Московское государство» фігурує в договорі з Данією від 12 січня 1701 р. У міжнародному договорі між царем Петром I і Річчю Посполитою Польською та Великим князівством Литовським від 28 червня 1703 р. звично вживається «Монарх Московскій», «война Московская» тощо.

На початку 1703 р., як уже відзначалося, у Москві вийшла перша газета, яка називалася «Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти, случившихся в Московском государстве и в иных окрестных странах»; її ще називали «Ведомости московские», «Ведомость московская».

1721 р., коли Московія вже здійснила гегемоністські плани щодо Східної Європи, Петро I прийняв пишний титул Імператор Всеросійський, про що було оповіщено такими словами: «В 20 день сего октября, по совету его величества, в показание своего должного благодарения, за высокую его милость и отечесткое попечение и старание, которое он о благополучии государства во все время своего славнейшего государствования и особливо

во время шведской войны явить изволил, и всероссийское государство и такое сильное и доброе состояние, и народ свой подданой и такую славу у всего света единое токмо руковождение привел, как то всем довольно известно, именем своего народа российского, дабы изволил принять, по примеру других, от них титло: отца отечества, императора всероссийского, Петра Великого...»[1]. Сама постать Петра І навіть у російській історіографії має розбіжні оцінки. Одночасно з офіційними панегіриками нишком говориться і про те, що Петро І — синовбивця, голландофіл і таємний лютеранин, і взагалі є сином німецького придворного аптекаря. А помер Петро І (і це вже не поголоски, а діагноз) унаслідок застарілого сифілісу, який викликав виразки в сечовидільному каналі[2].

1725 р. «Ведомости московские» перейменовано на «Ведомости Российские». Підручний царя Петра І Меньшіков надіслав до посла в Копенгаген таку директиву: «Во всех курантах печатают государство наше Московским, а не Российским, и того ради извольте у себя сие престеречь, чтоб печатали Российским, о чем и к прочим ко всем Дворам писано»[3]. Так Московське государство змінило свою природну віковічну назву, перетворившись у Російську імперію. Назва ця проіснувала до березня 1917 р., коли слово імперія замінено республікою.

«Цією назвою Московія прагнула показати свою культурність перед народами Заходу і полегшити дипломатичні переговори московського уряду. Петро І уводив назву Россія для того, щоб ввести в оману Європу, буцімто Московія не підкорила Україну, буцімто московський і український народи є одним і тим же народом, що нібито мають спільну історію, і що боротьба Мазепи не мала національно-державного характеру, а була внутрішньою боротьбою за владу в державі»[4].

Зміна назви сталася «внаслідок захоплення московськими царями українських земель, які становили базу Київської Русі та Білорусії, саме це перейменування послужило історикові

[1] Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1831.— Т. 7.— С. 444.

[2] Сборник статей в честь Д. А. Корсакова.— Казань, 1913.— С. 352.

[3] *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: В 20 т.— СПб., 1896.— Т. XVII.— С. 638.

[4] *Р. К.* Украина.— Шанхай, 1937.— С. 17.

Михайлові Грушевському підставою заявити: «Ми є народ у якого вкрали назву»[5].

Власне за Петра І відбулася така вагома за своїми наслідками ідеологічна переміна етноніма: «...сама назва Русь, вирвана із серця Києва залізною рукою Петра...»[6]. «Хєр Пітер», як залюбки називав себе Петро І, носився навіть з наміром перенести столицю до Києва. Як відомо, Петро І ненавидів місто Москву і всі московські порядки, він згоден був на свій улюблений голландсько-німецький кшталт навіть змінити віру на лютеранську, завести латинський алфавіт і т. п. «Московське царство почало називатися Росією тільки при Петрі І, коли той уперше, начебто інкогніто, їздив до Європи і де його перший раз не прийняв жоден королівський двір, хоча на балах вельмож він був присутній. Просто Москву тоді ніхто не знав і вважав її азіатською країною. А до азіатів тоді було ставлення негативне. А Русь знали здавна. Ось чому, повернувшись з Європи, московський цар перейменував своє царство в Російське, а москалі вперше дізналися, що вони великороси. Допомогло Москві ще й те, що Українська Русь (а Україну знали на Заході тільки як Русь) була вже під Москвою. Великороси — це єдиний у світі народ, який до початку 18 ст. не мав своєї назви, а звався московським людом»[7]. Змінюючи етнонім, Петро І сподівався не тільки знищити таким чином почуття відрубності українців та білорусів стосовно московитів, але й цих останніх прихилити до європейської цивілізації. У такому плані діяли його послідовники, зокрема Катерина II[8]. На цю тему 1869 р. видатний буковинський поет Осип Юрій Федькович писав у статті «Щоб не було пізно! Голос спосеред руського народу» таке: «Зведено бій під Полтавою (1709), Москалі здобули Русь, їх цар Петро присвоїв собі ім'я побідженого народу, бере титул царя Руси і укладає собі таку програму політичну: З Москви над Дніпро, з Дніпра над Вислу, з Висли під Карпати, звідси над Дунай, з Дунаю над Босфор. Чи заперечить хто, що він став невірним цій програмі загарбання

---

[5] *Панчук Г.* Поняття «Росія» в західній картографії // Український самостійник.— 1975.— № 210.— С. 70.

[6] *Драч И.* Нет, не малоросы // Литературная газета.— 1990.— 11 апр.

[7] *Московченко В., Поправко А.* Карма України.— К.: Просвіта, 1997.— С. 105.

[8] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 51.

всіх Славян? — Але як? З одного боку московська дика орда, з другого численне, на той час на досить високім степені культури стояче слав'янство... Тільки предприїмчивим царям про це не банно. Вже в XVIII віці накинули вони своїм ордам христіянство і церковно-славянську мову, з котрої, заабсорбувавши тодішню руську письменність, повстала теперішня московська мова, а котру задля незнання історії славян заходом та через безсоромне фальшування історії Москалями, ще й нині називають руською (russische Sprache). Я буду її називати завсіди по імени, московською так само як ім'я Русь належить тільки полудневій Росії, а назва Русин лише нинішним Русинам»[9].

Спочатку, в епоху Петра I і його перших наступників, коли перед київською вченістю були якнайширше відкриті двері для культурного впливу (досить сказати, що за Петра уся вища церковна ієрархія складалася тільки з українців та білорусів), руським книжникам здавалось, що їм вдасться «русинізувати», на тодішній європейський погляд, «московських варварів». У цьому їм мав допомогти, зокрема, спільний етнонім. Однак, не пройшло й півстоліття, як вони пережили гірке розчарування. Ідеали козацької республіки «не могли співіснувати з автократією, засади римського права — з азійською деспотією»[10]. Розвиток імперії пішов невблаганно не за думкою наївних книжників, а згідно з політикою і законами панівного народу.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи — до українських традицій, пояснюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. Стиль і організація російської держави були глибоко закорінені в психології і духовності московського народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Які б не були

[9] Цит. за: *Андрусяк М.* Терміни «Руський», «Роський», «Російський» і «Білоруський» в публікаціях XVI–XIX століть // Збірник на пошану Івана Мірчука.— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974.— С. 12.

[10] *Рябчук М.* Від Малоросії до України...— С. 54.

великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російського люду, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними і поліційними засобами держави»[11].

Провідна козацька верства, колись горда, самовпевнена, тепер догоряла в тихих хуторах, осторонь великих доріг історії. Найбільшою журою тієї верстви стало: «А що ми покушали б, матушка?». Так розкладалася та провідна верства в житті старосвітських поміщиків. Нещадна і геніальна карикатура Гоголя в його «малоросійських» повістях. Інша частина тієї козацької провідної верстви не могла заспокоїтися таким животінням. Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них не було вже українських возів, вони присідали до російських імперських тарантасів.

Наступив культурний занепад українських земель і відчуження їх від західного світу. Д. Донцов причини занепаду Гетьманщини бачив у моральних категоріях. «Кара посилається як кара за гріх оспалости, за те, що на грішній землі замість «прадідів великих» розпаношилися «правнуки погані», що «дали себе в пута взяти». За те, що «не схаменувся люд грішний», «праведно Господь великий кайдани повелів кувать» на рід маловірів і недовірків, на рід «лукавий» і грішний, праведно «потрібив уроду» його чудової країни. Бо нащо вони «чужим богам пожерли жертви, омерзились»? Нащо звернули з шляху батьків, нащо стали «байдужі» до їх чеснот, нащо стали відступниками, нащо «всякому служили годили», як раби і «льокаї»? Чому «не соромились в ярмі конати»? Чому перестали твердими бути, лиш «хилилися мов ті лози, куди вітер віє»? Нащо стали вівцями, людьми з «овечою натурою», готовими найдорожче своє продати «за шмат гнилої ковбаси», готові зрадити все, чому покланялися батьки, ставши «дядьками отечества чужого», ллючи кров «не за Україну, а за її ката?»[12].

[11] *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин.— Нью-Йорк; Париж; Торонто: Українське слово, 1987.— С. 288.

[12] *Донцов Д.* Дух нашої давнини.— Дрогобич: Відродження, 1991.— С. 21.

Зі зміною етноніма Москва виграла все, українці та білоруси ж усе втратили. «Саме зміна етноніма дала московитам можливість присвоїти і усі ті розмахом і багатством подиву гідні культурні та політичні надбання, що створили в давніх часах мечем і словом сини Русі. Цар перейняв грецький термін Россія, щоб таким чином ідеологічно об'єднати Московщину з Україною. Слова «Русь» до сеї цілі він тому не вживав, бо в Московщині слово «Русь» серед простого народу не вживалося, а натомість на Руси-Україні (а так само в сусідніх краях і в цілій Європі) слово «Русь» означало тоді лише нашу, властиву Русь-Україну. В цілій Європі знали, що «Русь» — це край над Сяном, Бугом, Дністром, Дніпром, а зате Московщину називали тоді в Європі не інакше як «Московщиною» (на латині: Moscovita, по-німецьки: Moskowitien і т. д.).

Якби Петро Великий був прийняв назву «Русь» яко назву своєї московської держави, то через се настало б було баламутство, непожадне для його політичних замірів, бо люди могли б собі думати, що Московщина — се часть нашої, властивої Руси. Тим часом цар Петро І бажав собі з'єднати Русь-Україну з Московщиною в одне тіло, але так, щоби ясно було, неначе Московщина є осередком, а наша Русь-Україна лише наче прищіпкою до сего головного московського пня. Ось-тому вхопився він того слова «Россія», уживаного в тих часах деякими нашими церковними писателями (а невживаного ні серед народу нашого, ні серед народу московського) та назвав тим словом цілу свою Московську державу, в якої склад входила вже і Україна з лівого боку Дніпра. План його був ясний — аби під новою назвою злучити хитро в одне тіло Московщину і властиву Русь-Україну»[13].

Після наполеонівських воєн (з 1813 р.) назва «Росія» поширюється в Європі і у світі. З бігом часу новий термін «Росія» спричинився до повного термінологічного хаосу в західноєвропейській науковій літературі. Лише в польській мові (що не випадково, враховуючий сусідство) збереглося чітке розмежування: слово ruski є синонімом до слова український, a rosyjski – до московський. В англійській, німецькій і французькій мовах такого розмежування зараз немає, вони вживають терміни «Russia», «Rusland», «Russia» як на означення Московії, так і на

[13] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 57.

означення древньої Русі (України). Оперуючи такими термінами, західноєвропейські історики, іноді всупереч своїй волі, заплутуються самі і заплутують, дезорієнтують читачів, для яких київсько-руська держава і держава московітів зливаються в одне ціле під спільною грецькою назвою Россія[14].

Термін Русь у сучасній історичній англомовній літературі перекладають майже виключно терміном Russia, тобто Росія. Наприклад, Ю. Вернадський видав книжку під заголовком Kievan Russia, хоча Київської Росії ніколи не було, а була Київська Русь. При перекладі книжки А. Преснякова «Образование великорусского государства» назву Русь «для ясности» переклали як «Old Russia» (Стара Росія). «Тут легко поставити питання, чию саме «ясність» перекладач має на увазі? Це ж явне перекручення значення основного терміну в праці Преснякова. За винятком може, лише покійного проф. Кроса, який в англомовному перекладі «Повісти временних літ» показав, що він свідомий цієї проблеми, і тому вживав термін Rus (для країни) та Russes (для її мешканців) і лише через брак відповідного прикметника мусів користуватися сучасним терміном Russian, спискові авторів, що вживають Russia та Russians, мабуть немає кінця»[15].

Таким чином зміна назви Московської держави кинула виклик ідентичності українського народу.

[14] Dorošenko D. Was ist osteuropeische Geschichte // Zeitschrift für ostevropeische Geschichte. – 1934. – B. IX. – Heft 1. – c. 33.

[15] Перфецький Ю. Термін «Русь» – приклад оманної схожости. // Сучасність. – 1977. ч. 4. – с. 47.

XV. РУСИНИ

З XIV–XVII ст. у науковому обігу існує велика кількість історичних документів (політичних, юридичних, церковних), які не залишають найменшого сумніву, що і в литовсько-руську і в наступну — козацьку добу національна територія України йменувалася далі Руссю, а її населення — русинами. Це підтверджують тогочасні літописи, хроніки, мемуари, поземельні акти, привілеї-данини, заповіти, книги записів Литовської метрики, Руської метрики і т. д. Наприклад, київського воєводу Костянтина Острозького (1526–1608) в тогочасних документах постійно називають русином[1]. Мелетій Смотрицький так писав на порозі XVII ст. про національну ідентичність: «Не віра робить Русина русином, Поляка поляком, Литвина литвином, а народження і кров руська, польська та литовська»[2]. У Смотрицького «русин» — це не хто інший, як українець. 1620 р. черкаський підстароста Семен Лико прокоментував королівський судовий позов, написаний до нього польською мовою, у такий спосіб: «То страхи на ляхи, а я-м русин. Відает король єго мл., жем русин, а позви міні по полску шлеть»[3]. Славнозвісний полеміст Іван Вишенський підписувався так: «Іоан русин Вышенскій»[4]. Або запис, датований 1616 р. «И о той дорозѣ вашей што и ляхомъ и русиномъ ся указовать»[5].

---

[1] *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К.: Наук. думка, 1993.— С. 75.

[2] Там само.— С. 83.

[3] Там само.— С. 103.

[4] *Щурат В.* До біографії і писань Івана з Вишні // ЗНТШ.— 1909.— Т. 87.— С. 48.

[5] АЮЗР.— К., 1887.— Ч. 1.— Т. 7.— С. 277.

Аналіз величезної кількості джерел дав М. Грушевському підставу твердити, що подільська, зокрема барська, околична шляхта в XVI ст. йменувалася в офіційних матеріалах «русинами»[6].

У праці «Хмельниччина 1648–1649 у сучасних віршах», заперечуючи тезу польських істориків (додаймо — і російських) про нібито винятково соціальний, а не національний характер Хмельниччини, І. Франко розглядає тогочасні польські вірші, з яких одностайно випливає, «що се було повстання руського люду. Русь піднялася проти поляків, Русь хоче вигнати ляхів із своїх границь»[7]. У віршах говориться: «Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzis» (ніколи поляк не погодиться з русином)[8].

Класик старопольської літератури Б. Зіморович (1597–1677) у циклі віршів «Sielanki nowe ruski» так змальовує польсько-руський національний антагонізм:

Gdym go prosil, zeby mi jak swemu folgowal,
Rzekl na to, zes ty Rusin, kotiuho, niedoszly,
Bo mięsem lackim ruski kosci twe obrosly[9].

У народній думі «Похід на Молдавію» національність гетьмана Богдана Хмельницького чітко визначається — «русин»:

Ей Іване Потоцький, королю польський.
Ти ж бо то на славній Україні п'єш, гуляєш,
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш,
Що ж то ваш гетьман Хмельницький Русин,
Всю мою землю волоську обрушив[10].

У «Літописі Самовидця» зустрічається скарга на польські утиски до 1648 р., коли всім було добре за винятком «аніжелі найліпшому християнинові русинові». В іншому місці: «По смерти же князя Олелковича, в року 1340 корол полский Казимір Первий, княженіє Кієвскоє на воєводство премінил, і всю Малую Россію на повіти розділил, із русинів постановил воеводи, каштеляни, старости, судіи и прочіи урядники»[11].

---

[6] *Грушевский М.* Барское староство: Исторические очерки.— К., 1894.— С. 178.

[7] *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ.— 1898.— Т. 23/24.— С. 17.

[8] Там само.— С. 18.

[9] Там само.— С. 19.

[10] *Колесса Ф.* Українська усна словесність.— Львів, 1938.— С. 312.

[11] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам...— К.: Изд. Врем. Комис. для разбора древн. актов, 1878.— С. 212.

Якщо простежити історичний розвиток термінології, то занепад старої етноніміки, зокрема терміна «русин», започаткував Андрусівський договір. За ганебним Андрусівським договором про поділ України, укладеним між Польщею і Московщиною 1667 р., Москва одержала Лівобережжя і «тимчасово» на два роки місто Київ, а Польща — решту українських земель, за винятком Закарпаття, яке належало тоді до Угорщини. Запорізька Січ потрапляла під спільну протекцію Польщі та Москви.

Таємна змова за спиною українського народу двох імперіалістичних хижаків — одного зі Сходу, другого із Заходу — роздерла навпіл живе тіло України. На Півдні нависала над Україною ще третя, не менш агресивна, сила — мусульманська Туреччина і її сателіт Кримське ханство. З 1672 р. Поділля перебувало під владою турків, що націлювалися на Львів і Київ. Так Україна потрапила в смертельні геополітичні «кліщі». До речі, цей же нещадний механізм геополітичних «кліщів» зловісно проявив себе при розділах Польщі, а в новітніх часах при розгромах Німеччини у двох світових війнах. Українська козацька держава при тодішньому співвідношенні мілітарних сил встояти проти геополітичних «кліщів» не мала шансів. Зрештою, проти спільної коаліції таких могутніх тогочасних імперіалістичних держав, як Московія, Польща і Туреччина з їх грізним військовим потенціалом, не мала шансів вистояти жодна держава Європи.

Андрусівський договір дав початок жахливому періодові в історії України — «великій руїні», коли народ страждав під безперервним тягарем зовнішнього тиску і внутрішніх чвар. «Руїна» закінчилася нещасливою для українців Полтавською битвою (1709 р.), після якої московські військові гарнізони остаточно засіли по містах Лівобережжя. Саме тоді (1721 р.) відбулася зміна назви Московського царства на Російську імперію. Так з'явилася етнонімічна невизначеність: змішування нащодень, а не лише під гусячим пером у церковних канцеляріях, таких термінів, як Русь-Россія, русин-русскій, що довело до загрозливого для національної ідентичності баламутства. Не менш небезпечним був насаджуваний Москвою асиміляторський термін «малорос». «Старший брат» замість «русина» став нас називати то «малорусом», то «южноруссом», то «черкасом» або

«черкашанином», а то й просто «хохлом»[12]. Заступником загроженого етноніма «русин» на Лівобережжі певний час служив термін «козак», який радше означав станову приналежність. «Козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цілого народу, а наслідком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюджена в другій половині XVII і XVIII віках»[13]. Відгомоном цих подій є такі слова в національному гімні:

Душу й тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.

В українській мові слово «козак» стало означати вільних, гордих, гарних, відважних людей взагалі. У побутовій польській мові слово «козак» означає надзвичайно відважну людину.

За таких трагічних обставин країна втрачала свою давню, історичну назву, а народ — ім'я. Про тодішню хисткість в означенні національного імені можуть свідчити записи, які робили студенти. «Українці, записуючись до університету, вказували свою національну приналежність: «українець греко-руської віри», «козак», «киянин», «з України руський», «рутен», «з Києва на Україні» тощо»[14]. Після полтавського погрому і жорстоких московських репресій частина козацької старшини, усвідомлюючи безнадійність історичної перспективи, стала швидко російщитися, поквапливо переходячи в розряд імперського дворянства. Характерними є тут погляди О. Мартоса, сина відомого скульптора. Він, «схиляючи голову перед могилою гетьмана І. Мазепи, меланхолійно зауважував, що його Батьківщина, втративши своє ім'я та хоробре козацтво, розділила долю багатьох інших, колись славних народів»[15]. Процес руйнації

---

[12] *Мациевич Л.* Поляки и русины // Киев. старина.— 1882.— Т. 1.— С. 307.

[13] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ.— 1898.— Т. 23/24.— С. 18.

[14] *Дзюба О. М.* Вихідці з України в університетах Німеччини у XVIII ст. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн.— К.: Наук. думка, 1989.— Вип. 15.— С. 5.

[15] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.— Х.: Основа, 1996.— С. 29.

українського етносу, перетворення його в етнографічну масу був довершений покріпаченням селян за Катерини II.

1793 р. внаслідок чергового поділу Польщі Правобережжя також потрапило під московське панування. Корінна людність Правобережжя — закріпачені, неписьменні селяни — трималася ще тоді свого прадавнього етноніма «русин». У тогочасній драмі київського походження полякам закидалося, що їм миліший єврей, «нежели Русин»[16]. Про широке функціонування на Правобережжі етноніма русин свідчать, зокрема, дані з етнографії. Наведемо для ілюстрації кілька прикладів. «Питав єден чоловік турчина: для чого вони мают по кілька жінок? Турчин єму відказав, жи Бог, як роздавав жінки, то турчин всамперед прибіг: то Бог єму дав кільканадцят. Прибіг поляк, — то Бог єму дав п'ять. Прибіг русин — то єму Бог дав три»[17]. В тогочасних народних казках Правобережжя оповідається: «Як поляк русина повісив», або як «Каже поляк до русина». У народного подільського етнографа А. Димінського, що зібрав у 1850-х рр. силу-силенну фольклорних матеріалів, за словами акад. А. Лободи, «термін «русский» найчастіше прикладається до «русина», а не до «росіянина». Росіян А. Димінський зве москалями або навіть «кацапами»[18]. У волинській казці про змія говориться, «як змій по Русі літав, Русом напахався, і йому Русин воняє»[19]. Автор віршованих переробок народних приказок Поділля, славетних «Співомовок», писав, наприклад, у вірші «Три царі» (1859):

Циган, русин, третій лях
Про то говорили,
Якби царство хто їм дав,
Що б вони робили[20].

Однак і на Правобережжі етнонім «русин» через створене російською адміністрацією баламутство термінів теж став затрачатися.

---

[16] *Гординський Я.* «Милость Божія», українська драма з 1728 р. // ЗНТШ.— 1925.— Т. 136/137.— С. 36.

[17] Казки та оповідання Поділля в записах 1850–1860-х рр.— К.: Вид-во АН УРСР, 1928.— С. 64.

[18] Там само.— С. 269.

[19] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— СПб., 1878.— Т. 2.— С. 172.

[20] *Руданський С.* Твори: У 3 т.— К.: Наук. думка, 1959.— Т. 1.— С. 200.

Явище втрати етноніма не пройшло повз увагу знаменитого народознавця XIX ст. Павла Чубинського: «Малорус, там де він зустрічається з поляком, молдаванином, угорцем, там він твердо знає, що він — Русин»[21]. А там, де зустрічався з «русским», то розгублювався. На початок XX ст. у Хотинському повіті було 112 сіл, де жили люди, які називали себе «русинами», і 22 села, де жили русини і молдавани[22].

З погляду вищенаведеної стислої історії вживання етноніма «русин» у XIV–XIX ст. дивним виглядають такі відомості сучасного шкільного підручника: «Назва «Україна» походить від слова «край» і «країна». Поряд з цією назвою побутували і традиційні місцеві назви: «Русь», «Руська земля», «Галицька Русь», «Карпатська Русь». Українці Карпатської Русі називали себе русинами»[23]. Насправді не існувала «традиційна місцева назва» Карпатська Русь, і, звичайно, називали себе русинами не лише жителі цієї міфічної Карпатської Русі, а споконвіку, століттями, весь український народ. Проте, можливо, автори підручника спиралися на лист «Великому вождю товаришу Сталіну», що його надіслала 1944 р. до Москви купка православних закарпатських білоемігрантів та москвофілів. Вони просили Сталіна включити Закарпаття до складу СРСР під назвою «Карпаторусская Советская Республика». У листі далі говориться: «Желания и мечты наших предков были всегда те, чтобы наша область за Карпатами, заселена русинами, т. е. Руси-сынами, возвратилась к своей матери Великой Руси… сам народ именует себя: «карпаторусс», русин, т. е. Руси-сын, вера «русская», жена «русская», мама «русская» и т. д. С названием: «Украина», «украинский» наш народ был познакомлен только под чешским владычеством, после первой мировой войны, и то интеллигенцией, пришедшей из Галичины»[24]. З тієї етнонімічної авантюрної затії у той час нічого не вийшло. Ми ще повернемося згодом до розгляду етноніма «русин» у Західній Україні.

[21] Труды....— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 357.

[22] *Несторовский П. А.* Бессарабские Русины: Ист.-этн. очерк.— Варшава, 1905.— С. 9.

[23] *Сергієнко Г. Я., Смолій В. А.* Історія України.— К.: Освіта, 1995.— С. 79.

[24] Чорна книга України: Зб. док.— К.: Просвіта, 1998.— С. 61.

XVI. ПРИСВІЙНИЙ ПРИКМЕТНИК

Самоназви всіх слов'янських народів є субстантивами, тобто відповідають на запитання «хто?» (наприклад, поляк, чех, хорват, словак і т. д.). Росіяни ж, дотримуючись цього правила щодо інших народів, себе називають атрибутивно. На запитання про національну приналежність відповідають: *русскій, русская,* тобто дають відповідь на питання присвійного прикметника — «чий?». Не кажуть *русин*, як це було прийнято в епоху Київської держави, а кажуть *русскій.* «Возьмем слово «русский». Я думаю, если вглядеться в слово до самой глубины, можно многое понять. Слово значит гораздо больше, чем мы думаем, оно никогда не лжет. Об этом когда-то хорошо сказал Лев Толстой: «Мы можем обманываться, а язык не обманывает».

Так вот, все народы мы называем именем существительным — немец, поляк, англичанин, чуваш, узбек... Даже народ, состоявший из несколько сот человек, — удэгэ, саами. И только «русский» идет как прилагательное. В этом, на мой взгляд, величайший смысл»[1]. Цей «величайший смысл» постійно привертає увагу дослідників.

«Назва «руський» (не «русин») у московських землях — це твір штучний, накинений дуже пізно династією, хоч у відношенні до українського народу там постійно панувало почуття чужости»[2]. Дослідники відзначають, що «протягом століть поняття «русский» служило ознакою швидше політичної, ніж етнічної приналежності і тому в XX ст. легко вступило місце позанаціональному поняттю «советский» (советский человек,

[1] *Кожинов В.* Русская идея // Диалог.— 1991.— № 7.— С. 24.

[2] *Стахів М.* Вплив Хмельниччини на формацію української нації // ЗНТШ.— 1948.— Т. 156.— С. 75.

советский народ)»[3]. Варто наголосити, що московці ні в минулому, ні тепер не вживали етноніма русин. Взявши чуже ім'я, росіяни, однак, мусили його дещо перекрутити, точніше, відновити свою стару перекручену форму. Справа в тому, що їх сучасна самоназва «рускіє» є своєрідним реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. «Кільканадцять урало-алтайських номадних племен без культури й держави підбили київські, а пізніш новгородські культуртрегери в X–XII ст. і християнізували, нав'язавши їм богослужбову мову Києва, кріпацтво (для ліпшого економічного визиску) і назву, що вказувала на приналежність до Києва-Руси («русскіє»)»[4].

«На території Росії загальноросійський етнонім, похідний від «Русь», що витісняє тамтешні земельні етноніми («ростовці», «суздальці», «рязанці», «новгородці», «псковичі»), утверджується дещо пізніше... але вже у формі «русское». Етнонім же «Русь»-«русин» так ніколи й не мав великого поширення і не був самоназвою, вживляючись раніше лише обмежено в канцелярській мові під впливом Київської писемної школи»[5].

Отак замість терміна «русин» росіяни почали вживати термін «русскій», чим стверджують, на погляд деяких дослідників, що йдеться про того, хто належить русинам. «Будучи «руськими людьми» в колоніяльно-імперському значенні того часу, ставши «руської віри» після прийняття християнства і перейшовши до вживання «руської» мови своїх культурно далеко вищих панів Русинів, стали вони самі називати себе в прикметниковій формі «Руськіє», а згодом «Русскіє», однина — «Русскій» і їх прикметник — «русскій»[6]. Уявімо собі, що у відповідь на запитання про національну приналежність поляк відповів би: польський, а словак — словацький, чех — чеський, а, додаймо, українець сказав би, що він український. «Русин» — це іменник, це слово, що визначає особу, що діє, що існує; «русский» — це прикметник, слово, що означає приналежність до чогось, якусь якість того чи іншого іменника; слово «руский» означає те, що належить (чи колись належало) Русі чи

[3] Трепалов В. В. (рецензія). Отечественная история. – 2002. – №2 – с. 173.

[4] *Липа Ю.* Призначення України.— Нью-Йорк: Говерля, 1953.— С. 153.

[5] Балушок В. Несподіванки української етнонімії.// Київська старовина. 2002. – №5 – с. 29.

[6] *Косаренко-Косаревич В.* Московський сфінкс.— Нью-Йорк, 1957.— С. 92.

русинові, бо й дійсно, ті люди, що колись жили на московських землях, ніколи не були «русинами», вони були тільки «русскими», приналежними до Русі. Тим часом, як русини — то люди, що володіли не тільки своєю землею, яку ми тепер звемо українською, а й тими північними землями, що називаються «русскими»[7].

Часто історики середньовіччя слово «русский» пов'язують з православною церквою. «Означення «русский» треба тут розуміти як означення релігійне, а не етнічне. Русскіє — означає перш за все — православні»[8].

Не варто думати, що самі росіяни не розуміють усієї двозначності прикметникового характеру своєї сучасної самоназви. «Я обращаю внимание на тот факт,— пише філософ, лінгвіст та історик В. Кожинов, — что русские, кажется, один из немногих народов в мире, самоназвание которого является прилагательным, а не существительным. Кстати, в самом русском языке представители других народов (кроме русского) названы именем существительным: англичанин, грузин, туркмен, чуваш. И я думаю, что само слово русские (если вдуматься, вслушаться в его смысл) способно помочь нам понять, с одной стороны, неукорененность в древнем и прочном бытии, а с другой — тот факт, что русские — только объединяющее начало для многих народов, живущих испокон веков на территории России»[9]. Інші російські автори пишуть так: «Русские — это некое притяжательное название, в котором главным является то, что люди принадлежат земле, русские принадлежащие России. А русины — это название самодостаточное. Такое же, как поляки, англичане, шведы или, скажем, каталонцы»[10].

У XVIII–XIX ст. робилися спроби, щоправда, невдалі, виправити термін «русскій», запровадити його вживання у субстантивній формі.

Особливо відзначалися в цьому поети, вигадуючи всяких россів, россіянів і т. п., але новотвори так і не прийнялися.

---

[7] *Онацький Є.* Наше національне ім'я. Наш національний герб.— [Б. м.]: Українське вид-во «Перемога», 1949.— С. 25.

[8] *Геллер М. Я.* История Российской Империи: В 3 т.— М.: МИК, 1997.— Т. 1.— С. 117.

[9] Молодая гвардия.— 1994.— № 2.— С. 204.

[10] *Бушков А. А., Буровский А. М.* Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование.— Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-Пресс, 2000.— С. 82.

Наприклад, Пушкін вживав у вірші «Воспоминания о Царском Селе» оці терміни:

Не се ль Минервы росский храм?
Воззрев вокруг себя, со вздохом росс вещает...
Бессмертны вы вовек, о росски исполины...
О, громкий век военних споров,
Свидетель славы россиян!

Царський трубадур Гаврило Державін писав:

Но что тебе союз, о Росс,
Шагни, и вся твоя вселенна.

Проте вислови «росс», «росский», породжені високим «штилем», сприймалися як архаїчні і не прийнялися[11]. Штучним і надуманим є також термін «руссы». «Інколи в літературі зустрічаємо термін «руссы», вигаданий вченою історіографією і в джерелах невідомий»[12]. З цього приводу Г. Померанц говорить: «В самом этнониме «русские» слышится плененность, принадлежность, а не самостоятельное бытие. Китаец, турок, немец, жид — все они обозначены именем существительным, все суть сами по себе. Только русский — имя прилагательное. Были попытки ввести другие имена: русичи, россы, но они не привились. Народ сознавал себя русским (барским, царским, казенным, русским). Русские не владеют Россией; они принадлежат Руси»[13].

Останнім часом в устах кремлівських правителів набрала популярності назва «россияне». Вигадав цю назву в петровські часи українець Феофан Прокопович. «Цей неологізм стане дуже модним наприкінці XX ст. після розпаду радянської імперії»[14]. Однак означає він не етнонім, не ім'я народу, а радше державну приналежність, у цьому випадку — громадян Російської Федерації.

---

[11] *Агеева Р. А.* Страны и народы: Происхождение названий.— М.: Наука, 1990.— С. 152.

[12] *Назаренко А. В.* Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания.— 1980.— № 5.— С. 54.

[13] *Бушков А. А., Буровский А. М.* Россия, которой не было-2. Русская Атлантида: Историческое расследование.— Красноярск: Бонус; М.: ОЛМА-Пресс, 2000.— С. 82.

[14] *Геллер М. Я.* История Российской Империи: В 3 т.— М.: МИК, 1997.— Т. 2.— С. 93.

XVII. УКРАЇНА

Термін «Україна» виводиться ще з XII ст., з відомих слів літописця про те, що 1187 р., після передчасної смерті молодого князя Володимира Переяславського, «плакашася по немъ вси Переяславци... о немъ же Украйна много постона»[1]. Йдеться тут про граничний край Руської держави і під назвою Україна розуміється сучасна Полтавщина. Двома роками пізніше, 1189 р., означається в літописі терміном «Україна» інша прикордонна земля — південна Галичина: «Князь Ростислав прийшов в галицьку Оукраину»[2].

Слово «Україна» за своїм походженням є народним і широко відбилося в народних історичних піснях і думах. В. Мороз вважає, що термін «Україна», ймовірно, виник ще в доновітню добу і в нашому історичному фольклорі слово «Україна» асоціюється з поняттям волі[3]. У фольклорі термін «Україна» «стає чимось живим, що вміє плакати над своєю недолею. В наших літописах, народних піснях і інших творах письменства бачимо, як вона «стогне», «журиться», «сумує й оплакує», «лементує»[4]. Козацькі пісні XV–XVIII ст., де зустрічаємо слово Україна, засвідчують пов'язану з цим словом високу національну свідомість: «Ой є в мене родина — вся Україна». Козак-лицар вважав «свою Україну» дорожчою над усе:

---

[1] ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2, вып. 3.— С. 134.

[2] Там само.— С. 138.

[3] *Мороз В.* Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору // Другий міжнародний конгрес україністів.— Львів, 1994.— С. 213.

[4] *Барвінський Б.* Назва «Україна» та її поява на Закарпатті в XVII стол. // Діло.— 1939.— 6 квіт.

Ой і візьміть мене, превражі мурзаки,
Та виведіть на могилу:
Ой нехай же я стану, подивлюся
Та на свою Україну!

«Ім'я України — це продукт географічних і історичних обставин української землі і народу, а ідея, з якою вона якнайтісніше зв'язана, це найрідніша дитина українського світогляду»[5]. Саме слово «Україна» відзначається привабливою милозвучністю — збігом голосних і дзвінких звуків, а тому так гармонійно звучить у народних піснях. У фольклорі «Рідна Україна» жіночого роду і персоніфікується з матір'ю. «Це не тільки категорія граматична, а й міфологічна. Шевченко, який виріс серед народних пісень, звертався: «Привітай же, моя ненько, моя Україно»[6]. До речі, неправильно вимовляти Украйна, Вкрайна замість Україна, бо з них неможливо утворити похідних слів. «Українці, українка, а не украйнці, украйнка, де йде накопичення немилозвучних приголосних»[7].

Уже понад два сторіччя точиться суперечка навколо походження етнотопоніма «Україна». На сьогодні існує щонайменше шість розмаїтих його тлумачень. Їх можна систематизувати у такі групи: 1) далека, межова країна; 2) земля, яка лежить далеко від Києва; 3) країна, яка лежить на кордонах слов'янщини або Європи; 4) земля «украяна» плугом і мечем; 5) край, волость; 6) родова країна, уділ[8]. Крім того, з'являються тлумачення явно ненаукового змісту. Відомий мовознавець проф. Я. Рудницький, аналізуючи різні погляди на походження назви «Україна», зробив висновок: «Може, в ні одній ділянці української науки не було стільки аматорства, дилетантизму й самоволі»[9]. Так, наприклад, останнім часом пропагується тлумачення терміна «Україна» за допомогою напівміфічних «укрів» чи «укранів». Твердять, що якесь дрібне плем'я

---

[5] *Геринович В.* Нарис економічної географії України.— Кам'янець на Поділлю, 1920.— С. 14.

[6] *Луцький Ю.* Роздуми над словом «Україна» в народних піснях // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 122.

[7] *Охримович В.* Про виголос і наголос слова «Україна» // ЗНТШ.— 1922.— Т. 133.— С. 84.

[8] *Янів В.* Вступний курс українознавства.— Мюнхен, 1953.— С. 9.

[9] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег: Накл. Укр. книгарні, 1951.— С. 7.

полабських слов'ян, що жило на прилягаючій до Балтійського моря території північної Німеччини (від VII ст. до XI ст.), начебто в доновітню добу називалося «укри» або «украни», і тим самим «явно має відношення до назви України»[10]. Звідси, шляхом карколомних етимологічних мудрацій, доходять висновку, що первісним значенням назви «Україна» є земля побратимів. А втім, про напівміфічних полабських «укрів» чи «укранів» уперше заговорив російський журналіст Надєждін в 1837 р.. Надєждін вважав, що венеди, на його думку, предки слов'ян, вирушили з Карпат у всіх напрямках, а серед цієї венедо-слов'янської течії, «укри-украни» дійшли до Бранденбургії. Прихильники такої полабської версії чомусь міркують: «Не виключено, що вони якимось чином зв'язані з хоронімом (гр. хора — країна) Україна»[11]. Варто підкреслити, що за дивовижним припущенням Надєждіна таїться відома імперська гіпотеза Погодіна-Соболєвського про українців як про карпатських пришельців на береги Дніпра, що нібито там зайняли місце, спорожніле по росіянах.

Можна тут згадати і таку фантазію: «Нам вдалося встановити, що уктріяни — це укі, тобто учені тріяни, як називались брахмани — найбільш освічена і впливова верства троянського суспільства. З плином часу назва уктріяни, будучи дуже престижною, поширилась на всі верстви тріянів і, пройшовши кілька стадій, набула теперішньої форми українці»[12]. До таких фантазій треба долучити вигадки великоросійських шовіністів, які назви «Україна – українство» розглядають як продукт німецьких, австрійських чи ватиканських змов, на додаток до того вважають, що винайшли його все ж поляки. Наприклад, авторство назві «українці» приписують двом польським графам: Чацькому і Потоцькому[13]. Легенда, що назва «українці» була «видумана

---

[10] *Кічак І.* Україна — не окраїна // Визвольний шлях.— 1994.— Кн. 6.— С. 666.

[11] *Лаврів П.* Укри-Украни — наші предки? // Прапор.— 1990.— № 1.— С. 170.

[12] *Багринець В.* Про походження національного імені українців // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді.— Ужгород, 1996.— С. 111.

[13] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Прилож. к ж. «Москва»: Сборник.— М.: Москва, 1998.— С. 142.

поляками», або німцями, чи ще кимсь, мала на меті: по-перше, знищити віру самих українців в українські ідеали, по-друге, мати «законне» виправдання, як казав М. Сціборський, «для переслідування найбільш завзятих і відважних»[14].

Етновизначальний термін «Україна» породив умовно дві школи: прихильників межівської теорії і самобутників[15]. Останні нерідко виступають під стягом ультрапатріотизму, нехтуючи в запалі історичною об'єктивністю. Ось як аргументує свою позицію найбільш відомий із них Сергій Шелухин: «Зміст і значення українського слова «Україна» ніяк не можна пояснити змістом і значенням такого ж по голосові московського слова, як се робили з поясненням слова «Україна» проф. Грушевський, проф. Лінниченко, Цеглинський, Барвінський, Свєнціцький, В. Шульгин, князь Волконський, Стороженко, Щеглов і багато інших, чим допомогли великому політичному і культурному баламутству та шкоді проти національного, культурного, політичного і міжнародного відродження й життя українського народу.

Правдивим і науковим шляхом в сій справі пішов ще в 40-х рр. XIX віку проф. Максимович, який за поясненням українського слова пішов не до польської та московської, а до української мови, з якою українські слова зв'язані органічно.

По-московськи «україна», відносившись до землі, значить те ж саме, що по-українськи «окраїна». В значені «окраїна московської землі». Слово «україна» вживається в московських (наприклад в Псковськім) літописах, законах, актах.

З офіціяльного московського вжитку слово «україна» в змислі «окраїни» московці стали помалу виводити у себе з 1654 р., з якого часу вони мусили вживати його в українському змислі. Вони замінили його у себе українським словом «окраїна», щоб уникнути плутанини й непорозумінь щодо українського народу та його території.

Московське слово «україна» виводять звичайно од «у край» (чого). Земля, яка лежить «у края» якоїсь території — се бо є

---

[14] *Паньківський К.* Роки німецької окупації.— Нью-Йорк; Торонто, 1965.— С. 437.

[15] *Мороз В.* Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору // Другий міжнародний конгрес україністів.— Львів, 1994.— С. 212.

«україна» тої території. Але ж по-українськи така земля зветься «окраїною», а ніяк не «україною». По-українськи не можна сказати «у края» чогось, а треба сказати «скраю», «окрай», «о краї» чогось. Вже через се одно не можна виводити українського слова «україна» од «у края» (порівн. окраєць, окрайка, окрайок).

По-українськи «окраїна» і «україна» — це цілком ріжні поняття і походять од ріжних слів зовсім не одного, а ріжного змісту. Вони походять од слів «окраяти» і «украяти».

Слово «украяти» — значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після свого окремий, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами. Слово «україна» — се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього стає окремим цілим і має самостійне значення, сам уявляє собою світ («Великий світ Україна та нігде прожити...»), окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. Се поняття відноситься тільки до землі»[16].

Сергій Шелухин у революцію став членом Центральної Ради, міністром юстиції в уряді Директорії, пізніше — професором карного права Українського Вільного Університету й Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Виступав він і як поет під псевдонімом С. Павленко і затято боровся з тезою російської історіографії, що, мовляв, назва «Україна» означає окраїну Росії. 1936 р. на цю тему випустив книжку, яку 1992 р. перевидано в Дрогобичі. Праця С. Шелухина є тепер дуже популярною. «З початку 90 рр. в Україні і в східній діаспорі стала відома книга професора С. Шелухина: «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів». Проаналізувавши численні джерела, в тому числі й зарубіжні, автор робить висновок про народну й споконвічну назву імені Україна для історичних земель українського народу, а лінгвістичний і етнографічний аналіз дозволив пояснити первісне значення слова як «вкраяна (відокремлена в своє користування) земля». Власне, і в сучасному мовознавстві слова *край, країна, краяти, кроїти* розглядаються як такі, що мають спільний корінь — його виводять від первісного (індоєвропейського) кореня *кріті* із значенням *відділяти, відокремлювати*. Різниця лише в тому, що

[16] *Шелухин С.* Назва України.— Відень, 1921.— С. 6–8.

ось уже років триста слову «Україна» намагаються надати то значення окраїни чужої держави, ототожнюючи слова *окраїна* й *україна*, то значення пограниччя, виводячи його від словосполучення *у края*»[17]. Так українці, що живуть у Росії, з вдячністю використовують концепцію Шелухина. Їм здається, нібито немає більш переконливих і, головне, більш достовірних аргументів у боротьбі з чорносотенськими інсинуаціями. Версія, що слово «Україна» означає «окраїну Росії», звісно, серед росіян широко розповсюджена. «Побутове уявлення про Україну як окраїну Росії склалося відносно пізно і не відповідає істині. Адже поняття «Україна» було сформульоване ще в XII ст., коли Росія ні як держава, ні як етнонім не існувала. Україна — спочатку переяславська, а згодом подільська — утворилася на краю Великого Степу, і саме він відіграв в українській історії велику і не завжди конструктивну роль»[18].

За А. Русанівським, «назва Україна означає «внутрішня земля», «земля населена своїм народом». На таку думку наводить його і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літописі: «Плакашася по нем (переяславським князем Володимиром Глібовичем) вси переяславци, о нем же Оукраина много постона». Ідеться тут не про якусь «окраїну», «околицю», як це інколи прийнято говорити, — міркує Русанівський, — а про переяславців — найближчих земляків Володимира Глібовича — і про всю рідну країну. Іншими словами, Україна — «внутрішня земля; земля, населена своїм народом»[19]. Інший автор посилається на Пересопницьке євангеліє, де слово «Оукраина» перекладається словом «страна», і категорично стверджує: «Виведення багатьма польськими, російськими, а також українськими авторами походження етнотопоніма «Україна» від слів «Оукраїна», «край» в розумінні пограниччя, кінця якоїсь землі і таке інше вступає в глибоку суперечність з національною психологією українського народу»[20]. Завзято бореться з «пограничниками» і діаспорний

---

[17] *Анісімова Т.* До історії назви «Україна» // Український вибір: Незалежна газета українців в Росії.— 1998.— № 1/2.— С. 10.

[18] *Вовк Т. В., Отрощенко В. В.* Проблеми давньої та середньовічної історії України // Український історичний журнал.— 1997.— № 2.— С. 3.

[19] *Русанівський А.* Україна і українці // Наука і суспільство.— 1989.— № 2.— С. 35.

[20] *Макарчук С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес україністів.— Львів, 1994.— С. 206.

історик Ю. Книш: «Слід належно популяризувати призабуте значення — термін «Україна», як «держава», «батьківщина», «край», «область», а не тільки, чи перш за все, «пограниччя» (точніше) «завойоване пограниччя», та розуміти, що термін «Україна» був відомий і вживаний в середніх віках як народний (демократичний) відповідник «Руської Землі» у вужчому значенні, а також відповідник інших політичних витворів староукраїнських етносуспільств... Нема найменшого сумніву при уважнім вивченні повного контексту вістки, що літописець 1187 р. ужив термін «Україна» в значенні «Руської Землі» вужчої, його політичної «батьківщини», а не якогось невиразного пограниччя»[21] . Норман Дейвіс на цю тему пише так: «Україна — земля, по якій найбільше європейських народів прийшли на свою кінцеву батьківщину. У стародавні часи вона була відома під назвою Скіфії чи Сарматії — за назвами тих народів, які панували у причорноморських степах задовго до приходу слов'ян. Україна займає найбільшу частину південної зони Європейської рівнини — від волзької переправи до карпатських ущелин; по ній проходить головний суходільний шлях з Азії до Європи. Її сучасна слов'янська назва означає «на краю», що є близьким до американського терміна «прикордоння»[22]. Український перекладач англійського історика Петро Таращук не втримався і додав таку примітку: «Тут автор повторює поширену помилку, яка ґрунтується на схожості слова Україна та російського слова «окраина». Борис Грінченко у своєму «Словнику української мови» першим значенням слова Україна дає «країна» і не наводить жодного значення, подібного до «околиці» чи «кордону». Таке значення практично було неможливим для слов'ян, які вважали територію теперішньої України центром слов'янських земель»[23] .

Проте яких би аргументів не вживали «самобутники», однак більшість авторитетних українських дослідників, які простежують поширення назви «Україна» в просторі та часі, стоять на позиціях «пограничників». Вони вважають, що назва «Україна» виникла як назва певного краю (подібно як Волинь,

---

[21] *Книш Ю.* Мілленіюм християнізації України і проблеми історичної термінології // Український історик.— 1988.— № 1–4.— С. 228.

[22] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 71.

[23] Там само.

Галичина, Буковина і т. д.), як назва певної (частини Лівобережжя) окраїнної руської землі. «Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню пограничa, а в XVI в. спеціалізована в приложеню до середнього Подніпровя, що з кінцем XV віку стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем, — набирає особливого значіння з XVII в., коли то східна Україна стає центром і представницею нового українського житя і в різкій антітезі суспільно-політичному і національному укладові польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України. Ім'я «України» зростається з сими змаганнями і надіями, з сим бурливим вибухом українського житя, що для пізнійших поколінь стає провідним огнем, невичерпаним джерелом національного і суспільно-політичного усвідомлення, надій на можливість відродження і розвою. Літературне відродження XVI в. прийняло се імя для означення свого національного житя»[24].

Видатний мовознавець Я. Рудницький писав: «...всі пояснення назви «Україна», що в'яжуть її генезу безпосередньо з дієсловом «краяти», — ненаукові, це типові псевдології»[25]. Взагалі проф. Я. Рудницький переконливо доводить, що «значеневий розвиток слова «Україна» в напрямку «землі, країни взагалі», почерез проміжну стадію «меншої просторової одиниці, частини землі» ішов з первісного значення «межівської землі, пограниччя»[26].

Якщо навколо тлумачення етноніма «Україна» досі точаться жваві суперечки, то стосовно первісного місцерозташування особливих принципових розходжень немає. Усі сходяться на тому, що назва «Україна» з'явилася на означення середнього Подніпров'я, що межувало з великим степом. «Замітне те, що як колись у княжих часах із Києва поширилася на всі землі нашого народу назва «Русь», так само в часах Козаччини поширилася звідти назва «Україна»[27]. В'ячеслав Липинський відзначав: «Є річчю характерною, що клич відродження вийшов з тієї самої

[24] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси... Т. 1.— С. 2.

[25] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег: Накл. Укр. книгарні, 1951.— С. 43.

[26] Там само.— С. 61.

[27] *Барвінський Б.* Назва Україна та її поява на Закарпатті в XVII стол. // Діло.— 1939.— 6 квіт.

наддніпрянської полянської землі, що в перший період, в часи Київської держави називалася Русь, — а в другий період, починаючи з XVI ст., звалася Україною»[28]. Власне, ця обставина була запорукою поширення нового етноніма.

«Назва «Україна» в історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. Увібрала в себе майже всі значення цього слова, відомі ще з попередньої епохи: «окраїни», «козацької території», «місцевості». Територіальний, краєвий контекст цієї назви виразно домінує над етнічним. Роль загальнонаціонального символа «Україна» починає відігравати лише з 30-40-х років XIX ст., остаточно витісняючи «Малоросію» лише в першій половині XIX ст.»[29].

Треба пам'ятати, що термін «Україна» пройшов семантичну еволюцію. «На початку XIX ст. офіційне вживання терміна Україна стосувалося лише Слобожанщини. Це пояснює, чому тогочасні письменники могли протиставляти Україну (Слобідсько-Українську губернію) Малоросії (Чернігівській та Полтавській губерніям, що відповідало колишній Гетьманщині). Польські джерела XIX ст. регулярно говорять про «Волинь, Поділля й Україну», під цією останньою розуміючи Київщину»[30]. Про семантичну еволюцію поняття Україна пише Р. Шпорлюк. «Не менш поширеним, ніж міф, що Україна була три з половиною століття частиною Росії, є неправильні тлумачення значення назви «Україна». Звісно, в найбуквальнішому розумінні назва «Україна» справді означає «окраїна». Проте ця назва в нинішньому, сучасному розумінні дуже відрізняється від того значення терміна «Україна», яким послуговувалися в минулому поляки та росіяни для означення своїх прикордонь, своїх досучасних «Україн». (Тому предки сучасних українців теж вели мову про Україну, та не називали себе українцями). Ба більше, те, що поляки називали «Україною» в один час, вельми відрізнялось від того, що вони називали «Україною» в інші часи;

---

[28] *Lypyńskyj W.* Nazwa «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenia historyczne // Z dziejyw Ukrainy.— Krakyw, 1912.— S. 49.

[29] Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х.: Око, 1995. – т. 5. – (Нова серія). – с. 12.

[30] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.— К.: Основи, 1994.— Т. 1.— С. 44.

так само можна сказати про росіян та їхні «України». Важливо те, що наприкінці дев'ятнадцятого століття народ, нині знаний як українці, почав називати себе українським, а свою Батьківщину — Україною»[31]. «Слово «Україна» означає, на думку багатьох, погранична земля, й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви «Україна», що її тепер стали уживати — зразу тільки в розмовній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнево замінило традиційне, «Русь», що виводилося від середньовічної Київської держави»[32]. Такого ж погляду дотримувалися українські географи С. Рудницький, М. Дольницький, В. Кубійович. Географи наголошували, що Україна «є межовою країною Європи, лежить на переході до Азії й до її степово-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря, лежить на пограниччі лісів і степів»[33].

Із москвоцентричної та варшавоцентричної точки зору, можливо, назва Україна виглядає соромливою термінологічною вадою, мовляв, якась там околиця чи то Польщі, чи то Росії. З києвоцентричної точки зору назва «Україна», «українець» виглядає терміном з глибоким історичним достоїнством, як назва країни і народу, «розташованого на Великому степовому кордоні між Європою і Азією»[34]. Як відзначив З. Бжезінський, «ключовий пункт, про який треба памятати, – це те, що Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії»[35].

Геополітично Україна поділяється на три взаємопов'язані частини: центральноєвропейська, східноєвропейська і південно-середземноморська. Разом вони творять Великий кордон між Європою і Азією, кордон, який для західної цивілізації відіграв і

[31] *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність.— 1996.— № 11.— С. 75.

[32] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.– К.: Основи, 1994.– Т. 1.– С. 6.

[33] *Кубійович В.* Географія українських і сумежних земель.— Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943.— С. 5.

[34] *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність.— 1992.— № 3.— С. 67.

[35] Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.– с. 122.

відіграє винятково доленосну роль. В інтерпретації Декалогу українського націоналіста про цей кордон мовиться з містичною гордістю: «Я — Дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопи й поставив на грані двох світів творити нове життя»[36]. В кожному разі тепер суперечки між «самобутниками» і прихильниками межівської теорії позбавлені політичного значення. Російське та польське тлумачення семантики назви «Україна» від слова «окраїна», яке викликало таке роздратування, безповоротно втратило гострий політичний сенс околиці чи периферії будь-чого. «Україною став означуватися географічний простір, що простягався від земель донських козаків до північних графств Угорщини, від гирла Дунаю до точок північніше Сум та Харкова»[37]. Видатний дослідник і популяризатор нашого нового етноніма Б. Барвінський ствердив: «Від XVII ст. єствує нове загальнонародне ім'я: «Україна», «українець», «український», котре вже тоді обняло усі наші народописні землі»[38]. Сучасна територія Української держави є вдвічі більшою від території Польщі та більшою від основної етнічної території т. зв. «Центральної Росії». «Навіть поверховий погляд на мапу Європи дає зрозуміти, що такий обшир не може бути «околицею» або «периферією» будь-чого»[39]. Іншими словами, спекуляції навколо походження етнотопоніма «Україна» мають тепер уже суто академічний, кабінетний характер. «Для сучасного українця, який серцем відчуває, а звідси й усвідомлює семантику назви свого краю, Україна в її державному статусі й культурних завоюваннях не перегукується ні з якою порубіжністю, а тим більше периферійністю, бо такі поняття стосовно неї коли й не цілком відійшли в забуття, то ґрунту для живучості не мають. Для нього вона стає батьківщиною, а отже, й позицією громадянства, предметом нашої національної гордості й любові, вболівань і турботи і, разом з тим, прилученням до всесвітньої федерації міжнаціонального духовного єднання та до скарбниці цінностей

[36] *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів.— Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.— Т. 1.— С. 126.

[37] *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність.— 1996.— № 11.— С. 75.

[38] *Барвінський Б.* Наше народне ім'я // З великого часу: Воєнний літературно-науковий збірник.— Львів, 1916.— С. 100.

[39] *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність.— 1996.— № 11.— С. 75.

загальнолюдської цивілізації»[40]. Всі означення на підставі розмаїтих тлумачень походження терміна Україна поступилися одному значенню: Україна — етнічна територія великого українського народу. Твердження польського історика Грондського (XVII ст.) та його послідовників, що Україна є «окраїною Польщі», чи російського історика Карамзіна (XIX ст.) та його послідовників про «окраїнне положення в Російській імперії» є застарілими політичними тенденціями, які в сучасних, а тим паче в майбутніх реаліях не відіграють жодної ролі.

---

[40] *Франко З.* Обшир землі пращурів // Україна.— 1989.— № 33.— С. 23.

XVIII. ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ

За полемічною завісою навколо проблеми етимології слова «Україна» часто-густо зникають з поля зору питання, надзвичайно важливі для розуміння сутності історичної долі українського народу. По-перше, це питання про причину, яка змусила народ поміняти етновизначальні терміни, по-друге, як ці переміни відбувалися в історичній реальності.

«З боку українського народу перехід до нового етноніма був, зрештою, не чим іншим, як протидією асиміляторським процесам, політиці денаціоналізації українців, розчинення їх в «общерусском море», яка невідступно проводилася правлячими колами Російської імперії. І характерно, що названий перехід активніше протікав і раніше завершився в регіонах України, ближчих до Росії, тоді як у західних регіонах, суміжних із польським етносом, ще до недавнього часу збереглися етнічні самовизначення «Русь» і «руський» («русинський»)»[1].

Очевидно, поширення нової самоназви стимулювалось ворожою московською тактикою мімікрії в етнонімічній термінології. «Явище відсутності в українців у середині (чи дещо пізніше) XVIII – у XIX ст. єдиного ендоетноніма слід визнати явним відхиленням від загально існуючих закономірностей розвитку й існування етносів. Було воно створене штучно втручанням у життя українського етносу сторонніх сил, зокрема, виникло внаслідок дії офіційних кіл Москви, а також ослаблення в II половині XVIII ст. української етнічної еліти, що привело до руйнування в підросійській Україні колишнього загальноукраїнського етноніма «русь»/«русини». Таке ненормальне явище

[1] *Наливайко Д.* Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст. // Сучасність.— 1993.— № 2.— С. 103.

в житті етносу, як відсутність єдиного етноетноніма не могло довго існувати, якщо сам етнос зберігався. І незабаром ситуація була виправлена, повернувшись до норми: з'явився новий етнонім – «українці»[2].

Треба було «знайти собі нове ім'я, що гарантувало б його національну незалежність, що не давало б можливости московським шахраям грати на помішані назв Росія з Руссю»[3]. Щоб зірвати смертельно небезпечний асиміляторський натиск московського царизму, за обставин повного політичного та культурного безправ'я не було іншого виходу, за свідченням багатьох авторів, як замінити назву «Русь-русин» іншою назвою. «Щоб відрізнити свою націю і територію від москалів, інтелігенція наша мусіла відкинути свою давню назву «руської» й прийняла для своєї нації нашу народню назву — «українська», а для території назву «Україна», яка вживається в народних піснях»[4]. Про потребу змінити етнонім висловлювалися багато тогочасних українських патріотів. Розуміння цього процесу постійно наростало: «У міру того, як поняття малоросійської політичної нації, малоросійських прав і свобод ставали надбанням історії, національна самосвідомість української верхівки починала орієнтуватися на інші, зокрема на географічні та етнічні знакові символи. Проте в кінці XVIII — на початку XIX ст. цей процес був далеким від свого завершення. Про це свідчить, зокрема, наявність різних найменувань української території та народу: окрім «Малоросія», це також «Україна», «Русь», «Росія», «Южная Русь» та деякі інші, похідні від названих»[5]. Однак поступово та неухильно, все ж таки, відбувався процес вибору єдиної назви.

«Ім'я руського зробилось і для півночі, і для сходу тим же, чим з давніх літ зоставалось, як виняткове надбання південно-західного народу (тобто українського). Тоді останній зоставався ніби без назви; його місцеве приватне ім'я, яке вживалося іншим народом (московитами) лише загальне (державне), зробилося

[2] Балушок В. Несподіванки української етнонімії.// Київська старовина. – 2002.– №5. – с. 33.

[3] *Онацький Є.* Наше національне ім'я. Наш національний герб.— [Б. м.]: Українське вид-во «Перемога», 1949.— С. 28.

[4] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.— С. 348.

[5] *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження.— Х.: Основа, 1996.— С. 29.

для другого тим, чим раніше було для першого. У південно-руського (українського) народу ніби було вкрадено його прозвище. Роль повинна була перемінитися у зворотному вигляді. Оскільки у старину північно-східна Русь (Московщина, Залісся) називалася «Руссю» тільки в загальному значенні (у розумінні державному), а в своєму частковому мала власне найменування (Московія, Залісся), так тепер південно-руський (український) народ міг назватися в загальному (у державному) розумінні, але в частковому, своєрідному, повинен був знайти собі іншу назву»[6].

Так писав знаменитий професор Київського (і Петербурзького) університету Микола Костомаров. Про потребу знайти іншу самоназву писав і славнозвісний професор Львівського університету Омелян Огоновський: «Наш народ тому не винуват, що царі московські перенесли назву Русь на свою державу, та що наша батьківщина лишилася свого питомого імені»[7].

Як бачимо, два українські патріоти-інтелектуали, що одночасно жили по різні сторони імперіалістичних кордонів (один — у Росії, інший — в Австрії), однозгідно пояснюють причину зміни етноніма. Таку ж причину подають і вчені-чужинці: «Намагання осельників Південної Росії, так званих малорусів, пустити в ужиток знову назви «Україна», «українець», «український», — зазначав визначний австро-хорватський славіст В. Ягіч, — пояснюється тим, що в них прокинулася національна свідомість і вони природньо бажають якомога сильніше зазначити етнічну окремішність малорусів супроти офіційної великоруської народности, вживаючи зовсім окремої назви, яка виключала б усяке змішання великорусів і малорусів»[8].

Таке змішування призвело, як справедливо зазначає А. Міллер, до того, що «територія сучасної України перетворилася в XIX ст. в об'єкт справжньої термінологічної війни»[9]. Російський академік Корш виступив 1912 р. в газетах «Утро России» і

---

[6] *Костомаров Н. И.* Собр. соч.: В 8 кн. 21 т.— СПб., 1903.— Кн. 1.— С. 37.

[7] *Огоновський О.* Історія літератури руської.— Львів, 1891.— Т. 1.— С. 8.

[8] *Дорошенко Д.* Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву «українці» // Зап. Іст.-філ. відділу ВУАН.— К., 1927.— Кн. 10.— С. 275.

[9] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»...— С. 36.

«Биржевые ведомости» з таким поясненням етнонімічної ситуації українців у Росії: «Патріоти відомого кшталту надають перевагу звертатися до почуттів, ніж до логіки, а етнографічне становище українців, на жаль, таке, що надає можливість логічної сваволі в оцінці їх племінної особливості: з одного боку «хахол» — не те, що «кацап», а з іншого боку, на відміну від поляка, чеха, серба і всякого іншого слов'янина, він «русский». Логічно думаюча людина скаже: «Так, він «русский», але не «великорос». А російський спеціаліст із патріотичних справ переможно вигукне: «Ага, він — «русский». Ми — так само «русские». Виходить, він нічим не відрізняється від нас і не сміє вимагати чогось особливого. Ось на цьому двоякому смислі слова «Русь», «русский» і ґрунтуються непорозуміння — не завжди щирі — наших політиків, теоретичних і практичних, щодо малоросів або українців»[10].

Наскільки гострою політичною необхідністю для нашої уярмленої нації стала проблема переходу на новий етнонім, ми можемо скласти собі уявлення із слів М. Грушевського, який особисто значною мірою спричинився до того, що ми тепер звемося українцями.

«Літературне відродження XIX ст. приймає назву українського для означення нового національного життя. Для того, щоб підкреслити зв'язок нового українського життя із старими традиціями нашого народу, виникла складна форма Україна-Русь, українсько-руський: старе традиційне ім'я пов'язувалося з новим терміном українського відродження і руху. Проте останнім часом дедалі ширше вживаються і в українській, і в інших літературах прості терміни Україна, український не тільки стосовно сучасного життя, а й коли ідеться про попередні його фази, і ця назва витісняє поступово всі інші. На означення ж усієї сукупності східно-слов'янських груп, у філологів званих звичайно руською, доводиться вживати назву східно-слов'янська, щоб уникнути плутанини русского в значенні «великоросійського», русского у значенні «східно-слов'янського», і нарешті руського в значенні «українського» (як воно ще й до сьогодні в повній силі зостається в ужитку Галичини, Буковини і Угорської Русі). Така плутанина дає причину до постійних ненавмисних і навмисних

[10] *Чигирин А.* Украинский вопрос.— Париж, 1937.— С. 4.

непорозумінь, і ця обставина змусила українське суспільство в останній час твердо і рішуче прийняти назви Україна, український.

У цій неясності, плутанині термінології відбилася важка історична доля українського народу. Несприятливі історичні умови позбавили його будь-якого значення в сучасному культурному і політичному житті, хоч він належить до найчисленніших народів Європи. Компактною масою займають українці велику та родючу територію, а своєю історією і витворами свого духа вони довели, що володіють видатними здібностями, багатим обдаруванням і мають право на осягнення свого особливого місця у вселенській історії. Розбивши політичне життя українського народу, опустивши його на дно економічного, культурного, а разом з тим національного упадку, несприятливі історичні умови покрили забуттям світлі і славні моменти його минулого життя, прояви його активності, його творчої енергії і на цілі століття кинули на розпуття політичної боротьби як беззбройну, беззахисну здобич завойовницьких апетитів сусідів, як етнографічну масу, позбавлену національної фізіономії, без традицій, навіть без імені»[11].

На першій сторінці своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси» М. Грушевський зазначає: «Його старе, історичне ім'я: Русь, русин, руський, в часи його політичного й культурного упадку було присвоєне великоруським народом, котрого політичне й культурне життя розвинулося на традиціях давньої Руської держави, так що Московська держава (передовсім наслідком династичних зв'язків) уважала себе її спадкоємницею. Коли у XVII ст. український нарід також входить в склад Московської держави й виникає потреба відріжнити його від московського народу, починають входити більше менше нові й штучні імена для нього, з яких довго держався офіціально прийнятий термін: «малоросійський», «Малоросія». Тепер же в українськім письменстві прийнято ім'я: «українсько-руський»[12].

В аналогічний спосіб пояснювали історичну потребу зміни українцями етноніма В. Окунь-Бережанський та інші україн-

---

[11] *Грушевский М. С.* Иллюстрированная история украинского народа.— СПб., 1913.— С. 4–5.

[12] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси...— Т. 1.— С. 1.

ські вчені: «...для відріжнення рідної Руси від Великої Руси як Московщини стали називати свою Русь Україною і з тої назви витворили слова: «українець — український»[13]. Ця проблема стала постійним сюжетом для українських авторів у дореволюційні часи. «Наш нарід в межах російського царства, аби відріжнити свою народність від московської, мусив цілком закинути слова «Русь» і «руська» мова (на означення нашої землі і мови), а натомість мусів уживати лише слів «Україна» і «український»[14]. Пояснюючи причини зміни етноніма, професор Томашівський писав: «Ми свого імени не зрікаємося, ми є руський нарід і наша мова є руська мова, але щоби ніхто не міг баламутити, що наш нарід і московський нарід — то одно, — тому ми називаємо себе українцями. Бо ми що іншого, а россіяни, «русскіє» що іншого; наша історія одно, а їх друга»[15].

Таке ж пояснення зроблено в спеціальній збірці статей, що вийшла на початку XX ст. на Буковині. «Наші люди усі добре знають, що Русин що інше а Москаль що інше. Однак москалі називають себе також «рускими» і на відміну від нашого «руського» пишуть два «с». В письмі-то «русский» (з двома «с») значить російський або московський, а «руський» (з одним «с») означає наш нарід. На письмі се видко, — але як хто говорить, то в бесіді не мож розріжнити, чи він сказав «русский» з двома «с» (в значіню «росийский»), чи сказав «руський» з одним «с» (в значіню «руський»). Тому із того виходить чисто баламутство»[16].

Причини переходу на новий етнонім відомий український публіцист пояснював так: «Історія дала нам нове ім'я, мало що молодше та краще від старого, забраного ворогами, ужитого до своїх поганих гнобительських цілей, що се новійше, здоровійше ім'я не допускає вже ніякого баламутства, не робить нашої землі ні польською толокою, ні московською займанщиною, тільки

[13] *Окунь-Бережанський В.* Чому Русини або Малороси називаються українцями?— Самбір, 1932.— С. 57.

[14] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 69.

[15] *Томашівський С.* Притча про двох сусідів, що мали одне ім'я.— Львів, 1909.— С. 16.

[16] Русини а москалі: Збірка статей і оповідань.— Чернівці: Руська Рада, 1911.— С. 3.

нашим власним прадідним добром, на котрім наш нарід повинен стати своїм виключним паном»[17].

У книжці, яка вийшла на початку революції, знову знаходимо аналогічні аргументи. «Там же, де українці мали зносини з московцями, треба було відзначити себе, як окреме плем'я»[18].

Більш-менш свідомий процес зміни назви можна спостерігати вже з XVII ст.

Від Полтавської катастрофи (1709 р.) посилилась агонія української державності, яка завершилася скасуванням гетьманщини (1764 р.). Українська держава як суб'єкт міжнародних відносин зникла, проте український народ виявив безпрецедентну пружність, бо саме в той період почав масово освоювати плугом величезні простори півдня і сходу, які були здобуті козацькою шаблею. І вже на початок XIX ст. український етнос укоренився від поліських боліт до хвиль Азовського і Чорного морів. «Процес формування національної території українців, як про те переконливо свідчать документальні матеріали, найбільш активно проходив приблизно з кінця XVII ст. по кінець XVIII ст. і в основному (хоча, зрозуміло, не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто у часі він фактично повністю збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютистської монархії в Російській державі й ліквідацією царатом усіх ознак своєрідної української державності. І все ж, незважаючи на ці обставини, саме тоді продовжувало спостерігатися географічне поширення назви «Україна» на всі землі, заселені власне українською спільнотою. Термін «український» (у розумінні національної приналежності) дедалі частіше почав зустрічатися у тогочасних джерелах. Вислови «нація», «національний» стали більш вживаними як у розмові, так у писемних документах (особливо це характерно для другої половини XVIII ст.). Безпосередньо корінні жителі класифікувалися як «нація русинів», «малоросійська» чи «українська нація» і т. ін.»[19]. Варто сказати, що героїчна боротьба козаків зі степом почалася на декілька століть раніше. Всесвітньовідомий англійський історик Арнольд Тойнбі

---

[17] *Назарук О.* Як називається наш рідний край і нарід?— [Б. м.], 1915.— С. 3.

[18] *Ванькевич К.* Хто ми і від кого походим?— Проскурів, 1917.— С. 66.

[19] *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право.— К.: Основи, 1996.— С. 92.

відзначав, що запорозькі козаки здійснили «безпрецедентний подвиг», утворивши новий суспільний прошарок, «який організував своє життя в такий новий і незвичний спосіб, що це надало змогу осілому суспільству вперше за свою історію не тільки вистояти в боротьбі проти євразійських кочовиків, не тільки покарати їх раз чи двічі за допомогою короткочасних месницьких походів, а перемогти їх уже по-справжньому: відвоювати в номадів територію і змінити її ландшафт, перетворивши кочові пасовиська на селянські ниви, а стійбища — на осілі села»[20].

Необхідно підкреслити, що зумисно створена плутанина етновизначальних термінів зробила свою деструктивну справу. Хоч етнонім Русь не є тотожним, ідентичним до терміна Росія, оскільки перший природний, з глибин віків, а другий — штучний, утворений в Істамбулі грецькими церковниками в XVI ст., проте їх оманлива зовнішня подібність, а також небезпечна подібність етнонімів русин — руський вимагали від нашого народу розпізнавальних змін. Уперше для Гетьманщини (приблизно Полтавська та Чернігівська області на сьогодні), яка внаслідок козацького військового союзу з Москвою вже з 1667 р. поступово перетворювалася у царську колонію, питання зміни національного імені висувається як гостра політична проблема. Саме там, на Лівобережжі дошкульно відчули, як плутанина термінів ставить під загрозу національну окремішність, зрозуміли, що «назву руського необхідно замінити на таку, яка мала б ознаки відмінності від східної Русі, а не схожість з нею»[21].

Перехід на новий мовний символ народу, на етнотопонім Україна був для Русі процесом болісним і затяжним. Із Лівобережжя розповсюдження нової назви йшло на захід разом з поширенням Російської імперії. «Наче самообороною нашого народу було те, що на означення своїх земель прибрав він собі нове народне ім'я: Україна, не визбуваючись, одначе, прав до старого історичного імені Русь»[22]. Дослідник історії України

---

[20] *Тойнбі Арнольд Д.* Дослідження історії: У 2 т.— К.: Основи, 1995.— Т. 1.— С. 123.

[21] *Костомаров Н. И.* Собр. соч.: В 8 кн. 21 т.— СПб.: Изд-во Лит. фонда, 1903.— Кн. 1.— С. 38.

[22] *Барвінський Б.* Велика й Мала Україна.— Львів: Накл. Укр. книгарні, 1925.— С. 4.

другої половини XIX ст. відзначив, що «українські активісти початково користувалися поняттям «Русь», яке в їх системі, як і в польській, принципово відрізнялося від поняття «Россія», що означало всю імперію. Поступово вони переключилися на термін *Україна*, щоб уникнути постійної плутанини між їх трактуванням поняття «Русь» як «Україна» і значенням цього терміна як спільного для всіх східнослов'янських земель. Українофілам довелося також утверджувати новий термін *українці* замість більш розповсюдженої самоназви *русини* для того, щоб перебороти традицію минулих двох сторіч, які акцентували спільність імені для всього східнослов'янського населення»[23].

Як уже було сказано, перехід на нову назву був процесом затяжним, повільним і драматичним. «Щойно по Хмельницькім (в XVII), а особливо по Мазепинім погромі під Полтавою (в XVIII віці) стали в нашого народу загибати назви «Русь», і «Русини», а натомість приймаються імена «Україна» і «Українці»[24]. Однак конституція Пилипа Орлика з 1710 р. встановлювала устрій для майбутньої республіки, яка мала б назву держави «Війська Запорозького й Народу Руського». Назва «Україна», як бачимо, тут ще відсутня.

Аж до другої половини XIX ст. російські бюрократи в далекому Петербурзі, заколисані солодким колоніальним міфом про «єдіную, нєдєлімую», не добачували небезпеки для своєї асиміляторської політики в термінах «Україна», «українець», «український»[25]. Створена 1764 р. на терені Слобожанщини нова губернія спершу мала офіційну назву «Українська». Лише з 1835 р. Слободсько-Українську губернію перейменовано на Харківську.

На початку XIX ст. у межах Російської імперії з'явилися друком ряд видань з промовистими титулами: «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский домовод» (1817), «Украинский Альманах» (1831). Згодом вийшло два випуски «Украинского сборника» (1838, 1841), а також упорядковані

---

[23] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении.– СПб: Алетейя, 2000.— С. 43.

[24] *Цегельський Л.* Русь — Україна, а Московщина — Росія.— Царгород, 1916.— С. 86.

[25] *Андрусяк М.* Терміни «Руський», «Роський», «Російський» і «Білоруський» в публікаціях XVI–XIX століть // Збірник на пошану Івана Мірчука.— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974.— С. 13.

М. Максимовичем альманахи «Украинец» (1859, 1864). М. Костомаров опублікував «Українські балади», «Украинские сцены из 1649 года» і написав програмний документ Кирило-Мефодіївського братства «Книга битія українського народу», П. Куліш — віршовану епопею «Україна» (1843). Істотним було те, що у більшості згаданих видань вміщено пісні та казки з усіх українських етнічних регіонів, що надавало терміну «український» загальнонаціонального значення[26].

Царський уряд не відразу здогадався, яка ідеологічно-революційна сила ховається за назвою «Україна».

«Україна відігравала для Росії винятково важливу і багатопланову геополітичну роль: робила останню соліднішою, більш європейською, перетворювала її в державу з певними національними традиціями, численними культурними надбаннями, служила своєрідним мостом для проникнення через морські транспортні шляхи (Босфор і Дарданелли) в країни Середземномор'я, а також далі, особливо на південь, південний схід і схід Азії. Усе це призвело до того, що, врешті-решт, більшість росіян узагалі не уявляє свого існування без України, яка до того ж постійно поставляла Росії «етнічний матеріал» для прискореного зростання її населення»[27]. У російських школах вивчався напам'ять такий хрестоматійний вірш О. К. Толстого про «Малороссию»:

Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу,
И до земли висит их плод тяжелый,
И чист, и тих, и ясен свод небес…

«Выезжая на малороссийскую равнину,— писав відомий педагог К. Д. Ушинський,— с какой бы то ни было стороны: с великорусской ли, срединной, холмистой возвышенности, с белорусских ли песчаноглинистых пространств, ограниченных с юга течением Десны, из лесистой ли Литвы по берегам

[26] *Макарчук С.* Україна і українці: поява, поширення та утвердження назв // Другий міжнародний конгрес україністів.— Львів, 1994.— С. 209.
[27] *Заставний Ф. Д.* Українські етнічні землі.— Львів: Світ, 1993.— С. 11.

Припяти, из южных ли степей, недавно населенных, — вы невольно замечаете, что въехали в особенную страну, страну какой-то тишины, неподвижности, словом, в страну вековечно земледельческую. Этот характер вековечной равнины, с незапамятных времен кормившей и продолжающей кормить многие поколения одного и того же племени, ярко отражается и в характере населения, крепко связанного с своею землею, тихого, неподвижного, в котором весь быт сложился по условиям земледелия, у которого все обычаи, все предания, все песни проникнуты земледельческим характером... В великорусе вы не заметите той привязанности к земле, он не задумается бросить свою деревню надолго и даже выселится из нее навсегда...»[28].

Подібні спостереження зробив російський історик Погодін, який 1842 р. писав про свою любов до малоросійських поселень, до принадних білих осель у тіні зелених пишних дерев на схилах гори, коли видно з першого погляду, що їхній мешканець приятелює з природою, що він любить свій дім-стріху і не кидає його без потреби, й зовсім не так, у Великоросії, де й часто рослинки не побачиш коло «ізби», й рідко коли сидить удома клопітливий господар, він поспішає з промислу на промисел, у нього хата лише для переспання»[29].

Провідники національного відродження, на яких історія поклала завдання змінити наш етнонім, якийсь час вагалися. Діячі старшої генерації схилялися до назви Малоросія (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Максимович, Гребінка). Однак для простого народу термін Малоросія був незрозумілий, невизначений і стосувався тільки частини України. Молодші вибирали термін Україна (Гулак-Артемовський, Срезневський, Бодянський, Маркевич, Куліш). На вибір нового національного імені впливала, безперечно, мовна практика люду Подніпров'я, серед якого назва «Україна» набрала широкого розповсюдження.

Про вплив на вибір нового етноніма Тараса Шевченка треба сказати окремо, бо вирішальну роль у поширенні етноніма

[28] Отечествоведение: Россия по рассказам путешественников и ученым изследованиям.— СПб., 1871.— Т. 2.— С. 6.

[29] Гуцало Є. П. Ментальність орди: Статті. – К.: «Просвіта», 1996, - с. 44.

«Україна» відіграла, безперечно, його творчість, хоча сам він, як свідчить «Словник мови Т. Г. Шевченка», ніколи не вживав термінів «українець», «українка», «український». Однак «завдяки популярности творів Тараса Шевченка сформувались терміни «український» і «українець» від назви «Україна», яку виніс народний геній з усної народної традиції, що збереглася також у народних думах»[30]. Водночас у журналі «Основа», в якому співпрацювали друзі Т. Шевченка, неодноразово вживаються найменування «русин», «русинські письменники», «русинська мова»[31].

«Назви — «українець», «український», у Шевченковім «Кобзарі» не зустрічаємо, Шевченко уживає для означення субстантивного і ад'єктивного імені членів української нації нашої традиційної назви — «козак», «козацький».

Подай же руку козакові
і серце чистеє подай!

або:

А над дітьми козацькими
Поганці панують.

Зате назва «Україна» вживається постійно. У Шевченка назва «Україна» охоплює всю територію, заселену нашим народом»[32].

Я. Рудницький так пояснює відсутність терміна «українець» у творчості Шевченка: «Шевченко систематично уникав назви «українець», що ця назва, за його часів, ще не містила ніякої національно-державної традиції, не нагадувала про історичну спадщину, радше пасувала для означення етнічно-мовної «народности», аніж державнотворчої нації — а Шевченкові йшлося саме про цю останню. Адже таких словосполучень, як «українська незалежність» або «українська самостійність», за життя Шевченкового взагалі ще не існувало, а існувала для означення того самого поняття — «козацька воля». І для нас повинно, насамперед, важити не те, яких саме мовних виразів (своєї доби) великий поет вживав у своїх творах, а те, який ідейний

---

[30] *Андрусяк М.* Терміни «Руський»... — С. 13.

[31] Див.: *Левченко М.* Заметки о русинской терминологии // Основа.— 1861.— Июль.— С. 183–185.

[32] *Феденко П.* Наша національна назва у Шевченка. Цит. за: *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег, 1951.— С. 25.

зміст він у них вкладав, і з якою національно-політичною конструктивною метою»[33].

Не можна не згадати тут іншого генія українського роду — Миколу Гоголя. На молоду українську інтелігенцію, поряд з Шевченком, народними піснями і думами, в яких постійно вживається етнотопонім Україна, величезний вплив справила творчість Гоголя, зокрема повість про запорозьке лицарство «Тарас Бульба», де часто вживається термін «Україна». «Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и казачество на всю Украину!». «...А что мне отец, товарищи и отчизна?» — сказал Андрий, встряхнув быстро головою и выпрямив весь прямой, как надречный осокор, стан свой... «Кто сказал, что моя отчизна Украйна?»[34]. Або знамените гоголівське запитання: «Чи знаєте ви українську ніч?».

О. Пріцак пов'язує утвердження слова «Україна» з утворенням 1805 р. Харківського університету. «Це був перший університет західного типу. Саме звідтам починається промінювання світських ідей в Україні»[35].

Вивчення етнографії та фольклору, яке під впливом животворних ідей романтизму набрало широкого розвитку, виявило міцну етнічну неподільність українського народу, хоч і роздертого загарбниками на частини. Ця обставина, до речі, бентежила тих догматичних етнологів, які вважали, що єдність етнічної спільноти ґрунтується на зовнішніх атрибутах: на спільній державі, на спільному економічному ринку, на спільній юриспруденції, спільному війську і т. ін. Вирази здивування щодо нетиповості українців, які, попри відсутність згаданих атрибутів, залишилися єдиним народом і зуміли об'єднатися врешті-решт, подибуємо до сьогодні: «Разючий приклад українського народу, землі якого більшу частину його історії входили до держав, створених іншими етносами»[36]. Додаймо, що такими нетиповими

[33] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег: Накл. Укр. книгарні, 1951.— С. 101.

[34] *Гоголь Н. В.* Собр. соч.: В 6 т.— М.: Гослитиздат, 1949.— Т. 2.— С. 49, 88.

[35] Проблеми дослідження історії України: Збірник матеріалів першого круглого стола істориків.— Львів, 1993.— С. 152.

[36] *Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г.* Человечество — это народы.— М.: Мысль, 1990.— С. 179.

народами виглядають євреї та вірмени. Єдність українців проявлялася в однорідних звичаях, віруваннях, способі життя, у піснях, думах, прислів'ях, приказках, казках та інших формах усної творчості, а також у спільних ідеалах, аналогічних мотивах, у подібності висловів, зворотів, подібності етимологічних форм та фонетичних особливостей мови[37].

«Широке поширення назви Україна, український, зокрема в XVIII й XIX ст., між українським народом викликало реакційні заходи з боку окупантів України, зосібно росіян, включно до заборони цієї назви й офіційно-урядового введення термінології «Малоросія», «малоросійський». Та, незважаючи на всі заборони, назва Україна жила глибоко в народній свідомості, що знайшло своє формальне завершення на початку XX ст.»[38].

Із середини XIX ст. під російською займанщиною з'явилася патріотична суспільно-громадська течія, що отримала характерну назву «українофільство». На зміну їй прийшли згодом нові течії з новими назвами. «Загалом представники українського національного руху пореформеної доби дістали різні назви в історичних джерелах. Це, зокрема, «громадівці», «малорусофіли», русинофіли», «українські хлопомани», «хохломани», «українські соціялісти-федералісти» тощо»[39]. Українофіли доклали великих зусиль для збереження та вивчення народної культури — мови, пісень, народної творчості, історії, побуту тощо. Власне, українофіли стали першими утверджувати і поширювати новий національний етнонім. У листі до М. Драгоманова з 1891 р. Леся Українка стверджувала: «Скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства»[40].

З українофільського руху виросло наприкінці XIX ст. радикальне Братство Тарасівців. У його програмових засадах (1893 р.) відзначено: «Скажемо коротко: українофільство показало нам і цілому світови, що існує і нидіє якийсь

---

[37] Труды єтнографическо-статистической єкспедиции в Западнорусский край.– СПб., 1872.— Т. 7.— С. 455.

[38] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег: Накл. Укр. книгарні, 1951.— С. 93.

[39] *Світленко С. І.* Народництво в Україні // Укр. Іст. журнал.— 1997.— № 3.— С. 45.

[40] *Українка Леся.* Твори: У 5 т.— К., 1956.— Т. 5.— С. 47.

зневолений, зрабований народ, що зветься Українцями»[41]. Один із засновників Братства Тарасівців, громадський і політичний діяч Микола Міхновський у брошурі, що вийшла 1900 р. під назвою «Самостійна Україна», писав: «Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України»[42].

Сучасники згадують як важко було в дореволюційні часи перейти на терміни «Україна», «українець». «Від самого свого з'явлення в мові поняття «українець» стало предметом кепкування москалів і малоросів. Пригадую собі, як ілюстрацію, що в першому на Україні українському гімназійному органі «Відродження», який ми заложили в 1907 р. втрьох з Євгеном Нероновичем і Петром Чикаленком, передовиця Нероновича в першому числі починалася словами: «Українець, що це таке?», а далі автор передавав розмову з малоросом, який дивується цьому «новотворові»[43].

Перелякані діяльністю українофілів, царські сатрапи з 50-х рр. XIX ст. почали тотальне гоніння на них. Особисто «Государь Император, в виду проявлений украинофильской деятельности» намітив погромні урядові заходи, які мали знищити український народ як такий[44].

Таким чином, толерантне або, точніше, байдуже ставлення до терміна «Україна», «українець» з другої половини XIX ст. змінилося на гостро вороже. Костомаров у листі до Герцена скаржився, що назва «Україна» стала вважатися «предосудительной»[45]. Окрім слова «Україна», нецензурними визнавалися терміни «Малороссия», «Гетьманщина»[46]. З 1863

[41] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті // Сучасність.— 1983.— № 1.— С. 22.

[42] *Міхновський М.* Самостійна Україна.— Лондон, 1967.— С. 28.

[43] *Єремеїв М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 121.

[44] *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.— X.; К.: Держлітвидав України, 1930.— С. 211.

[45] Письмо к издателю «Колокола» // Літературна Україна.— 1990.— 11 жовт.

[46] *Стебницкий П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26/27.— С. 97.

р. царські сатрапи стали забороняти згадувати терміни «Україна», «український», замінивши їх термінами «Юг России», «южнорусский», тобто назвою без докладного етнографічного змісту. Саме цього ж 1863 р., за збігом обставин, у львівському часописі «Мета» з'явився вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна», що помилково був вміщений під іменем Тараса Шевченка. Це спонукало галицького композитора Михайла Вербицького скомпонувати до нього музику. Пісня дуже швидко набрала великої популярності. 1917 р. Центральною Радою вона була офіційно визнана національним гімном.

Після скасування «Малоросійського генерал-губернаторства» (1854) термін «Малоросія» став теж потроху занепадати. Для Правобережної України російські бюрократи вигадали нову назву «Юго-Западный край». «Подібно до того, як замість Литва й Білорусія введено назву «Северо-Западный Край», замість Польщі «Привислянский Край», так і замість України появилася назва «Юго-Западный Край», вживана, правда, тільки для означення Правобережної України»[47].

1897 р. Микола II звелів не згадувати в офіційних документах про Царство Польське. Російські бюрократи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслянський край, Тифліська і Кутаїська губернії, — тобто лише назви географічні, жодних національних. Для півдня України була вигадана назва «Новоросія», під впливом класичних споминів, «що охопили Катерину II і її оточення в зв'язку з «грецьким проєктом» імператриці. Тут «Новоросія» є просто калька «Нової Греції»[48]. Можна було писати про українську худобу або про українську пшеницю, але вживати терміни «український народ», «українська мова» заборонялося[49].

Офіційно дозволялося вживати образливий термін «малорос» на противагу до бундючного «великороса». «Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить посюди

---

[47] *Дорошенко Д.* Що таке історія Східної Європи? // Український історик.— 1983.— № 2/4.— С. 114.

[48] Україна. Українознавство і французьке культурне життя.— Париж, 1950.— Зб. 4.— С. 220.

[49] *Окунь-Бережанський В.* Чому Русини або Малороси називаються українцями?— Самбір, 1932.— С. 9.

вживати «русский» — а з великої протекції «южно-русский», або «малорусский»[50].

З'явилося таємне розпорядження, яке вимагало від цензури якнайсуворіше ставитися до всього, що було пов'язане з українською мовою і народністю. Твори про Україну вважалися небезпечними навіть тоді, коли вони були написані російською мовою. 1863 р. вийшов Валуєвський циркуляр про те, що української мови «не было, нет, и быть не может». Рішенням Надзвичайної Комісії «для пресечения украинофильской деятельности» циркуляр Валуєва доповнив горезвісний Емський указ (1876). Розпочалася брутальна політика відкритого лінгвоциду: мова українського народу (проголошена неіснуючою) була заборонена в школі, в церкві, в державних установах і взагалі в публічному вжитку. Український правопис заборонявся. Дозволено було користуватися тільки російським правописом. Заборонено було друкувати наукові та перекладні книжки українською мовою. Белетристика підлягала жорсткій попередній цензурі. Не дозволялася дитяча й юнацька література, а також художні твори з життя інтелігенції, купецтва і міщанства. Заборонені були будь-які періодичні видання, театральні вистави, концерти і лекції українською мовою. Навіть заборонявся друк українських текстів до музичних творів. Професор Пулюй неодноразово подавав прохання до «Главного Управлення по делам печати», щоб дозволили надрукувати або дозволили присилати на Наддніпрянщину вже надруковане святе Євангеліє зрозумілою простому народові українською мовою, але неодмінна відповідь була «не подлежит удовлетворению», хоч у християнській Російській імперії переклади Євангелія були дозволені 36 мовами, зокрема, осетинською, юкагірською та ін. Заборонено було ввозити україномовну літературу з-за кордону. Як писалося тоді: «Навіть ім'я: Україна, український, цензура хотіла б знищити; вона вичеркує ці слова з рукописів. Одного разу, як зовсім викинути слова «наша Україна» не можна було, не попсувши розуміння, цензор зачеркнув слово «наша», мабуть думаючи: нехай хоч читають «Україна» та не знають, що це їх земля»[51].

Взагалі українство в Росії було приречене на знищення. «Може, ніколи не було так грізно поставлене питання: чи жити,

[51] Нарід в неволі.— Львів, 1895.— С. 38.

чи загинути нашій нації? — як тоді», — писав Франко[52]. Російська імперія насильством і брехнею будувала вавилонську вежу, порушуючи закони, встановлені Богом, зокрема, закон множинності мов або, ширше, — закон необхідної різноманітності. У Біблії (книга Естер, 1:22) написано: «І порозсилав він листи до всіх царських округ, до кожної округи — письмом її, і до кожного народу — мовою його, щоб кожен чоловік був паном у домі своєму, і говорив про це мовою свого народу».

У Росії протягом трьох століть вийшла низка указів і циркулярів, спрямованих проти української мови, яку наприкінці XIX ст. називали «наречієм пастухоф і свінопасоф». Ще Петро I 1720 р. заборонив книгодрукування українською мовою. Цього р. Петро I видав указ, щоб «вновь книгъ никакихъ, кроме церковныхъ прежнихъ изданий, не печатать; а оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами исправливать прежде печати съ теми великороссийскими печатьми, дабы никакой розни и особого наречия въ нихъ не было»[53]. Катерина II заборонила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії. 1769 р. з'явився Указ Синоду Російської церкви про вилучення у населення українських букварів. Пізніше з'явилися згадувані вже Валуєвський циркуляр та Емський указ. 1908 р. Указ сенату Російської імперії визнав україномовну культурну та освітню діяльність шкідливою. «Сама думка про існування української мови завсігди відбирала солодкий сон росіянам. Кожний прояв національної свідомости й руху на Вкраїні вважався злочином проти російської державності, який від Петра Першого аж до останнього Романова кваліфікувався «сепаратизмом»[54]. 1933 р. в Україну надійшла телеграма Сталіна про припинення «українізації». Потім було положення про вільний «вибір мови» навчання; Постанова ЦК КПУ та Верховної Ради УРСР (1958 р.) про недоцільність викладання українською мовою у вищих навчальних закладах. 1978 р. ЦК КПРС прийняв постанову про посилення викладання російської мови та літератури. 1983 р. вийшла горезвісна

[52] *Франко І.* Молода Україна.— Львів, 1910.— Част. 1: Провідні ідеї й епізоди.— С. 8.
[53] *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— Варшава, 1936.— С. 27.
[54] Революція в небезпеці!— Відень; Київ, 1920.— С. 49.

Постанова ЦК КПРС про посилене вивчення російської мови, поділ класів в українських школах на дві групи та підвищення зарплати на 15% вчителям російської мови. Мабуть, згадали, що до 1917 р. чиновникам в Україні (на Правобережжі) платили 50% надбавки до заробітної плати за «обрусєніє края». Черговий Пленум ЦК КПРС прийняв постанову про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної», а Верховна Рада СРСР прийняла Закон про мови народів СРСР, де російській мові надавався статус офіційної. Таким чином був підготовлений ґрунт для повної асиміляції української людності. «Асиміляція розпочинається з адаптації підкореного населення до культури завойовників, здійснюється через засвоєння їх мови як засобу спілкування з офіційною владою і завершується через два-три покоління (що виросли в умовах чужоземного панування) переходом на мову завойовників, а тим самим — і зміною колишньої етнічної самосвідомості. Збереження окремих рис в одязі, побуті, звичаях не мають принципового значення; вони втрачають роль усвідомлених символів — ознак етнічної приналежності»[55].

Політика етноциду в царській Росії проводилася під акомпанемент розгнузданих цькувань і наклепів преси всіх напрямів — від «Вестника Европы», «Киевлянина», «Русского вестника» до «Голоса». Найагресивніші нападки лунали зі сторінок «Киевлянина», який виходив з таким етнонімічним епіграфом: «Это край русский, русский, русский!». Чорносотенний «Киевлянин» постійно вдавався до глузливого пародіювання української мови, що, до речі, практикують у Росії донині. «Ударним» прикладом незграбності української мови став приписуваний М. П. Старицькому переклад знаменитого гамлетівського запитання у такому звучанні: «Бути чи не бути, ось-то заковика». Насправді переклад звучав: «Жити чи не жити? Ось в чім річ»[56].

Укладач українофобського збірника, що недавно вийшов у Москві, якийсь Смолін цілий розділ так і назвав: «Буты чы не буты? — ось-то заковыка, или Об «українськом» языке». Далі Смолін злобно повторює стару вигадку і стверджує, що саме

[55] Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.— М.: Наука, 1989.— С. 53.

[56] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»....— С. 164.

таким є у перекладі М. Старицького гамлетівське питання «на «незалежной», «отрубной» «українськой мове»[57]. Можна б тут відповісти шовіністичним насмішникам з української мови, що, за даними лінгвістики, чужі слова церковнослов'янського (тобто староболгарського) походження «в російській мові складають чи не половину всього словникового запасу»[58]. Правду кажуть, що чужа мова завжди смішна, а своя — завжди прекрасна.

Кілька генерацій московських публіцистів і науковців працювали над видумуванням доказів того, що терміни «Україна», «українець» є штучними новоутвореннями, наслідком зовнішньої (німецької, австрійської, польської, ватиканської та ін.) інтриги: взагалі цей термін трактували як ненависний для Москви. «Ясный смысл слова украина начал постепенно затемняться злостной пропагандой украинского сепаратизма и только в первой четверти 20-го столетия вошел в употребление в нынешнем смысле в некотором, очень узком круге русского общества, когда пропаганда начала проявляться в открытой и агрессивной форме, при широкой материальной поддержке австрийского, польского и германского империализма»[59]. Новий етнонім викликав багато палких і злобних заперечень з боку тих, хто вороже ставився до ідеї національного розвитку українського племені[60]. «Такі терміни, як «український народ», «українська мова», повинні бути визнані самовільними і невизначеними, позбавленими будь-якого етнографічного змісту», — писав відомий українофоб професор Київського університету Флоринський[61]. Заради справедливості треба сказати, що політику брутальної асиміляції із забороною вживання терміна «Україна», з утисками українського друкованого слова і самої мови, проводили також угорські, польські та румунські окупанти в XIX–XX ст. Цей етноцидний процес відбувався при схваленні суспільно-громадської думки поневолювачів. Така історична правда.

---

[57] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Прилож. к ж. «Москва»: Сборник.— М., 1998.— С. 14.

[58] *Трубецкой Н. С.* Общеславянский элемент в русской культуре // Вопросы языкознания.— 1990.— № 3.— С. 118.

[59] Украина — это Русь: Литературно-публицистический сборник.— СПб.: ЛИО «Редактор», 2000.— С. 21.

[60] Украинский вопрос.— М., 1917.— С. 39.

[61] Киевские Университетские Известия.— Т. 8.— С. 38.

«Чи є на світі хоч один нарід, щоб на його національне ім'я так нападали, бештали, перекручували, висміювали його, як наше ім'я. Називають його «уродлівим», «безобразним», вигаданим злочинцями і т. д., нічого не вартим, баламутним, осоружним... Навіть радять писати його в лапках»[62].

Взагалі, звісно ж бо, російська демократія закінчується там, де починається «украинский вопрос». Наведемо промовистий приклад. Один з вождів декабристів полковник Пестель, який виступав за збройне повалення царату, скасування кріпацтва і встановлення республіканського ладу, водночас категорично не визнавав право українського та білоруського народів на самовизначення. Як ідеолог декабристів Пестель був автором програми «Русская Правда», де вимагав знищити назви (етноніми) окремих народів і злити їх в спільній назві «русскіє». «А посему и постановляется правилом, чтобы всех жителей, населяющих губернии Витебскую, Могилевскую, Черниговскую, Полтавскую, Курскую, Харьковскую, Киевскую, Подольскую и Волынскую, истинными россиянами почитать и от сих последних никакими особыми названиями не отделять»[63].

У такому ж дусі висловлювався впливовий реакційний журналіст Катков: «Польська революція є нічим в порівнянні з національно-літературним рухом в Малоросії. З вибухом польської революції Росія в найгіршому випадку може втратити одну провінцію, але, як цей національний і літературний рух в Малоросії виграє, він поцілить у саме серце Росії, тому сепаратистські домагання українофілів мусять бути знищені». Застосовуючи небачені в цивілізованому світі денаціоналізаторські заходи, Російська імперія як абсолютна євроазійська деспотія показала себе найбільшим і найтривалішим ворогом українського народу.

«Вся історія відносин між Москвою та Україною на протязі більше як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав є planомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення укра їнської нації всякими способами, вщерть до стертя сліду її, щоб навіть імени її не лишилось.

[62] *Шелухин В.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів.— Прага, 1936.— С. 84.

[63] *Пестель П. И.* Русская Правда.— СПб., 1906.— С. 40.

І, здавалось, така політика мала успіх. Перш усього українське панство, почасти куплене Москвою, почасти вирізане нею, потрохи заслане, затероризоване або приголублене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, злилось, асимілювалось і стало «руським». Інтелігенція мусіла замерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову в урядуванню, літературу. Лишився сам народ, без панства, без літератури, без школи, безграмотний, знесилений, оплутаний законами й державним апаратом визиску. Він уже забув свою історію, свою колишню боротьбу за соціяльне й національне визволення з-під польсько-московської шляхти, свої великі установи (як, наприклад, республіку Січи Запорожської), свій колишній високий стан культурности, свою науку й школу, які були зразком і вчителем напівазіатської Москви; він навіть ім'я своє забув і покірно, тупо одгукувався на те ім'я, яким кликав його пан»[64].

До якого стану втрати національної свідомості під царською кормигою дійшов народ, показує П. Куліш. «Малоросійські простолюдини на питання: «Звідки ви?» будуть відповідати: «Із такої-то губернії», але на питання: «Хто ви? Який народ?» не знайдуть іншої відповіді, як тільки: «Люде, так собі народ та й годі». «Ви русскіє?» — «Ні». — «Хохли?» — «Якії ж ми хохли?» (Хохол — слово лайливе, і вони його відкидають). — «Малоросіяни?» — «Що то за малоросіяне? Нам його й вимовить трудно». (Малоросіянин — слово книжне, і вони його не знають). Словом, земляки наші, даючи називати себе Руссю, Черкасами і чим завгодно, самі себе називають тільки людьми і не присвоюють собі ніякого власного імені»[65].

Незважаючи на шалені та систематичні утиски, в другій половині XIX ст. українофільський рух розвивався і набирав сили. Власне, Емський указ 1876 р. «штовхнув українську літературу на ширші політичні води. Контакти з Галичиною стали практичним гарантом цього процесу»[66].

---

[64] *Винниченко В.* Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Част. 1.— С. 34–35.

[65] Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш.— К., 1994.— С. 235.

[66] *Грабович Г.* До історії української літератури.— К.: Основи, 1997.— С. 43.

Ми вже згадували Каткова, що подав причини ворожого наставлення Росії до нібито братнього народу. Вкажемо ще на деякі аргументи великодержавних шовіністів.

Для боротьби з поширенням етноніма «українець» в Києві за почином редактора чорносотенної газети «Киевлянин» професора Д. Піхна створюється «Клуб русских националистов в Киеве». Клуб створили, як вони писали, «щоби відстоювати російську ідею на «юго-западе России» від єврейських та українських «козней и натисков»[67]. Російські великодержавні ідеологи затратили чимало зусиль, щоб не дати українцям перейти на новий етнонім.

У доповіді на зборах «Клуба русских националистов в Киеве» зміна етноніма приписувалася особисто М. Грушевському, який «відкинув усякі хитання стосовно назв, що історично утворилися для різних частин західної і південної Русі: Угорська Русь, Буковина, Галіція або Червона Русь, Холмщина, Підляшшя, Чорна Русь, Волинь, Поділля, Київська Україна, Лівобережна Малоросія, Слобідська Україна, Кубань, Чорномор'я; він відкинув їх всіх і замінив одним, найбільш непридатним: «Україна»[68]. Інший автор, теж член «Клуба русских националистов в Киеве», доводив непридатність терміна «Україна» в такий спосіб: «Етнографічний термін «українці» за відсутністю самого об'єкта, тобто, етнографічно окремого народу, не має рації існувати, а означення території іменем «України» втратило свою першопочаткову адміністративну потребу, а тому сам термін є безкорисним, подібно до назв «Священна Римська імперія» або «Московське государство»[69]. Російський публіцист Меньшіков у газеті «Новое время» (26 лютого 1911 р.) обурено заявив: «Найбільш затяті малороси відмовляються від історичного імені «Россия, Русские». Вони не визнають себе навіть Малоросами, а утворили особливий національний титул: «Украйна, украинцы». Навіть після революції чорносотенці продовжували горлати: «Украину» изобрели враги России и Малороссии»[70]. Проти етноніма «українець» виступали не тільки в пресі.

---

[67] *Царинный А.* Украинское движение.— Берлин, 1925.— С. 159.

[68] *Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства.— К., 1912.— С. 40.

[69] *Сикорский И. А.* Русские и Украинцы.— К., 1913.— С. 51.

[70] *Медвецкий Г. М.* Единство русского языка в его наречиях.— Прага, 1924.— С. 11.

1912 р. вийшла велика обсягом робота С. Щеголєва «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма». За свідченням сучасників, замість відштовхнути людей від злочинного «мазепинства», книжка «відкривала очі багатьом із своїх примусових читачів»[71]. Опус Щеголєва за сприяння влади офіційно поширювався серед чиновництва і духівництва в Україні. Напередодні Першої світової війни вийшло друге видання книги, скорочене, більш доступне. Щеголєв страшенно обурився, коли австрійський імператор звернувся до послів у австрійському райхсраті, що згуртувалися в українському посольському клубі, назвавши їх «представниками українського народу». «Використання терміна український, «замість традиційного «рутенський», було витлумачено всіма як санкція слова «українці» в офіційному документі, і викликало загальне здивування, — писав Щеголєв.— Таке новаторство імператора, що назвав підвладний йому народ штучним іменем, яке є синонімом культурного розколу цієї народності, грішить проти старої традиції»[72].

Чорносотенець Щеголєв не тільки теоретично заперечував українську самоназву, мову і культуру нашого народу, а й висунув цілу програму посилення репресій і переслідувань. В. Ленін критикував Щеголєва, цього, за його словами, «скаженого чорносотенця», що він, «цькуючи українців за «сепаратизм», за прагнення до відокремлення, тим самим відстоює привілеї великоруських поміщиків і великоруської буржуазії на «свою» державу. Робітничий клас проти всяких привілеїв; тому він відстоює право націй на самовизначення»[73].

Унаслідок революції 1905 р. заборона на український етнонім зникла на якийсь час з порядку денного. Розгублена царська адміністрація була тимчасово безпорадною. Однак починаючи вже з 1907 р. реакція зміцніла. Знову взялися запопадливо переслідувати терміни «Україна», «український».

[71] *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новійші часи.— Відень, 1916.— С. 93.

[72] *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи.— К., 1914.— С. 131.

[73] *Ленін В. І.* Ще про «націоналізм» // Повне зібрання творів.— К., 1972.— Т. 24.— С. 310.

Проти нового етноніма виступали різні урядовці, виховані у традиціях «православия, самодержавия, народности», звичайно, народності російської[74]. Наприклад, полтавський губернатор, з остзейських німців, на прізвище Богговут, у таємному листі міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р., між іншим, пропонував такі засоби боротьби з українством:

«Привлекать на должности учителей земских начальных школ по возможности только одних великоруссов.

Назначать на должности инспекторов народных училищ... исключительно великоруссов. Таковыми же, конечно, должны быть и директоры народных училищ.

Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению, немедленно устранять.

Поставить правильно обучение истории России в школе и строжайше вменить в обязанности учителя — внедрять в молодежь понятие о единой, неделимой России, поясняя смысл слова «украина», то есть «окраина» Государства в былые времена.

Обратить особое внимание на сельское духовенство, на его политические убеждения... Необходимо во главе епархии ставить Преосвященных Архиереев исключительно великоруссов... Видеть священников и иметь с ними побольше общения. Оказать самое крутое давление на тех из них, которые заражены украинофильскими стремлениями. Епархиальных наблюдателей за церковно-приходскими школами назначать исключительно великоруссов...

Обратить особливое внимание на семинарии... Ставить во главе их ректоров исключительно великоруссов... Учащий персонал должен быть только из великоруссов».

Губернатор Богговут «с целью борьбы с украинским движением» пропонує робити «разъяснение, что «украина» означает «окраину»... что никогда никакого «украинского» народа не было.

Вследствие того, что название «украинский» служит фла-гом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и, наоборот, не стеснять того, что идет под малорусским флагом».

---

[74] *Лизанчук В.* Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні.— Львів: ЛДУ, 1993.— Част. 1.— С. 155.

Ще й додано Богговутом таке:

«Вследствие участия евреев во всяком вообще революционном движении, в том числе в украинофильском... всех евреев... выселять»[75].

Серед російської панівної верхівки ніколи не бракувало проектантів (типу Богговута) позбавлення українців рідної мови, а тим самим ліквідації українського народу. Флігель-ад'ютант імператора — жандармський полковник барон Корф — пред'явив Олександру II 1863 р. проект, де, зокрема, пропонувалося: «наводнение края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами». Далі Корф підкреслював, «что если правительству удастся сделать эти книги более дешевыми, чем соответствующие малорусские, то и нужды в административных запретах не будет. В перспективе, — вказував Корф, — это лишило бы и малороссийскую литературу шансов сколько-нибудь существенно расширить круг читателей»[76].

Ось так «лише надзвичайним і всезагальним напруженням, залізною дисципліною, жахливими жертвами могла існувати ця жебрацька, варварська, що безкінечно розростається, держава»[77], яка постійно здійснювала етноцид підкорених народів. Під кінець існування царської імперії вже і термін «малоросс» не задовольняв чорносотенних асиміляторів, вони прагнули, щоб українці звали себе тільки формою «русский».

На Наддніпрянщині боротьба за новий етнонім тривала до лютого 1917 р., тобто до краху царизму. Щоправда, всякі царські генерали денікіни, врангелі, колчаки ще якийсь час по тому затято чіплялися за колоніальні терміни «малорос», «Малоросія», проте зломити народну волю їм було вже не під силу[78]. В'ячеслав Липинський, активний діяч українського відродження, ще 1912 р. ствердив: «...сьогодні вся свідома частина українського народу прийняла, як національні, назви: Україна, українець, український. Питання тим самим на

[75] Секретний донос Полтавского губернатора Богговута Министру Внутренних Дел.— Полтава, 1917.— С. 1–11.

[76] *Миллер А. И.* «Украинский вопрос»...— С. 135.

[77] *Федотов Г. П.* Судьба и грехи России.— СПб., 1992.— Т. 2.— С. 284.

[78] *Цветков В. Ж.* Белое движение в России. 1917–1922 годы // Вопросы истории.— 2000.— № 7.— С. 68.

сьогодні вичерпане: визнаємо себе за народ окремий від інших слов'янських і неслов'янських і називаємо себе українським народом»[79].

Остаточно перемога нового етноніма на Наддніпрянщині настала після кровопролитних національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

[79] *Lypyński W.* Nazwa «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne // Z dziejów Ukrainy.— Kraków, 1912.— S. 54.

XIX. ГАЛИЦЬКИЙ П'ЄМОНТ

Упродовж XVII–XIX ст. етнонім «русин» поступово відсунувся на захід, на ті етнічні землі, які були поза засягом царської імперії з її навмисним термінологічним переназиванням. Річка Збруч стала не лише міждержавним, а й, до певної міри, «етнонімічним» кордоном. На захід від Збруча лежали не підвладні Росії території — Галичина, Буковина і Закарпаття. Перші дві землі опинилися у межах Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. З 1867 р. і Закарпаття стало формально складовою частиною двоєдиної монархії — Австро-Угорщини, хоча насправді і надалі залишалося під угорським правлінням. Підросійська Україна у XIX ст. становила близько 85% усієї української етнічної території. Решта 15% припадала на західноукраїнські землі, які були приєднані до Австрійської імперії.

Для Австрії з її династичними зв'язками Габсбургів з галицько-волинськими князями з оволодінням «коронним краєм» спочатку було незрозуміло, хто живе в Галичині. Жителів Галичини називали то «Russen», то «рутенці» (die Ruthenen). Ця остання назва — Ruthenen — стала загальноприйнятою. «Назви Ruthene ужиє каждий Русин, говорячи по-німецьки, не вважаючи її для себе образою»[1]. Однак спроба деяких польських кіл замінити в нашій мові «русинів» на «рутенів», а народ прозвати «рутенським» викликала на сторінках органу русинів «Зоря Галицка» різкий протест. Австрійський намісник Галичини граф Голуховський змушений був попрохати Відень дати офіційне урядове пояснення, «як перекладати по-польськи «Ruthene»,

[1] *Гнатюк В.* Рецензія // ЗНТШ.— 1902.— Т. 48.— С. 38.

«Ruthenisch», при чому зазначив, що тут не так важлива філологічна докладність, як радше політичне значення»[2].

Справа розглядалася в державній «Комісії для устійнення слов'янської правничої термінології». Авторитетний чеський славіст П. Шафарик підтримав протест русинів. На позитивне рішення комісії, як згадують учасники, вплинула ще й та обставина, що всім дуже сподобався русинський галицький хор. На дружній забаві членам комісії, зокрема, сподобалася пісня Литвиновича «Руський молодець», яка починається словами:

Я щасний — руську матір маю
І ревний Русин мій отець[3].

Але найголовніше заважили тут погляди чеської інтелігенції. Усі найславніші чеські т. зв. «будителі народу», як Гавлічек-Боровський, Шафарик, Палацький, були народовцями не тільки у себе вдома, вони були ще й «фанатичні русинофіли», тобто прихильники українського визвольного руху[4]. Ось що писав знаменитий чеський публіцист Гавлічек-Боровський у журналі «Празькі новини» за 1846 р.: «Малорусь-Україна є постійне прокляття, яке самі над собою проголосили поляки і росіяни. Так над Польщею і Росією мститься пригноблена воля України. Доки не буде направлена кривда, вчинена українцям, доти неможливий справді міжнародний мир і слов'янське порозуміння». Він же писав, що малороси ненавидять «москаля (кацапа) і поляка (ляха)»[5]. Гавлічек-Боровський, який певний час проживав у Росії, ще 1850 р. сказав: «Чехам не личить заперечувати існування українського народу такими аргументами, якими ще недавно заперечували наше існування. Це свого роду традиційний закид всіх ворогів національного відродження поневолених народів. Рухи, естонський і латишський, були для німців московською інтригою, так само для шведів національний рух Фінляндії. Для Англії ірландське повстання також була німецька інтрига»[6].

В органі галицьких народовців (групи «Молода Русь») «Мета» було вміщено редакційну статтю (автор К. Климкович) про стан

---

[2] *Гнатюк В.* Рецензія // ЗНТШ.— 1902.— Т. 48.— С. 256.

[3] *Брик І.* Шафарик у ролі судді в термінологічному українсько-польському спорі 1849 р. // ЗНТШ.— 1929.— Т. 150.— С. 262.

[4] *Бращайко М.* Чесько-руські взаємини.— Ужгород, 1923.— С. 8.

[5] *Havliček-Borovský K.* Pištoly kutnohorské a vybrané članky politické.— Praha, 1906.— С. 43–44.

[6] За рідне слово!— Мукачів, 1937.— С. 60.

етноніміки в Галичині. У ній відзначається: «Повинні ми стояти як найтвердше на засаді народної самостійности руського люду і уживати слів: Русь, руське лише в тім змислі, як те сам народ наш уживає, т. є. односячи ту назву до того люду, котрий сливе в науковій номенклятурі під назвою Малорусинів. Для означення великоруського народу єсть у нас народні слова Московщина і московське, не входячи в те ані трохи, чи московський народ себе також руським називає, чи ні. Заявляємо отже урочисто, що слова: Русь і руське уживати будемо в змислім народнім, т. є. привлащаючи сю назву тільки тому 15-міліонному людові, которого етнографія і заграничний звичай називає народом малоруським, і що ми уживання тих слів в змислі обширнійшім, т. є. обіймаючім також Московщину і народ Московський, іменно же тоді, коли сего змішання понятій допускається Русин, говорячи або пишучи мовою руською, котора на ознаменованнє славянського народу, живущого на сіверовостоці Європи, має свої властиві слова, — уважати будемо яко тенденційне централізаторське занапащення нашої народної руської самостійности»[7].

Ставлення підавстрійської української інтелігенції до власного етноніма пояснив проф. Львівського університету О. Огоновський: «Ми є — народом самостійним і зовемося русинами, почавши від десятого століття, отже через дев'ять віків. Проти назви «Русь» станула назва «Москва» в віці дванадцятім, коли на північ від Руси утворилося окреме князівство суздальське, а після велике князівство московське, котре в шістнадцятім віці стало називатися царством московським. Назвою «Русь» визначувалась наша батьківщина аж до віку сімнадцятого, коли то царі московські прозвали цим іменем свої землі, а також Україну по лівім березі Дніпра. Тоді то наша батьківщина втратила свою назву з волі сильних царів і проте була приневолена оглядатись за іншим прізвищем, щоби не пропасти без сліду межи народами Європи. Але всякі інші назви означали тільки частину нашої батьківщини і не могли довго устоятись. Такими назвами були: «Мала Русь» (супроти Великоруси, або Москви), «полуднева Русь», «Гетьманщина» (назва від козацьких гетьманів України). Найліпшою назвою є «Україна», бо означає більшу часть нашої вітчини. Тому то деякі патріоти руські зовуть

[7] Ровесна літопись // Мета.— 1863.— № 2.— С. 175.

Україною цілу Русь, галицьку, українську і подільську, а відтак руську мову називають українською»[8].

На крайньому заході руської етнічної території, там, де сходяться її кордони зі словаками та поляками, де ці три народи жили, перемішані між собою, виникла форма «руснак» або «русняк», за аналогією до етнонімічних форм: «словак», «поляк»[9]. Як свідчать мовознавці, термін «русняк» — чеського походження[10]. І. Верхратський локалізував ці терміни в західній частині Закарпаття на Пряшівщині[11]. Чеський поет (словак за походженням) Ян Коллар опублікував стародавній вірш у словацькій транскрипції, де вперше звучить цей термін «руснак» (руснаки):

Таки наші руснаци
Веселі суть пахолци.
Приспівують: гоп, гоп, гоп,
Каждий русин добрий хлоп[12].

Рецензуючи роботу німецького етнографа Кайндля, В. Гнатюк відзначав, що термін «русняк», вжитий тут, «не оправдується ані наукою, ані традицією, ані нічим іншим»[13].

Локальна, прикордонна етнонімічна форма «руснак» («русьняк») не знайшла широкого розповсюдження і зникла з ужитку. Проти терміна «руснак» виступили всі українські мовознавці. 1829 р. Могильницький ствердив, що назва «руснак» є «згірдня і її не годиться уживати»[14]. Те ж саме повторив Левицький у своїй граматиці 1834 р., зазначивши, що назва «русняк» зовсім безпідставна[15]. Так надалі на просторах Галичини, Буковини й Закарпаття в публічному ужитку залишався споконвічний термін «русин».

---

[8] *Огоновський О.* Маркіян Шашкевич, про єго житте і письма.— Львів, 1886.— С. 93–94.

[9] *Багринець В.* Що в імені твоїм, Україно? // Державність.— 1995.— № 1.— С. 46.

[10] *Ковалев Г. Ф.* Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование.— Воронеж, 1991.— С. 92.

[11] *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угроруских говорів // ЗНТШ.— 1901.— Т. 40.— С. 3.

[12] Українська література XVIII ст.— К., 1983.— С. 91.

[13] *Гнатюк В.* Рецензія // ЗНТШ.— 1898.— Т. 26.— С. 46.

[14] *Маковей О.* З історії нашої філології — три галицькі граматики // ЗНТШ.— 1903.— Т. 51.— С. 14.

[15] Там само.— Т. 54.— С. 69.

Сформована у революційному 1848 р. у Львові Головна Руська Рада звернулася із полум'яним закликом до народу, в якому чітко і виразно засвідчувалася національна ідентичність русинів. «Ми Русини Галицки, належимо до великого руского народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує»[16]. Керівництво Головної Руської Ради на чолі з єпископом Яхимовичем було цілком свідоме того, що галицькі «русини» і «русини-малороси» по той бік австро-російського кордону — один і той самий народ. Ще 1837 р. мовознавець Й. Лозинський писав: «Руська мова сягає від середини Галичини і північної Угорщини аж по ріку Кубань»[17]. Однією з найцінніших пам'яток української політичної думки того часу є брошура «Слово перестороги» молодого священика Василя Подолинського, що вийшла в м. Сяноку (Лемківщина) 1848 р. польською мовою[18]. Подолинський пророкував: «Справді, ми є русинами і віримо міцно у воскресіння вільної, незалежної Русі, швидше чи пізніше, на тому нам не залежить й нас зовсім не бентежить реченець, в якому нам та воля й незалежність судилася. Бо чимже є століття в житті нації? Хочемо бути народом і будемо ним, бо голос народу це голос Божий»[19]. Усі наші західні сусіди називали нас тоді русинами.

Наприклад, 1849 р. наші західні сусіди — словаки — звернулися з відозвою до закарпатців, в якій, зокрема, говориться: «Братя Русини! Сусідство наше з Вами, покревність народна, зв'язуюча нас з людьми Вашими... побуджують нас, словаків, зголоситися до Вас, статечних і жвавих Русинів»[20]. На Закарпатті, де найдовше зберігали старий етнонім, довго співали як гімн такі слова місцевого просвітителя О. Духновича:

Я Русин был, есмы и буду,
Я родился Русином,

[16] Зоря Галицка.— 1848.— № 1.— С. 28.

[17] *Маковей О.* З історії нашої філології ... // ЗНТШ.—1903.—Т. 51.— С. 45.

[18] *Стеблій Ф. І.* «Слово перестороги» В. Подолинського // Український історичний журнал.— 1966.— № 12.— С. 50.

[19] *Podoliński Bazyli.* Słowo przestorogi.— Sanok, [1848].— S. 17; *Ленцик В.* Духовна семінарія у Львові // ЗНТШ.— 1996.— Т. 211.— С. 298.

[20] *Кревецький І.* Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848–49 рр. // ЗНТШ.— 1905.— Т. 64.— С. 52.

Честний мой род не забуду,
Останусь его сыном.
Русин був мій батько, мати,
Руская вся родина,
Русини сестри і браття,
І широка дружина.
Я світ узрів під Бескидом,
Перший воздух руський ссав,
Я кормився руським хлібом,
Русин мене колисав[21].

«Я русин был, есьмы и буду! це те рішуче слово, яке прорекла зранена Підкарпатська Русь за ціле XIX століття устами Духновича. — Ви мадяризуйте, ви старайтеся стерти наш нарід з лиця землі — даремна ваша праця! Я русин був, є й буду. Проти вашої волі, проти вашої сили. — Я русин був, є й буду! Оцей протест — оце вся та сила, яка зробила ім'я Духновича дорогим всім підкарпатським русинам»[22]. Інший поет, буковинський соловейко — Федькович писав про долю народу своєї рідної Буковини:

Де й камінь співає, лиш Русин мовчить?
Ох Боже мій милий, там Русину жить[23].

На Буковині термін «русин» в офіційному вжитку був аж до 1918 р., коли його замінили новим терміном «українець». Після Першої світової війни до Румунії відійшла колишня підросійська Бессарабія, де проживало в східній її частині 650 тис. українців. Вони не знали навіть, за свідченням сучасників, яким іменем себе називати. «Одні кажуть ми «рускі», другі «малороси», треті «русини», головно ті з Хотинського повіту... Найбільша часть басарабських українців зве себе ще «рускими». Однак треба зазначити, що це ім'я «руский», «рускі» не є для басарабських українців те саме, що московський чи російський. Як ви скажете наприклад нашому чоловікові: «Ви руский, значить Ви москаль», то він вам зараз відповість: «Я є руский, але я не москаль, я малорос». Значить, що тут заходить баламутство щодо національної назви, і цей хаос щодо назви існує на жаль і далі

---

[21] *Духнович О.* Твори.— Пряшів, 1968.— Т. 1.— С. 248.
[22] *Бірчак В.* Літературні стремління Підкарпатської Руси.— Ужгород, 1937.— С. 98–99.
[23] *Федькович О. Ю.* Твори: У 2 т.— Львів, 1914.— Т. 1.— С. 114.

серед басарабських українців. Наші люди є свідомі того, що між ними, а москалями існує різниця; баламутство спричинює тут тільки назва «руский», «рускі»[24].

Західноукраїнські переселенці за океан на місця поселення привезли стародавній етнонім «русин». Під таким іменем їх знали в Канаді та США. Зміна відбулася лише 1919 р., коли термін «українець» став об'єднувати поселенців, «свідомих свого національного походження»[25]. В. Гнатюк, досліджуючи переселенців у Бачці (Югославія), відзначив: «Бачванські Русини не затратили ще своєї народної назви,... вони називають себе «Русіні», і під таким іменем знають їх сусіди»[26]. Можна зазначити, що класики марксизму знали українців саме під іменем русинів. У листі Енгельса до Маркса (1851) з польського питання знаходимо: «Чверть Польщі говорить по-литовськи, чверть по-русинськи»[27].

Австрія мала позитивний вплив на культурне, церковне і політичне піднесення Галичини, зокрема на вільний розвиток заборонених Москвою русько-української мови та шкільництва. Ще 1787 р. при Львівському університеті засновано для русинів науковий інститут — т. зв. «Studium ruthenum». На початку XX ст. в Галичині функціонувало 15 гімназій з руською (українською) мовою навчання. На 1912 р. «було в Галичині 2420 державних українських народніх шкіл, в них навчало кругло 4600 українських учителів»[28]. А в той час під Росією не було жодної української школи. У Львівському університеті працювали українські кафедри і в найближчій перспективі мали створити окремий український університет. На кафедрі історії працював майбутній перший президент України — Михайло Грушевський. Львівське Наукове Товариство ім. Т. Шевченка перетворилося на неофіційну українську академію наук. Приєднання до Австрійської імперії Галичини (1772 р.) українці

---

[24] *О. К.* Басарабські українці // Календар-альманах «Самостійности» на рік 1937.— Чернівці, 1936.— С. 87.

[25] *Гладишевський М.* Національні назви перших українських поселенців у Канаді // Західньо-Канадський збірник.— Едмонтон, 1973.— С. 16.

[26] ЗНТШ.— 1899.— Т. 28.— С. 39.

[27] *Ульянов Н.* Замолчанный Маркс // Юность.— 1995.— № 4.— С. 54.

[28] *Пеленський З.* Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен: Вид-во фундації ім. Є. Коновальця, 1974.— С. 514.

розцінювали як «усмішку долі», бо вона стала інтегральною частиною Європи. «Господеві слава, що не вся Русь попалася в поробу московську; що під людяним берлом [скіпетром] нашого австрийского царя остається одна часть руського краю, де народові руському своєї правди домагатися і за кривду братньої землі свій голос піднести вільно. Похіснуємо з нашої волі»[29].

Логіка довголітньої етноцидної політики деспотичної Росії вимагала загарбання Галичини, Буковини й Закарпаття, щоб без перешкод завершити процес знищення (повної асиміляції) русько-українського етносу. Імперська російська публіцистика докоряла царизму у «недальновидной снисходительности и уступчивости» при поділах Польщі, коли, мовляв, прогавили «исконную русскую землю» — Галичину, Буковину, Закарпаття, а могли загарбати. Особливо у цьому відзначалися проф. Київського університету, знаний українофоб Флоринський і згадуваний вже київський «Клуб русских националистов в Киеве». Колонізатори постійно нарікали: «Не дивлячись на властиву Катерині II геніальну передбачливість, вона допустила одну колосальну політичну помилку: вона погодилася... на передачу Австрії Червоної Русі та Буковини»[30]. Цікаво, що Солженіцин вже 1996 р. меланхолійно повторив звинувачення Флоринського і його компанії. Ця ж сама логіка асимілятора примусила Сталіна підписати з Гітлером пакт 1939 р., за яким Західна Україна відходила під панування Москви.

У Петербурзі 1908 р. було засноване «Галицко-Русское Общество» з філіями в усіх найважливіших містах Росії. Активісти «Общества», зокрема гр. Бобринський, закликали царя розпочати проти Австрії війну, щоб приєднати до Росії галицьких «русских людей». Але лунали і протилежні, тверезі голоси. Наприклад, П. Дурново, міністр внутрішніх справ Росії, попереджував: «Лише шаленець може хотіти приєднати Галіцію. Хто приєднає Галіцію, втратить імперію»[31].

1989 р., напередодні розпаду Радянського Союзу, голова комісії з національних питань Верховної Ради СРСР Рум'янцев скаржився перед журналістами, що Сталін усе правильно облаштував — і Прибалтику, і Сахалін з Курилами, і Молдавію,

[29] Ровесна літопись // Мета.— 1863.— № 2.— С. 176.

[30] *Царинный А.* Украинское движение // Укр. сепаратизм...— С. 140.

[31] Записка П. Н. Дурново 1914 г. Париж, 1942 // Новая и новейшая история.— 1998.— № 1.— С. 141.

але зробив одну кардинальну помилку — приєднав Західну Україну. «А Западная Украина, — бідкався цей функціонер, — вечная боль головы». До речі, називали Галичину Галіцією лише окупанти як зі Сходу, так і Заходу. Найдавніші українські назви — Галич, Галицька Земля, Галицька Україна. Назва «Галич» уперше зафіксована, коли син Ярослава Осмомисла Володимир 1188 р. втік на Мадярщину. Роком пізніше, 1189 р., зустрічаємо першу в історії згадку про назву «Галіція». Це пристосована до латинської вимови назва Галичини. Отож Галичина — найдавніша історична і звичаєва назва цієї землі.

Російські українофоби різного гатунку — від професорів університету до генералів із генерального штабу — врешті-решт, спонукали царську Росію розв'язати проти Австро-Угорщини війну, яка переросла в Першу світову. «Жажда знищення Піємонту українства в австрійській Україні була й одинокою дійсною та рішаючою причиною, що Росія, ніби бороначи Сербії, пішла в війну із Австрією»[32]. Вже на другий день війни (2 вересня 1914 р.) російські війська здійснили давно підготовлений похід у Галичину. Захоплена зненацька, австрійська армія тимчасово відступила до перевалів Карпат. Здавалося, нарешті реалізується імперська мрія Москви знищити ненависне гніздо сепаратистського мазепинства і покласти край русько-українському етносу. На початку серпня 1914 р., тобто після оголошення Росією війни Австрії, у Києві відбулися збори т. зв. «Карпато-Русского Освободительного комитета». Комітет видав десятками тисяч примірників прокламацію до «Многострадального Русского Народа Галицкой земли!». У прокламації, зокрема, є такий пасаж: «Последний твой повелитель и враг — злопамятная Австрия, напосилась на твою душу, на твою виру, на твое славное имя Русь, русский»[33]. Дядько царя, він же російський головнокомандувач, звернувся до населення Галичини з пихатим маніфестом, витриманим у дусі панмосковитської ідеології: «Спадщина св. Володимира, земля

[32] Проти засуду національної смерти — за самостійністю і незалежністю українського народу! Пропамятне письмо української соціялдемократичної партії в Австрії до Соціялістичного Інтернаціоналу.— [Б. м.], 1916.— С. 10.

[33] *Петрович І.* Галичина під час російської окупації.— [Б. м.], 1915.— С. 7.

Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе прапор єдиної, великої Росії!.. Хай Господь допоможе своєму царственному помазанику Миколі Олександровичу, імператорові всієї Росії, завершити діло великого Івана Калити»[34]. Російська відозва до галицьких українців 1914 р. звучала: «Русини и Галичани!»[35].

Посилаючись на «історичні права» дрібного заліського князька, який володів територією, що дорівнює двом-трьом сучасним адміністративним районам, маніфест облудно закликав галичан ставати під прапор імперської химери «єдіної, нєдєлімої». Реально це означало тотальний погром українства. Всі українські установи Галичини й Буковини незалежно від їх характеру, а також видавництва, газети, журнали, бібліотеки, школи, гімназії, кафедри, дитячі садочки тощо були закриті російськими жандармами. Розпочалася брутальна ліквідація Української греко-католицької церкви. Одночасно відбувалися масові репресії українських діячів: політичних, освітніх, церковних. До Сибіру за неповний рік російської окупації заслано понад 12 тисяч осіб, серед них самого митрополита А. Шептицького. У 1939–1944 рр. НКВД повторило це у значно більших масштабах.

Вторгнення до Галичини мільйонної російської армії, не рахуючи хмари ісправників та жандармів, мало ще й інші наслідки. Вперше українське селянство Галичини, Буковини і частково Закарпаття зустрілося віч-на-віч з такою масою російського селянства, а інтелігенція мала змогу отримати досвід спілкування з російським офіцерством. Наступала історична доба: пора взаємопізнання і пора втрати ілюзій. Галицькі русини вочевидь переконалися, що «русскіє» від «русинів» відрізняються й мовою, піснями, обрядами, способом життя, домашнім і родинним устроєм, традиціями, одягом і, по суті, віросповіданням. Зустріч із солдатами-українцями теж справила «глибоке враження в широких народніх верствах Галичини, що в масі своїй вперше зрозуміли й відчули теоретичне перед тим для них поняття «Україна», почули свою близькість до неї,

[34] *Розанов В. В.* Война 1914 года и русское возрождение.— Пг., 1915.— С. 95.

[35] *Когут Л.* Україна і московський імперіалізм.— [Б. м.], 1916.— С. 105.

спорідненння з нею»[36]. Зі свого боку, російський загал дізнався, що в Австрії, згідно з переписом населення 1910 р., проживає чотири мільйони сто сімдесят тисяч людей, які свою національну приналежність означують стародавнім княжим етнонімом «русин». «В далекой от нас Австро-Венгерской монархии, по обеим склонам Карпатских гор, в Галиции, Буковине и Венгрии, проживает родственное нам славянское племя — «русины»[37]. Потім авторка цієї пропагандивної брошури пояснює, що «русини» є не хто інші, як «малороси». В іншій подібній брошурі того ж воєнного часу так само говориться про чотири мільйони русинів в Австро-Угорщині, а далі: «Кверху от Сяна живут поляки, книзу — русины, то есть те же украинцы, тридцать миллионов, которые цельным сплошным куском заселяют весь юг России»[38].

З наведених публікацій воєнної пори неспростовно випливає, що на не підвладній Москві українській території понад чотири мільйони людей називали себе літописним (IX–X ст.) етнонімом «русин». На запитання, хто такі ці «русини» і як вони співвідносяться до «русскіх», відповідь була однозначною: «русини» — українці (малороси, хохли), а «русскіє» — росіяни (москалі, кацапи). Історик Я. Ісаєвич відзначає: «Характерно, що саме на українських землях найдовше зберігся історичний етнонім «русин»[39]. Стосовно т. зв. великоросів, то вони ніколи, ніде себе русинами не називали. Протиставлення термінів «русин» — «русскій» викликало і викликає в московських істориків та публіцистів роздратування, вони намагаються перекрутити ці терміни. Чорносотенська газета «Киевское Слово» скаржилася на початку XX ст., що російська преса, «беря пример с иностранных», жителів Галичини називає неправильно якимись «Русинами»[40]. Під російським впливом група угорських письменників (Мілош, Крно та ін.) писала: «Колись буржуазні ідеологи намагалися перехрестити українців під Карпатами на

[36] *Дорошенко Д.* Як українці наддніпрянські помагали своїм наддністрянським братам у часі Галицької Руїни 1914–1916 років // На вигнанні: Альманах.— Львів, 1925.— С. 22.

[37] *Вульфсон Э. С.* Галиция до Великой Европейской войны.— М.: Панафидина, 1915.— С. 3.

[38] *Богданович М.* Червонная Русь.— Ярославль, 1914.— С. 3.

[39] *Ісаєвич Я.* Проблема походження... — С. 12.

[40] «Русские» чи «Русини»? // ЛНВ.— 1900.— Т. 10, кн. 5.— С. 127.

русинів, щоб підломити їх крила. Ті крила, що несли їх в рідний край, до рідної матері-України, до Дніпра»[41]. Цікаво, як то в X ст. буржуазні ідеологи перехрещували українців у русинів? Про нібито штучне і недавнє утворення назви «русин» чужинцями та про те, що ця назва не стосується жодного племені, писав навіть президент Чехословацької АН Неєдли[42].

Із сучасної точки зору імперіалістичний напад Росії на Австрію був для широких українських мас часом прозріння, консолідації та засвоєння нового етноніма «українець». Назрівала національна революція. Справдилося передбачення міністра Дурново.

[41] Радянська Україна.— 1959.— 22 січ.

[42] *Неедли З. Р.* История Закарпатской Руси до XIV ст. // Известия АН СССР. Сер. истории и философии.— 1945.— № 4.— С. 209.

XX. СОБОРНІСТЬ

Український народ завжди прагнув бути об'єднаним, єдиним і неподільним. Бо «собором», — як каже прислів'я, — «і чорта поборем». На відміну від Наддніпрянщини, для західноукраїнських земель, які з другої половини XVIII ст. перебували в складі Австрійської імперії, зміна етновизначального терміна не була пекучою історичною потребою. Це ж стосувалося і «Срібної землі» (Закарпаття). На західних землях серед населення побутувала свіжа пам'ять про княжу добу, не переривалися традиції Руської церкви, затрималися архаїчні прикмети мови, тут непорушно зберігався у повсякденному народному слововживанні споконвічний етнонім «русин».

У багатій історичними традиціями Галичині, яка здавна із своїм центром Львовом виступала в ролі другого, після столичного Києва, культурного осередку українського народу, перехід на етнонім «українець» розтягнувся більше ніж на півстоліття.

Для Відня ні сам етнонім русин, ні малозрозуміла австрійським німцям руська мова загалом не становили якогось підвищеного інтересу — германізація русинів після «Весни народів» вже не входила в його плани. Розвиток історичних процесів по обидва боки від річки Збруч, яка ділила територію нашого народу на російську й австрійську займанщини, виявив їхню несхожість. У той час, коли в Росії душили найменші прояви українського відродження, під Австрією національно-культурне і політичне відродження Галичини починає вільно розвиватися від 1848 р., від знесення панщини. Проте в умовах бездержавності здійснити перехід переважно селянського

населення західноукраїнських земель на новий етнонім було складним завданням. Треба було здолати опір консервативних, упертих і затятих галицьких русинів, а також опір державної адміністрації Галичини, яка перебувала тоді у ворожих польських руках. До того ж у цю справу активно втручалася царська охранка, підтримуючи розкольницьку течію в суспільстві, відому під назвою москвофільство. Стрижнем усієї діяльності москвофілів була якраз боротьба з новим етнонімом «українець», бо основою москвофільської ідеології була повна негація національної самостійності українського народу. Проте їх зусилля були марними: «Традиційно відомі як русини, або рутенці, вони стали тепер переймати назву українців, то була реакція на хибний і образливий ярлик «малоросів», вигаданий для них царатом. (Українець — це просто політично свідомий рутенець). Культурне пробудження українців великою мірою було стимульоване поетичною творчістю Тараса Шевченка (1814–1861), політичне пробудження набрало темпу наприкінці сторіччя. В Росії українці зіткнулися з режимом, що відмовлявся визнавати їхнє існування, вважаючи їх за реґіональну російську меншину і дозволяючи їм лише одну релігійну конфесію — російське православ'я. В Австрії, де русини мали більшу культурну та політичну свободу, вони зберегли уніатську віру і дуже повільно переймали назву українців. На зламі сторіч австрійські українці вже організували широкомасштабне шкільництво рідною мовою»[1].

Оскільки перехід до нового етновизначального терміна був рухом суто ідеологічним, то очолити його мала інтелігенція. Для цього потрібна була генерація політичних та ідейних провідників, що цілеспрямовано і незламно повели б народ за собою. І така генерація інтелектуалів у слушний час з'явилася на галицькій землі. Із плеяди тодішніх славних національних лідерів, які «перехрестили» галицьких русинів на українців, достатньо вибрати лише три постаті: це — історик Грушевський, письменник Франко, митрополит Шептицький. Для сучасників ці геніальні особистості, якими міг би пишатися будь-який європейський народ, вважалися найвищими авторитетами. Саме вони остаточно схилили терези на користь етноніма «українець».

[1] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 857.

У російській історіографії до сьогодні побутує уявлення, що перехід на новий етнонім у Галичині був здійснений завдяки австрійсько-католицькій інтризі. «Відень і Ватикан поспіхом готували Галіцію на роль «українського П'ємонта», перетворюючи русинів (самоназва галичан до початку XX ст.) в українців, вносячи лозунг всеукраїнської єдності, обіцяючи в майбутній війні відрив Малоросії від Росії»[2]. Як бачимо, російські історики такі поняття, як патріотизм, національна свідомість, стосовно українців не беруть до уваги. Скрізь вони до сьогодні здибають лише інтригу і змову чужоземців.

У Галичині якийсь час вживалися паралельні терміни: Русь-Україна, русько-український або українсько-руський. Вперше їх вжив 1866 р. Павлин Свєнціцький, потомок гетьмана Виговського, у редагованому ним журналі «Siolo», говорячи про присвячення цього журналу «справам людовим українсько-руським». Повний заголовок журналу був таким: «Siolo. Pismo zbiorowe, poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim». У першому зошиті, який з'явився в липні 1866 р., у «Вступному слові» редакція підкреслила: «На просторі від Балтійського моря до Чорного, від Кавказу поза Карпати бачимо осілий п'ятнадцятимільйонний народ, що говорить одною мовою, що має спільні звичаї і обичаї, скрізь вірний своїм традиціям і одну леліє надію». За свідченням І. Франка: «Скільки знаємо, власне Свєнціцькому належить першому термін «українсько-руський»[3]. Саме для означення соборності П. Свєнціцький, який підписувався псевдонімом «Павло Свій», вжив хоронім Україна-Русь «для протиставлення до назв Велика Русь та Білорусь. Це його новоутворення відразу якось не прижилося — тільки завдяки працям Михайла Грушевського та Івана Франка стало загальновизнаним у науковому та публіцистичному стилях української мови»[4]. Про заслуги П. Свєнціцького в розвитку національної самосвідомості галицьких українців пише чимало дослідників[5]. Разом із Свєнціцьким піонером впровадження у

---

[2] *Нарочницкая Н. А.* Историческая Россия и СССР в мировой политике XX в. // Новая и новейшая история.— 1998.— № 1.— С. 141.

[3] *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1984.— Т. 41.— С. 320.

[4] *Франко З.* Обшир землі пращурів // Україна.— 1989.— № 33.— С. 23.

[5] *Радзикевич В.* Павлин Свєнціцький. Публіцистична, наукова та літературна його діяльність.— Львів, 1911.— С. 117.

Галичині терміна «український», поряд зі словом «руський», був один із засновників «Просвіти», священик Стефан Качала. 1871 р. П. Куліш та І. Пулюй видали «Новий Завіт» у перекладі «мовою русько-українською». М. Грушевський назвав свою фундаментальну працю «Історією України-Руси», а І. Франко написав «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Паралельні терміни набирали щораз ширшого розповсюдження. У позацензурному женевському журналі «Громада» 1880 р. була опублікована «Програма» за підписами М. Драгоманова, М. Павлика і С. Подолинського, в якій, зокрема, проголошувалося: «Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тісси в теперішнім Венгерськім королевстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російськім царстві, — від верху р. Нареви на півночі до Чорного моря на півдні, — ось усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою. В цій стороні найбільша частина всіх здобувачів, — се б то хліборобів і робітників, — українців. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, венгрів, москвинів… Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що до них пристали, панують над українцями»[6].

Попередньо згадувалося про те, що створена у Львові 1848 р. «Головна Руська Рада» звернулася із маніфестом до народу, висуваючи ідею соборності всіх русинів на всіх етнічних територіях. У жовтні 1885 р. у Львові утворилась «Народна Рада» — політичне керівництво галицьких народовців з Юліаном Романчуком на чолі. З ідейного погляду вона була продовженням «Головної Руської Ради». Програма «Народної Ради» підтверджувала ідею соборності, вносячи характерні термінологічні корективи:

«Ми Русини галицькі, часть народу русько-українського висше 20-ти міліонового, маючи за собою тисячилітну минувшість історичну, — народу, що, утративши самодіяльність державну, боровся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу, — як первісні жителі Руси галицької, котру по розборі Польщі прилучено до Австрії, на основі давніх претенсій корони угорської, — найшовши в державі австрійській, перше з волі монархів

[6] Громада: Українська часопись.— 1880.— № 1.— С. 2.

австрійських, а відтак силою конституції, услівя до свобідного розвою національного — придержуючи ся серед теперішніх обставин державно-політичних заявлень програмових: «Ради народної руської» з року 1848-го, перших загальних зборів «Народної Ради» з року 1888-го, руських народних послів станових з року 1890-го і руських послів Ради державної з року 1891-го постановляєм:

І. Хочемо всесторонного і свобідного розвою нашої руської народности, яко самостійної народности словянської...»[7].

Незабаром, у жовтні 1890 р, в Галичині засновано нову політичну партію під такою назвою: «Руско-українська радикальна партія». Соборницька ідея знайшла своє відображення і в програмних засадах київського «Братства Тарасівців» 1893 р., де, зокрема, записано: «Для нас сьвідомих українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Росийська однак нам рідні»[8]. Після величавого соборницького святкування сторічного ювілею (1898 р.) появи «Енеїди» Котляревського, в якому брали активну участь галичани і буковинці, «наступило також устійненя в означуванні назви нашої нації: замість «русский», «руський», «Русин», «Русь» самочинно волею нашого народу прийшло до уживання: «українсько-руський», «українець» і «Україна-Русь» як перехід до «український» і «Україна»[9].

З 90-х рр. XIX ст. в Галичині та на Буковині почала з'являтися низка історико-публіцистичних розвідок, велика кількість статей у часописах, популярних серед народу календарях про необхідність прийняти новий соборний етновизначальний термін. Через широку мережу читалень «Просвіти», школу і навіть через проповіді патріотичних священиків ширилося знання про новий етнонім. Патріоти розуміли, що спільний етнонім був для українців надзвичайно потрібен. «Однак приживався він з великими труднощами, і цей процес тривав доволі довго. В підавстрійській Західній Україні ініціаторами переходу з назви «русини» на назву «українці» бу-

[7] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матер.— [Б. м.]: Сучасність, 1983.— Т. 1.— С. 17.

[8] Українська суспільно-політична думка... — Т. 1.— С. 23.

[9] *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914.— Львів, 1926.— С. 308–309.

ли народовці»[10]. Добре прислужилися справі щорічні березневі заходи на честь співця України Шевченка. Культ Шевченка, що виник тоді в Галичині і поширився по всій Україні, був не культом особи, «а культом ідеї, що лежить в основі нашої національної свідомості»[11]. У святкових доповідях з цієї нагоди, в тій чи іншій формі, звучала назва «Україна». Ось типовий уривок з однієї із таких доповідей: «Нашому народови, розділеному кордонами, присвічує Шевченків геній як досвітня зірниця. Дивлячись на ту зорю — споминаючи Тараса — українці по сім і по тім боці кордону улітають в думках в країну його ідеалів — почувають себе ближчими, ріднішими, чують ту саму кров у жилах, почувають прилив національної енергії і сили — і вірять твердо, що прийдуть щасливіші від нас покоління, сповнять цілий заповіт нашого генія, а тоді спомянуть його в обновленій вольній Україні!»[12].

У своєму знаменитому зверненні до молоді Іван Франко писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями, не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціяльних кордонів»[13].

Авторитетна серед народу Галичини греко-католицька церква активно сприяла зміні етноніма. Галицькі москвофіли з того приводу звинувачували митрополита Шептицького в тому, що він «ворожий російському народові», дорікали за заміну слова «русский» словом «український»[14].

Поступово галичани приймали соборні терміни «Україна», «українець» як своє національне ім'я. Збірник інформаційних, публіцистичних і програмово-теоретичних матеріалів «Громада» (Женева), відзначала, що вже «з 1861 р. в Галичині з'явився цілий гурт молодих студентів, названих українцями, народовими або мягкими русинами, котрі казали, що галицький народ однакий з

---

[10] *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації.— Дрогобич: Відродження, 1997.— С. 24.

[11] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.— С. 119.

[12] *Колесса М.* Тарас Шевченко.— Львів, 1898.— С. 24.

[13] *Франко І.* Одвертий лист до гал. української молодіжі // ЛНВ.— 1905.— Т. 30, кн. 4.— С. 15.

[14] *Цвенгрош Г.* Національно-державотворчі погляди митрополита Андрея Шептицького й польсько-українська війна 1918–1919 рр. // Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.— К., 1993.— С. 175.

українським в Росії»[15]. Один з тих нових патріотів О. Барвінський у своїх підручниках для учительських семінарій і гімназій Галичини «ввів назву українсько-руський»[16]. Така зміна у назві принесла очевидні незручності, але вона була продиктована бажанням наголосити моральну єдність із Наддніпрянською Україною, а також рішучістю уникнути будь-якого подальшого змішування «Русі» з «Росією»[17].

Заходами українців з Києва 1873 р. у Львові засновано Наукове товариство ім. Шевченка. На зразок Академії Наук Товариство видавало авторитетні наукові «Записки» (ЗНТШ). 1902 р. редакція ЗНТШ виступила з такою заявою: «Офіцияльна назва, прийнята в видавництвах Наук. тов. ім. Шевченка та і в значній частині иньших видавництв, — «Україна-Русь» або «Русь-Україна», «Українсько-руський», в значінню українська Русь, український Русин, для відріжнення від иньших Словян, що прикладають до себе руську назву — Руси Московської, Білої. Там, де непорозумінню нема місця, може бути уживана для короткости проста назва Русь, Русин. Проте «український», поки ще не утерлося вповні в значінню национальної назви, може де що дивно звучати, приложене до часів давнійших, але для новійших часів вповні може уживатися в значінню «українсько-руський». Для тіснійшого означення нашої Руси слово «український» вповні надається, бо як раз з «українською» частиною нашої території й народа звязаний найяснійший проблиск нашої национальної сьвідомости й народньої сили (в XVII в.), тому воно й було від початків нашого відродження уживане в літературі. Нині воно уже усьвячене нашою культурною істориєю»[18].

1907 р. після виборів серед послів до Віденського парламенту, виникла суперечка, як назвати свою репрезентацію: руська, малоруська чи українська? Перемогла назва українська.

Великого розголосу набула тоді книжка Л. Цегельського, написана в соборному дусі. Зокрема, в ній писалося: «Наші

---

[15] Громада: Українська часопись.— 1880.— № 1.— С. 95.

[16] *Студинський К.* Олександер Барвінський // Український ілюстрований календар товариства «Просьвіта» на рік 1918.— Львів, 1917.— С. 219.

[17] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т.— К.: Основи, 1994.— Т. 1.— С. 433.

[18] *Гнатюк В.* Рецензія // ЗНТШ.— 1902.— Т. 48.— С. 39.

закордонні браття в Росії мусіли занехати ім'я «Русь» і «руський», а прийняти ім'я «Україна», аби тим способом відріжнитися від «Русских» (т. є. Москалів). Ні, ми Галичане не можемо відречися від імені «Русь», «Русин», так як уживають їх в слові і письмі, добре знаємо, що ті слова значат то само, що «Україна» і «український». Ми знаємо, що Русь і Україна то все одно, що то одна і та сама земля, так само як Русини і Українці то один і той же народ»[19].

Для західноукраїнських вчителів був випущений спеціальний номер педагогічного журналу із тлумаченням потреби зміни етноніма. «Коли ми бажаємо бути одною нацією з одною мовою, то мусимо уживати й одної тілько національної назви. Щоби се сталося, потреба вже раз увести у школу й уряд один загальнонаціональний термін: «Україна», «українець», «український», а давний полишити тим чим він був і є, себто історичним терміном»[20].

Процес переходу до спільної назви гальмували, розгорнувши бурхливу діяльність, різноманітні таємні і явні агенти царської деспотії. У хід пустили все: підкуп в якнайширшому розмірі (рублів не шкодували), обіцянки, шантаж, а також вербування невігласів-ідеалістів типу отця І. Наумовича. Останні, впавши в «москвобєсіє», як ведеться, були найнебезпечнішими. Один із стовпів москвофільства, згадуваний о. Наумович, постійно виступав проти терміна «українці» і проти українського фонетичного правопису: «Фонетику котрою издается орган Просвиты «Правда», уважаю за найтяжшую язву, якою Господь мог покарати Русь нашу»[21]. Невдоволений ідейним розвитком галицького суспільства, Наумович емігрував у Росію, де незабаром, гірко розчарований в царській дійсності, помер з розпуки. Охранка, проте, для нових галицьких адептів «єдіной, нєдєлімой» грошей не шкодувала. Так вдалося, не без допомоги поляків, створити в австрійській тоді Галичині вже згадувану москвофільську партію, що надовго розколола галицьке

[19] *Цегельський Л.* Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?— Львів, 1907.— С. 73.

[20] На порозі нового шкільного року. («Руський» чи «український»?) // Наша школа.— Львів; Чернівці, 1913.— С. 195.

[21] *Миколаєвич М.* Москвофільство, його батьки і діти.— Львів, 1936.— С. 57.

суспільство на два ворожі табори. Москвофільські партійні функціонери, так само, як пізніше закордонні комуністичні функціонери, перебували на повному фінансовому утриманні Росії. Взагалі москвофільський рух мав слабенький зв'язок з народом і виступав переважно як рух клерикальний. За поданням жандармського управління царський уряд фінансував їхні газетки «Слово», «Пролом», «Новий пролом», «Червоная Русь», «Галицька Русь», «Галичанин». В утвореній 1875 р. «Комиссии по украинофильской пропаганде в южных губерниях России» було вирішено «підтримати видавану в Галіції і направлену вороже українофільству газету «Слово». Назначити газеті, хоча б невелику, зате постійну субсидію»[22]. Священик російського посольства в Австрії М. Раєвський, видав, наприклад, закарпатцю А. Добрянському 15 тис. гульденів на москвофільські цілі[23]. Названі газетки, що виходили в різний час, поборювали українське національне відродження, прославляли царську деспотію і особливо запекло виступали проти етноніма «українець». Зі шпальт тих газеток пішли гуляти по світу такі, наприклад, недоречності, що «тепер русини в Галичині почувають себе вже не русинами, а росіянами»[24]. Інший запеклий москвофіл, Мончаловський, зміщував етнонім в площину поліційну, зробивши донос, що, мовляв, українство «схиляється перед польсько-жидівсько-німецькими соціалістами»[25].

Боротьба між українцями (народовцями) і москвофілами отруїла на довгі роки (практично до 1918 р., ремінісценції тривали й довше) громадське життя в Галичині. Вирішальну роль у тій боротьбі відіграла, як уже було зазначено, проблема етноніма. Москвофіли, спекулюючи традиційними для західних українців етнонімами «русин», «Русь», доводили згідно з бажанням своїх хлібодавців, що він тотожний до назв «русский», «Россія». Народовці заперечували таку лжетотожність. Дивно, але М. Драгоманов став на бік москвофілів. Він переробив старий

[22] *Яворський М.* На історичному фронті.— Держвидав України, 1929.— С. 91.

[23] За рідне слово.— Мукачів, 1937.— С. 7.

[24] *Савченко Ф.* Справа про щорічну таємну субсидію львівському «Слову».— Львів, 1929.— С. 14.

[25] *Мончаловский О. А.* Главныя основы русской народности.— Львов, 1904.— С. 10.

Кривоносівський марш «Гей не дивуйте, добрії люди...», з надією що він стане українським гімном:

З північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду...
Ти, Русин північний, оден із всіх братів
Велике зложив государство[26].

Драгоманов наводить декілька вельми плутаних і, головне, неправильних в історичному плані аргументів на користь «москвофільської» тези. Попри те, заслуговує на увагу глибоке розуміння М. Драгомановим важливості проблеми етнонімів. «Тут зустрічаємо уперед усього точні праці, з термінологією, прийнятою до цього у галицьких народовців, по котрій література російська є синонім великоруської і єсть через те щось не тільки одмінне, але і противне до літератури малоруської, або як кажуть у Галичині, руської. Ця термінологія має свій корінь у тій ріжниці, котру у Галичині проводять між Руссю, а Росією. Питання про'цю ріжницю дуже важне, бо з тієї формули, яку про це діло поставимо, виходять преважні виводи, торкаючі не тільки усі літературно-культурні діла великого краю од Карпат до Уралу, але навіть і політичне життя цього краю»[27].

Варто тут також згадати етнонімічні вправи «полуукраїнця», за його власними словами, або, як його свого часу називали, «бандерівця в літературі» О. Солженіцина[28]. В українофобській статті «Як нам облаштувати Росію?» він робить таке «одкровеніє»: «В Австрии в 1848 галичане еще называли свой национальный совет — Головна Русская Рада». Наприкінці 1993 р. Солженіцин опублікував підбірку статей на «украинско-русские темы», де, зокрема, свою хворобливу українофобію знову обґрунтовує етнонімічними аргументами[29]. Він не розуміє, що «Головна Руська Рада», створена в Галичині 1848 р., — це не «Главный Русский Совет», а руська мова галичан — не «русский язык», і русин — зовсім не «русский». До речі, Солженіцин у

---

[26] *Грушевський М.* М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток.— Відень, 1922.— С. 8.

[27] *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці.— К.: Наук. думка, 1970.— Т. І.— С. 98.

[28] *Морозов Е.* «Бандеровец в литературе» // Военно-исторический журнал.— 1991.— № 3.— С. 3.

[29] *Солженицын А.* Выступления на украинско-русские темы // Звезда.— 1993.— № 12.— С. 164.

шовіністично-імперській статті «Як нам облаштувати Росію?» із пафосом повторив старі білогвардійські наміри з 1919 р. розділити Україну на «Новоросійську Область» (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина) і на «Харківську та Київську області»[30]. І це той самий Солженіцин, що писав: «Нації — це фарби людства; зникнуть вони — людство стане таким же сумно одноманітним, як коли б усі люди прийняли б однакову зовнішність і однаковий характер. Безсумнівно, що зачин існування племен — в Замислі Творця. На відміну від будь-яких людських об'єднань та організацій — етнос, як і сім'я, як і особистість, не людиною вигаданий. І має не менше органічних прав на існування, ніж сім'я і особистість. А нація — ця ж сім'я, лише наступного рівня і обсягу: і її теж скріпляють неповторні внутрішні зв'язки — спільна мова, спільна культурна традиція, спогади про спільну історію і завдання на майбутнє. І чому ж самозбереження нації гріховне?». Гарно сказано, але чомусь для Солженіцина збереження української нації і її етнічної території є гріховним.

Достойну відповідь Солженіцину дав довголітній український політв'язень С. Караванський. «Про русских та руських. До Вашої зауваги, що 1848 р. галичани називали свій орган Головна Руська Рада, треба додати, що термін руський мав поширення в мові аж до 1916 р. Але окупація Галичини 1916 р. російськими військами і заслання Митрополита Андрея Шептицького разом з низкою руських діячів на Сибір остаточно переконали галичан відмовитися від стародавнього імени руський, аби в термінологічному відношенні не складати одного цілого з імперськими русскими.

Отож у цій словесній самообороні українців завинила зовсім не Австрія, а та ж таки російська імперія. Якби українці зберегли своє предковічне ім'я (як це зробили закарпатці), їм важко було б обстоювати свій руський образ, на цей раз од відторгнутих свого часу північних братів — сучасних русских. Крок цей і собі мав би викликати захоплення: стародавній народ, який свого часу перетяв шлях ордам Батия до Європи, поклав на вівтар національного рятунку своє тисячолітнє славне ім'я! Чи багато в історії таких прикладів! Я не виключаю, що коли над

[30] *Цветков В.* «Белая Россия» — история или завтрашний день? // Посев.— 1997.— № 5.— С. 11.

українцями не висітиме загроза національної смерті в общерусском колгоспі, вони вернуть собі своє безсмертне руське ім'я, яким його записано і в «Слові о полку Ігоревім», і в літописах Нестора»[31].

Остаточно нова соборна назва прийнялася на всій українській території лише на початку XX ст. «Тільки національне відродження XIX віку принесло остаточну перевагу терміну Україна, українець, український, і навіть в Галичині, де через певні історичні умови терміни «Русь», «русин», «русинський» трималися найдовше, тепер уже сам народ загально вживає там назви: український, українець, Галицька або Західна Україна. Вдержалася стара назва Русь лише на Закарпатті»[32]. Необхідна була, як бачимо, тривала, копітка, виховна робота в соборному напрямі. «Багато наших людей називають себе русинами, або руськими. Це дійсно є наша стара назва, бо й край наш називався Русь. Але ця назва тепер не зручна, тому що руськими стали називати себе москалі; вони присвоїли собі цю нашу назву, хоч є зовсім іншим народом, ніж ми. А що вже віддавна наша земля називалась також Україною і люди наші українцями, то і ми мусимо вживати тільки цієї назви»[33]. У вже згадуваному зверненні до галицької молоді на початку XX ст. Іван Франко закликав: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер задача — витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися»[34].

Переломним моментом для утвердження етнотопоніма «Україна» й етноніма «українець», «українка» стала Перша світова війна. Як ми вже говорили, Росія здавна готувалася до

[31] *Каравапський С.* Відкритий лист Олександрові Солженіцину // Визвольний шлях.— 1991.— Кн. 1 (514).— С. 51–52.

[32] *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т.— Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.— Т. 1.— С. 19.

[33] *Горбачева Л.* Що мусить знати кожна українка.— Львів, 1937.— С. 4.

[34] *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 45.— С. 404.

імперіалістичної війни з Австрією, «щоби визволити своїх братів з під австрійського ярма. Тими братами мали бути чотири мільйони українського населення Галичини й Буковини»[35]. Звичайно, існують різні версії про причини російсько-австрійського антагонізму, що в остаточному результаті викликав Першу світову війну. Однак однією з головних причин була, безперечно, українська проблема. «І доки живе Галичина, доки в Галичині триває під опікою конституційної Австрії український народний рух, доти не задавить його Москаль і на Україні російській та не вспіє спинити його зросту. Ось чому Москаль хоче дістати Галичину у свої загарбущі руки. Москва хоче задавити наше народне життя в Галичині, щоби від Галичини не зайнялась ціла Україна. Москва хоче здобути Галичину, щоб здавити на віки наш нарід. Тому Россія зачала війну з Австрією»[36]. На самому початку війни в серпні 1914 р. в Австрії була створена добровільна військова формація під назвою Українські Січові Стрільці («Усусуси»), які своєю кров'ю скріплювали соборний етнонім.

У липні 1915 р. група українського парламентського представництва Галичини звернулася до австрійського уряду з меморандумом про вживання в урядових актах національної назви «українці» замість «рутенці». У «Меморандумі» йшлося про те, що назва «русини» (точніше, її латинська транскрипція «Ruthenes») була прийнята австрійським урядом як національна назва українців, які ввійшли до складу Австрійської держави. Основним аргументом тут послужила національна назва греко-католицької церкви. Прийнята назва мала один важливий недолік — вона була майже ідентичною з поняттям «росіяни». На цій подібності назв, говориться в меморандумі, галицькі москвофіли будували свою теорію про «единый и неделимый русский народ». Якщо в мирний період двояке трактуваня національного імені викликало непорозуміння локального характеру, то в умовах війни це призвело до трагічних наслідків. Тому «Меморандум» констатує, що назва «русини» не може більше служити для національного означення українського народу. А всі національно свідомі українці по обидва боки

---

[35] *Левицький В.* Як живеться українському народови в Австрії.— Відень, 1915.— С. 3.

[36] Війна за волю України.— [Б. м., б. р.].— С. 9.

кордону відтепер будуть вживати в наукових працях, публіцистиці та іншій літературі лише назву «українці»[37].

Перед тим (1914–1917 рр.) політичні діячі з підросійської займанщини утворюють на Заході впливову пропагандистську організацію — Союз визволення України (СВУ). Роль СВУ в поширенні термінів «Україна», «українець», зокрема на східноукраїнських землях, була значною.

Наприкінці Першої світової війни українські революційні маси несподівано сказали тут своє вагоме слово. «Коли на початку революції 1917 р. українці в Петрограді і в Києві вийшли багатотисячними масами на вулицю, то росіяни в Петрограді, а євреї в Києві не вірили своїм очам, просто не могли повірити, що справді існує велика нація, що її люди звуться українцями, і велика країна, що має назву Україна»[38]. Боротьба за волю привела до того, що назва «Україна» знайшла тоді своє формальне завершення проголошенням Української Народної Республіки 20 листопада 1917 р. і Західно-Української Народної Республіки — 1 листопада 1918 р., а також соборними актами від 22 січня 1918 р. і 22 січня 1919 р. Тими актами «назва Україна та український стверджується офіційно як у внутрішньому, так і в зовнішньому міжнародному вжитку»[39].

На відміну від білогвардійських політиків, більшовики швидко зрозуміли силу пробудженого українського народу, що знайшло своє відображення у такій заяві: «Национальные же требования украинцев, самостоятельность их народной республики, ее право требовать федеративных отношений признаются Советом Народных Комиссаров полностью и никаких споров не вызывают»[40].

За Берестейською угодою від 9 лютого 1918 р. офіційно визнали назву держави «Україна» радянська Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина. За міжнародним

---

[37] *Расевич В.* Меморандум від липня 1915 р. до Австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українець» // Україна в минулому: Зб. ст.— 1994.— Вип. 5.— С. 173.

[38] *Клейнер І.* Владімір Жаботинський (Зеєв) і українське питання.— Київ; Торонто; Едмонтон, 1995.— С. 216.

[39] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег: Накл. Укр. книгарні, 1951.— С. 93.

[40] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— К.. 1957.— Т. 2.— С. 212.

Ризьким договором, укладеним 18 березня 1921 р., назву «українець» визнано «як одиноку і всенародну» замість таких інших давніших назв: 1) руської, 2) русинської, 3) полудневоруської, 4) малоруської, 5) малоросійської, 6) українсько-руської, 7) русько-української. Прийнявши новий етнонім, народ стрімко відроджувався. «Люди, які ще вчора не знали, що вони українці, нині признавали себе до української нації та ставали до активної боротьби за її волю. Живий факт української державности мусів переконати найбільших малоросів, які мали отверті очі і незасохлі серця. Цим фактом москвофільський табір був розтрощений, і його сила розплилася на очах, як дим»[41].

Таким чином, терміни «Україна», «українець», «український» мусили визнати навіть вороги. Щоправда, шовіністична білогвардійська контрреволюція вперто не визнавала терміна «Україна». «Главноначальствующий Полтавською, Катеринославською і Харківською губерніями ген. Май-Маєвський заборонив українську мову викладати в школах і видав спеціальний наказ «о малорусском языке», в якому знищено саме слово «український», як ненависне московському чорносотенству»[42]. У шовіністичному засліпленні «білі росіяни не визнавали навіть існування української нації; сам термін «Україна» був вичеркнутий з російського лексикону»[43]. Як відзначали учасники революційних подій 1917–1921 рр., «в імперіялістичних своїх стремліннях намагалась Російська держава знищити також і саме ім'я і душу українського народу: його мову, звичаї та культуру»[44]. Для недолугих керівників «Бєлой Россії» боротьба з етнонімом «українець» закінчилася повним ідеологічним та мілітарним крахом.

Про нехіть і російських більшовиків сприйняти нові терміни спостережливо свідчить у спогадах «батько» Махно: «Там, куда меня направила барышня по особому пропуску, помещался секретарь ВЦИКа Советов… Он переспросил меня:

— Так вы, товарищ, с юга России?

---

[41] *Стахів М.* Хто винен?— Львів, 1936.— С. 162.

[42] *Доценко О.* Літопис української революції.— Київ; Львів, 1923.— Т. 2, кн. 4.— С. 173.

[43] *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–20 рр.— Коломия; Київ, 1923.— Част. 1.— С. 10.

[44] Нота до Народних Представництв Держав Світу.— Тарнів, 1921.— С. 1.

— Да, я с Украины, — ответил я ему.

...Секретарь замолк на минуту, а затем принялся расспрашивать меня о настроении крестьян на «юге России», о том, как крестьяне отнеслись к немецким армиям и отрядам Центральной Рады, каково их отношение к советской власти и т. д.

Затем он позвонил куда-то по телефону и тут же предложил мне пройтись в кабинет председателя ВЦИКа товарища Свердлова.

Мне показалось, что Свердлов глубже заинтересовался тем, что в действительности происходило на Украине за последние два-три месяца. Он сразу выпалил мне:

— Товарищ, вы с нашего бурного юга?»[45]

Однак, щоб утриматися при владі, більшовики змушені були проголосити т. зв. «Українську радянську соціалістичну республіку», визнати етнонім «українець». Головною причиною перемоги більшовиків були голошені ними ідеали соціальної справедливості та національної свободи, зокрема право націй колишньої Російської імперії на самовизначення. Вони розуміли, за словами Сталіна, що не можна йти проти історії. «А недавно ще говорили, що Українська республіка і українська нація — вигадка німців. Між тим ясно, що українська нація існує. Не можна йти проти історії», — застерігав тоді Сталін[46]. Однак у термін «Україна» невдовзі більшовики внесли московський зміст «Малоросія», а до слова українець — старий зміст «хохол-малорос». «Українська Радянська Соціалістична Республіка є організована Москвою у формі окупаційної російської терористичної влади для систематичного народовбивства української нації і її державної ідеї. Вона виконує функцію насильного русифікатора української нації, її держави й нічого не має спільного з українством, з радами чи соціалізмом — вона має лише фонетичну назву нашої батьківщини: «український — Україна». Ціль її є цілковито ясна: зрусифікувати українську націю, що говоритиме по-російськи у своїй власній державі, а термін «Україна» звести до географічного терміну»[47].

---

[41] *Стахів М.* Хто винен?— Львів, 1936.— С. 162.

[42] *Доценко О.* Літопис української революції.— Київ; Львів, 1923.— Т. 2, кн. 4.— С. 173.

[47] *Смаль-Стоцький Р.* Правдиве значення совєтського терміну «Україна» // Перший Світовий Конгрес Вільних Українців.— Вінніпег; Нью-Йорк; Лондон, 1969.— С. 286.

Треба визнати, що значною мірою більшовицьким асиміляторам це вдалося: значна частина українців втратила рідну мову. Методи, якими це було досягнуто, відомі.

Один з найкращих фахівців з історії Центральної і Східної Європи англійський історик Норман Дейвіс писав: «У 1932–1933 рр. в Україні і на прилеглих козацьких землях сталінський режим запровадив штучно створений голодомор як частину радянської колективізаційної кампанії. Всі запаси харчів були силоміць реквізовані, військовий кордон не давав змоги завезти харчі ззовні, і люди були приречені на смерть. Мета полягала в знищенні української нації, а разом з нею і «класового ворога». Загинуло близько 7 млн. людей. Світ бачив не один страшний голод, під час багатьох із них становище ще більше погіршувала громадянська війна. Проте голод, організований як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний»[48].

На відміну від більшості істориків радянської школи, що зараз живуть і працюють в Україні, які, за словами Я. Грицака, «зреклися старої ідеології і перефарбувалися в нові кольори»[49], але не здатні досліджувати московську політику геноциду стосовно українців, молоді українські історики щораз сміливіше порушують цю тему. Ось, наприклад, як вони пишуть: «Голодом і «розкуркуленням», засланням до Сибіру знищено кращу частину українського селянства. Повністю ліквідовано українське духовенство (УАПЦ). Ліквідовано всіх членів Центральної Ради. Усіх членів українських громадських організацій і партій (у т. ч. Української комуністичної). Знищено майже всю Спілку письменників (з 200, які складали СПУ в 1934, на 1939 залишилося 36). Ніхто з категорії, яка підлягала знищенню, не міг вижити. Через дрібненьке ситечко пропущено — прошарок за прошарком — усе населення. Упослідок знищено найкращу, найактивнішу, найосвіченішу, найпродуктивнішу його частину. На розплід залишили покірних «плохих овець», яких «схрещували» з привезеним для здійснення радянської влади в Україні агресивним, безбожним, «матоязичним насєлєнієм». Одного тільки 1934-го у виморені голодом села східних областей України переселили 240 тисяч сімей з Росії — це називалося «допрісєлєніє».

[48] *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К.: Основи, 2000.— С. 994.
[49] *Грицак Я.* Нарис історії України.— К.: Генеза, 1996.— С. 5.

Так комуністи створювали «єдиний совєтський народ», який і досі є. Ми й справді тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків українського народу. Наше суспільство має маргінальний характер. Воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основи. Бути українцем досі непрестижно. Бо найбільші власники в нас — неукраїнці. Бо панівна культура й освіта — неукраїнська. Бо ЗМІ — неукраїнські. Бо найбільша Церква — неукраїнська. Її прихожани моляться за чужого Патріярха, чужий уряд, чужу державу і перемогу чужого війська (в загарбницькій війні в Ічкерії!). На значних територіях України, в т. ч. у столиці, щоб бути українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) — потрібно неабияких психологічних зусиль»[50].

Для більшовиків визнання терміна «українець» було не чим іншим, як ідеологічним гримом і макіяжем. У рецензії на книжку В. Пристайка і Ю. Шаповала «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934» відзначається: «На людях ця влада імітувала «українізацію», «інтернаціоналізм» і «підтримку національних культур», але між собою, в секретних документах, режим говорив своєю (звичайно, російською) мовою і послуговувався своїм традиційно імперським категоріальним апаратом, у якому слово «українець» було абсолютним синонімом до слова «націоналіст» і, відтак, «ворог»[51].

Із 40-х рр. XX ст. термін «Україна» більшовики стали писати з обов'язковими ритуальними означеннями «Радянська Україна», «соціалістична Україна», «трудова Україна» і т. п., «наче б саме слово було чимось неясним, майже небезпечним»[52]. І ще одне: обов'язково вживалася васальна форма «на Україні» — замість державницької «в Україні»[53]. «Вживання прийменника «в» зі словом «Україна» у радянські часи кваліфікувалося як буржуазно-націоналістичне, і тут не допомагало посилання на авторитет «революціонера-демократа» Т. Г. Шевченка, який писав:

[50] ПіК.— 2000.— № 4.— С. 60–61.
[51] *М. Р.* [Рецензія] // Дух і Літера.— 1997.— № 1/2.— С. 418.
[52] *Луцький Ю.* Роздуми над словом «Україна» у народних піснях // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 117.
[53] Рідна мова.— 1939.— Ч. 2.— С. 90.

В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну[54].

Деякі автори вважають, що «на заваді сталінським планам «злити» українську націю з російською, залишивши за українцями лише назву і відібравши в них власну історію, культуру, побут, а, врешті, й мову, стали міжнародні події. Наближалася світова війна, і симпатія або хоча б нейтралітет українців були необхідні»[55].

Хай там як, з перспективи років очевидно, що вимушене визнання Москвою термінів «Україна», «українець» мало незворотний позитивний вплив у справі соборної консолідації українського народу.

[54] *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації.— Дрогобич: Відродження, 1997.— С. 32.

[55] *Єфіменко Г. Г.* Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату // Український історичний журнал.— 2000.— № 6.— С. 65.

XXI. МАГІЧНЕ СЛОВО

Відомий українофоб Шульгін писав у білогвардійському денікінському журналі: «Добре відомо, що більшість революцій було здійснено «магічними словами», яких маси не розуміли. Одним із таких магічних слів виявилася в 1917 р. назва «Україна»[1]. 1917 р. якраз і розпочалася кривава боротьба, зокрема і за утвердження нового етноніма. «Боротьба навколо назви «Україна» та її похідних («українець», «український», «українство», «українськість») була, та й залишається, такою гострою тому, що це не просто слово — це символ, у якому закодована національна ідея і закладена потужна енергія прагнення народу вільно жити на своїй землі в соборній, самостійній державі»[2]. Грізним і ненависним для колонізаторів зробилося в часи Визвольних змагань магічне слово «Україна» також і на західноукраїнських землях.

Немає такого національного імені, яке викликало б проти себе стільки ненависті, злоби й нападів і пропаганди, як назва території й народу: «Україна», «українці», «український»[3]. І росіяни, і поляки здавна намагалися всіляко бойкотувати та обмежувати терміни «Україна, українець»[4]. На початку XX ст. польський мовознавець проф. Брікнер протестував проти назви «Україна», мовляв, треба назву «Русь» відступити, за його висловом «москалям», а триматися назви «малороси». Іван Франко так йому

---

[1] *Шульгин В. В.* Малая Русь // Малая Русь.— К., 1918.— Вып. 1.— С. 4.

[2] *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації.— Дрогобич: Відродження, 1997.— С. 25.

[3] *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів.— Прага, 1936.— С. 26.

[4] *Lypyński W.* Nazwa «Rus» i «Ukraina» i ich znaczenie historyczne // Z dziejów Ukrainy.— Kraków, 1912.— S. 53.

відповів: «Можемо на се відповісти шановному історикові польської мови, що в творенні назв так само як і загалом у творенню нових язикових форм історична традиція грає певну важну, але зовсім не виключну і навіть не першорядну роль. Нація існує не для язика, а творить і ненастанно перетворює собі язик відповідно до своїх потреб; історикови, заким оцінить, а тим паче осудить якийсь новотвір, випадало би війти по змозі в причини, які викликали його і довели до побіди над старшими формами; без такого зрозуміння він ризикує зробитися не істориком, а доктринером, що задля якогось улюбленого і переціненого прінціпа готов живу дійсність натягати або вкорочувати на прокрустовім ліжку. Де мова про польські теми, там проф. Брікнер дуже добре пильнується, щоб не впасти в таке доктрінерство; супротив інших народностей се нічого, можна. А не слід би»[5]. Голос проф. Брікнера був непоодинокий. «Дехто ще й нині підсуває злобну брехню, немовби то назву «Україна», «український» завели перед десятьми літами пруссаки та Австрія»[6]. Навіть і тепер є в Польщі сили, які виступають проти термінів «Україна», «українець», називаючи їх австрійською вигадкою, або вигадкою німецького генерального штабу, або московською інтригою[7]. Генеральною тактикою польських асиміляторів була якраз війна з етнонімом «українець». Стосовно населення Волині та Полісся стверджувалося, що там немає жодних українців, а тільки етнічна маса без певного імені[8]. 1939 р. польський уряд затвердив таємний план асиміляції волинських українців. Згідно з цим планом, «сам термін «українець», «український» потрапляв під заборону. Замість них пропонувалося вживати терміни «русин», «руський» і такі нейтральні терміни, які нічого спільного з національністю не мали, як «православний», «волиняк», «поліщук», «тутейший». На думку творців програми, це повинно було в кінцевому рахунку привести до повної асиміляції українців»[9].

---

[5] *Франко І.* Рецензія // ЗНТШ.— 1903.— Т. 56.— С. 30.

[6] *Д-р К. та М-К.* До історії українсько-польських взаємин.— Станиславів, 1926.— С. 4.

[7] *Sutowicz P.* Mity czy zła prawda czyli kilka słów o historii // Nowy przegląd wszechpolski.— 1994.— Czerw.— S. 42.

[8] З трибуни: Промови українських послів і сенаторів у польському сеймі і сенаті.— Львів; Луцьк; Холм; Берестє, 1925.— С. 106.

[9] Україна — Польща: важкі питання // Матеріали II міжнародного семінару істориків.— Варшава, 1998.— С. 28.

В офіційних державних публікаціях післяверсальської Польщі (1918–1939 рр.), зокрема у затверджених сеймом законодавчих актах, на означення поняття «український» вживався термін «рускі», а в дужках «русіньскі», щоб не сплутати з російським. Услід за Брікнером авторитетний проф. Ніч виступив на сторінках впливового мовознавчого журналу «Jkzyk polski» із закликом не вживати в польській мові термінів «Україна», «українець». Саме життя, як відповів йому ліберальний польський діяч Леон Василевський, змело цю смішну в своїй недалекоглядності і, додаймо, просто нерозумну теорію маститого польського мовознавця[10]. До полеміки навколо наших етнознавчих термінів втрутилася тоді видатна польська письменниця Марія Домбровська. У статті «Вересень у Заліщиках» вона, зокрема, писала: «Принялося останнім часом, що руське населення, обняте польськими кордонами, само себе зве українцями й вважає образою своїх національних почувань, коли про нього говориться: — русини. Тому поляки з чуткішою совістю, а головно ті, що тямлять, наскільки болючим і небезпечним є ображування національних почувань, уживають слів «українці» й «український», хоч би й не погоджувалися на все, що підкладає шовіністична демагогія під ті слова. Інші, більш грубошкірі або неприхильні для національних меншин, уживають тільки слова «русини». І це підсилює розпалені національні антагонізми. Коли весь народ прийняв цю назву як власне ім'я і як вираз своїх змагань до державної назалежности й суверенности, то виникло це головно з конечности підкреслення своєї відрубности від Росії, що руський, по-польськи русинський народ, разом з його назвою, культурою й історією силувалася втягнути в свій заборчий організм. Назв «Україна» й «український» царська Росія ніколи-ніколи не хотіла признати. А для Польщі ця назва повинна бути найвищою мірою симпатична»[11]. На таку доброзичливу позицію видатної письменниці, ймовірно, вплинула новела «Сини» її сучасника — видатного українського письменника Василя Стефаника, де є такий промовистий епізод:

«— Послідний раз прийшов Андрій: він був у мене вчений. «*Тату,* — каже, — *тепер ідемо воювати за Україну*». — «*За яку*

[10] *Wasilewski L.* Ruski, rusiński czy ukraiński? // Sprawy Narodowościowe.— 1927.— № 4.— S. 31.

[11] Wiadomosci literackie.— 1935.— 31 pazdz.

Україну?» А він підоймив шаблев груду землі та й каже: «*Оце Україна, а тут,* — і справив шаблев у груди, — *отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені,* — каже, — *білу сорочку, дайте чистої води, аби-м обмився, та й бувайте здорові*». Як та єго шабля блиснула та й мене засліпила. «*Сину,* — кажу, — *та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і єго на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цего коріння її не віторгав у свій бік*».

Однак українофобськи налаштовані панівні кола післяверсальської Польщі, звичайно, не звертали уваги на поодинокі письменницькі голоси. Після приєднання до Польщі 1919 р. Галичини польські шовіністи стали її офіційно називати Східна Малопольска (Wschodnia Małopolska), у побутовій мові «Східні креси» (Kresy Wschodnie). Це образливе для галицьких українців поняття шовіністи скопіювали від німців. Прусський уряд після третього поділу Польщі назвав Варшавську область «Новою Південною Пруссією» (Neu Süd Preussen). «Варто зауважити, що суперечки про назви різних фрагментів українських земель завжди мали виразний політичний підтекст. Наскільки без великого спротиву прийнято термін «Galicja Wschodnia», прив'язуючи (щоправда, в штучний спосіб) до давнього галицького князівства, не згадуючи вже про «Західну Україну», то термін «Małopolska Wschodnia», поширюваний владою Річпосполитої Польської в міжвоєнний період, ніколи не був апробований українськими жителями. Оцю «Małą Polską» трактували вони на рівні з колишньою «Małą Rosją»[12].

Кураторія Львівського шкільного округу, до якого входила майже вся Галичина, видала в березні 1923 р. циркуляр, яким заборонила вживати слово «український», а наказала всюди «на печатках, свідоцтвах і інших документах та у шкільній науці уживати виключно слово руський (ruski) замість принятого слова український (ukrainski)»[13]. Етнонімічна війна в Галичині запалала знову. Галицькі українці стали всіма засобами боротися проти польської заборони. Посипалися відкриті протести на «непрактикований в культурному світі розпорядок,

[12] *Serczyk W. A.* Ukraina miedzy Wschodem a Zachodem, czyli jeszcze raz o tym samym // Warszawski zeszyty ukrainoznawcze.— Warszawa, 1994.— Z. 2.— S. 23.

[13] Похід проти слова «український» // Діло.— 1923.— 15 черв.

щоби живому народови відобрати його назву, а накидати другу, якої він не хоче! Відноситься це до назви «український», яку шкільна влада заказує уживати в українських школах!»[14] Цей же автор відзначив, що польська влада «з українських шкільних книжок викинула всі місця, де мова про Україну та саму назву «український»[15]. Від Наукового товариства ім. Шевченка К. Студинський і В. Гнатюк підписали протест (справжнім автором був Богдан Барвінський), де говориться: «Нема на світі такої влади, котра могла б живому народові заборонити уживання його національного імені, а накинути таке, якого він не хоче або не може уживати»[16].

Громадськість західноукраїнських земель, які перебували під польською кормигою, відразу зрозуміла великодержавницькі наміри Варшави. «Теперішні власть імущі в Польщі йдуть пробоєм, не церемоняться, не декларують гарних фраз, а без обиняків заявляють, що вони хочуть звести нас на нашій прадідній землі до ролі безгласної меншости. І змагаючи до цеї ціли, стараються відібрати нам навіть наше національне ім'я. Як колись Росія перехрестила Україну на «Малоросію», так вони Східну Галичину перехрещують на «Малопольску», а в останніх місяцях урядове заводять в школах термін «русіньскі» замість «український». Зразу йдуть в напрям викорінення навіть почування єдности з рештою українських земель»[17]. У шовіністичній польській пресі тоді залюбки писалося, що українській «безличності» немає меж. «Сам український народець, — писали польські газети, — є спокійний, поштивий. Треба тільки звільнити його від проводирів. Назва українці походить від украдений, бо вони нас, поляків, добре обікрали. Справжньої української інтеліґенції немає, є тільки парубки в краватках, деякі у вишиваних сорочках, а за пазухою повно вошей. Української мови властиво також немає, є тільки польський говір, як діялекти кашубський, гуральський. Таким є руський діялект. Це говір

[14] *Герасимович І.* Українські школи під польською владою.— Станиславів, 1924.— С. 9.

[15] *Герасимович І.* Збройна і культурна війна.— Львів, 1925.— С. 12.

[16] Пропамятне письмо Наукового Товариства імени Шевченка у Львові з приводу заборони польською Кураторією Львівського Шкільного Округу національного імені українського народу.— Львів, 1923.— С. 7.

[17] Отвертими очима! // Діло.— 1923.— 3 серп.

парубків і дівок від стайні, гною та болота. Вирази «свіньо українска, пшеклєнти українєц» були повсякденні»[18].

Вигаданий польськими політиками термін «Малопольська Всходня» стосовно Галичини не мав жодних історичних підстав. Коли йшлося про асиміляторські методи щодо українців, то польські панівні кола користувалися російським досвідом. «Польська преса, наука й державно-політичні органи не тільки назву «Малоросія» переробили на «Малопольска», але й широко послуговувались іншими такими «науковими» надбаннями включно до валуєвської аргументації»[19].

Подібне робилося і під румунською окупацією. До Першої світової війни на Буковині, що перебувала тоді в межах Австрії, було 216 народних шкіл з українською мовою навчання, 117 змішаних, 4 гімназії, 1 реальна гімназія, 2 учительські семінарії, 4 фахові школи, 4 кафедри в Чернівецькому університеті. Окупувавши 1918 р. Буковину, румунська влада вела хижацьку політику тотальної асиміляції українців. Усі українські школи та інші навчальні заклади було закрито. Українська мова була заборонена, заборонено співати українських пісень, урядовцями змінювалися прізвища на румунські, не вільно було мати синьо-жовті відзнаки, а жандарми били за ношення сорочок-вишиванок. «Назву «українці» вживається тільки тоді, коли ходить про українську іреденту [визвольний рух], а так зрештою в ужитті є назва «рутени»[20]. Та ж сама політика «систематичної насильної румунізації» проводилась у Бессарабії[21]. У 30-х рр. заборонено вживати українську назву міста Чернівці. Треба було писати: «Чернауць». Тоді ж по всій Буковині «богослуження в церквах й урядування в церковних урядах мусіло відбуватися тільки по румунськи»[22]. Згідно із засадами православ'я, дозволяються національні церкви (грецька, болгарська, сербська, російська, румунська). Православні Буковини вимагали, щоб їх архідієцезію з «orthodox-romana» перейменовати в «українсько-румунську»

[18] На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі.— Прага, 1931.— С. 80.

[19] *Кибалюк Неофіт.* Розсадники польського православ'я // Краківські Вісті.— 1940.— 19 лип.

[20] Під румунським постолом.— Париж, 1937.— С. 11.

[21] Радянська Буковина. 1940–1945: Док. і матер.— К., 1960.— С. 126.

[22] *Пігуляк І. М.* Українська православна церква в румунськім ярмі.— Вінніпег, 1927.— С. 17.

або просто «орієнтальну». Пропозицію відкинуто[23]. Існувала лише Румунська православна церква. «Згідно офіціяльного румунського погляду буковинські українці є тільки украінізованими румунами (!), що мусять вернутися до своєї національної мови»[24]. Румунські шовіністи оголосили про свій намір протягом одного покоління зробити один мільйон русинів добрими румунами, згідно зі старою приказкою «Тато рус, мама рус, я Іван Молдован»[25].

Аналогічні явища етнонімічної війни спостерігалися на Закарпатті під угорською окупацією. Угорський уряд, особливо в XIX ст., вкрай суворо обмежував контакти закарпатців з їхніми галицькими братами. В угорських публікаціях населення Закарпаття означувалося термінами «orosz», часом «kisorosz», «magyarorosz» («мадяро-російський»), «uhrorusz» («угро-руський»), «ruszim» («руський») або «ruten». Однак термін «рутен», яким угорці презирливо називали закарпатських українців, теж вилучили з ужитку як такий, що має «руський корінь». Для закарпатських українців було запроваджено найменування «греко-католицькі мадяри»[26]. У березні 1939 р., одночасно з окупацією Чехії і Моравії, Гітлер доручив Угорщині захопити Закарпаття. На оборону стали відділи «Карпатської Січі», які не в змозі були захистити країну проти вдесятеро переважаючого угорського війська. Настала повторна окупація Закарпаття Угорщиною. Як вона проходила, можна судити із листа-протесту президента Карпатської України Августина Волошина. «Угорські власті не задовольняються тим фактом, що за час окупації Карпатської України тисячі українців, серед них діти шкільного віку обидвох статей, розстріляли або нечувано жорстоким способом вбили, вони скасували всі українські культурні організації та спілки, серед них понад 300 читальних залів культурного об'єднання «Просвіта»; всі видання української літератури та преси заборонено, всі українські народні, професійні та середні школи закрито, виконання службових

---

[23] *Пігуляк І. М.* Українська... — С. 26.

[24] *Кузеля З.* Українці в Румунії // Розбудова нації.— 1928.— Ч. 9.— С. 324.

[25] *Стоцький С.* Наука рускої мови в школах середних на Буковині.— Чернівці, 1893.— С. 7.

[26] Закарпатська область: Короткий довідник.— Ужгород, 1947.— С. 35.

обов'язків українською мовою переслідується, а тепер заборонено навіть розмовляти і співати пісні рідною українською мовою»[27]. До слова, після війни, 1945 р., Августина Волошина замордували у московській Луб'янці — тюрмі НКВД.

Ще в квітні 1849 р., коли Угорщину потрясли революційні події, «Головна Руська Рада» у Львові прийняла депутацію під керівництвом Адольфа Добрянського із Закарпаття, яка заявила, що русини Угорщини бажають з'єднатися із своїми галицькими братами в один адміністративний край в рамках Австрійської імперії. Однак з різних причин це зробити не вдалося. Після Першої світової війни, за Сен-Жерменським договором, Закарпаття відійшло до Чехословаччини. У цьому договорі було відзначено: «Чехословаччина зобов'язується зорганізувати землю русинів на полудні Карпатів, як автономну одиницю, забезпечену найширшою автономією, яку можна погодити з єдністю держави»[28]. Ці умови не були дотримані, а Угорщина не бажала змиритися з втратою Закарпаття і стала підбурювати населення етнонімічними аргументами: «Всі єдиногласно виповіжте, ож ви не хочете ні чехів, ні румунов, ані украінцов, ви русинами хочете зостатися при Угорщині, при котрой до тепер жилисте»[29].

Демократична Чехословаччина, до складу якої Закарпаття входило в 1919–1938 рр., теж проводила політику етнонімічної плутанини. Чомусь самі назви «українець», «український» звучали тоді для багатьох чехів неприємно, терпко, як бунтарські[30]. Урядово Закарпаття у чеській термінології називали Підкарпатська Русь. Назви «Україна», «українець» були небажані. Урядова назва населення була «Rusin» («русин») і відповідно прикметники: «rusinsky» або «podkarpatorusky». Остання назва могла також означати підкарпатського росіянина. І коли в чеських офіційних публікаціях і документах трапляється термін «rusky», то інколи не можна зрозуміти, чи то йдеться про підкарпатських русинів, чи то про росіян. На Закарпатті здавна існувала москвофільська течія (підтримувана в різний час Росією, Угорщиною, а згодом Чехословаччиною),

[27] *Вегеш М. М., Туряниця В. В., Чаварга І. М.* Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина).— Ужгород, 1995.— С. 36.
[28] За рідне слово!— Мукачів, 1937.— С. 41.
[29] Прокламація до Угро-руського народа.— Будапешт, 1919.— С. 15.
[30] Час.— 1939.— 7 лют.

яка, за логікою етнонімічної війни, не любила термін «русин». Закарпатські москвофіли для затемнення проблеми використовували кілька інших назв: «карпатоpocc», «угро-росс», «карпато русский» або просто «русский». Особливо полюбляли дві останні форми. «Многі з наших інтелігентів знають цілими роками філозофувати про те, чи я «русскій», чи «угроросс», чи «карпаторусскій русс», чи «мадяр-орос», але народовецького українства бояться, як чорт свяченої води, бо то тверда ідея, яка вимагає праці для народу»[31].

Відомо, що в першій половині XX ст. простий люд Закарпаття називав себе традиційно «русин»[32]. Перша щоденна українська газета Закарпаття так і називалася «Русин» (виходила в 20-х рр.). У ранніх творах видатних закарпатських письменників В. Гренджі-Донського і Ю. Боршоша-Кум'ятського бачимо лише назву «русин», яку вони справедливо вважали архаїчною формою, що передувала назві «українець». Бурхливий хід політичних подій наприкінці 30-х рр. XX ст. у Чехословацькій республіці привів до того, що Закарпаття відокремилося у самостійне державне утворення. Відбулися вибори, зібрався законодавчий орган — Сойм Карпатської України.

15 березня 1939 р. Законом число 1 Сойм Карпатської України ухвалив:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є Карпатська Україна.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гимн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»

«Таким чином вияснилося, що різні штучно насаджені назви цієї гілки української землі в роді «Подкарпатска Рус», «Карпато-Рутенія», та ін. були кожночасно виявом волі займанців

---

[31] *Маковецький С.* Слово до братів під Бескидом.— Прешов, 1940.— С. 19.

[32] *Їжак.* Українець чи русскій?— Мукачів, 1938.— С. 7.

Закарпаття, а не волі самих мешканців його. І коли в пам'ятні березневі дні 1939 р. народ Закарпаття устами своїх легальних представників виявив волю до самостійного життя, перший сеймовий закон — це було устійнення офіційної назви країни: «Карпатська Україна». Закарпатські українці заявили перед усім широким світом свій кровний і духовний зв'язок із братями решти України й їхніми волелюбними прагненнями та змаганнями»[33]. Проголошення незалежності «Карпатської України» сприяло активізації українського визвольного руху. «Цей німий і бездушний народ, на виробленні імени якому могла століттями жирно пастись чужоземна винахідливість — в одній термінології — «рутени», «угро-руські» і навіть — «мадяри, що говорять по «руські» і «мадяри греко-католицької віри», в другій — «русини, русскі, або просто лемки, бойки, тутешняки і т. д.» — цей «народ — не народ» викресав зі себе такого горіння чин, що осліпив сліпучим полум'ям народи»[34].

Окупувавши 1939 р. Закарпаття повторно, угорські асимілятори взялися за випробуваний метод: етнонімічну плутанину. Однак «ми вже давно перестали бути темними «угроросами», ми вже знаємо нині хто ми є й куди ми маємо дивитися. Спекуляція з назвами: «русин, русскій, угророс» залишається раз на все для мадяронських спекуляцій, що з тою назвою любили би нас втягнути в своє ярмо»[35]. Будапешт став переконувати українське населення Закарпаття, що лише в тісному зв'язку з короною св. Стефана, тобто з Угорщиною, можливий їх розвиток. «Се же рок минув, як народ Подкарпаття вернувся до матерной держави. Вернувся, бо серце сего народа тягло єго туди назад; але і вічні закони природи домагалися сего. Бо каждоденний живот руського народа і господарське положення цілого Подкарпаття тісно є зв'язано з частями держави положеними на юг»[36]. Такі заяложені аргументи колонізаторів добре відомі.

На Закарпатті запанував антиукраїнський терор. Понад 10 тис. українців було загнано в тюрми і концентраційні табо-

[33] *Барвінський Б.* Назва «Україна» на Закарпатті.— Вінніпег, 1952.— С. 5.

[34] Карпатська Україна в боротьбі.— Відень, 1939.— С. 229.

[35] *Маковицький С.* Слово до братів під Бескидом.— Прешов, 1940.— С. 13.

[36] За народ Подкарпаття.— Унгвар, 1940.— С. 4.

ри, близько 5 тис. з них загинуло. Опір окупантам вели структури ОУН. «Підпільний орган крайової екзекутиви Організації українських націоналістів на Закарпатті журнал «Чин», випущений влітку 1941 р., подав 69 пунктів звинувачення Угорської держави в геноциді українського населення Закарпаття. Закарпатські українці продовжували боротьбу з ворогом, не дали створити із себе новий народець — русинів, що мав стати слугою святостефанівської корони. Журнал закликав: «Українці й українки Закарпаття! Тепер ми вже не самі! Це не тільки наше бажання, це бажання 50 міліонового українського народу. Ми всі хочемо, щоб Закарпаття належало до України»[37].

На Закарпатті широкий всенародний перехід до іменувань «Україна», «український» став можливим з 1945 р. «Стара національна назва «русин», «руські» найдовше збереглася на західних землях колишньої Русі... Дуже похвально, що жменька карпатських русинів не лише не асимілювалася з чужим оточенням, а й зберегла давню народну назву, традиції, скарби культури своїх предків»[38].

На прикладі маленького Закарпаття бачимо, як, паразитуючи на живому тілі України, окупанти сподівалися, що, підтримуючи драконівськими адміністративними заходами етнонімічну плутанину, доводячи її до цілковитого хаосу, їм удасться знищити український народ як такий, або, в крайньому випадку, розчленувати його на дрібні частини, щоб кожна з них мала відмінний етнонім: малороси, русини, русняки, поліщуки, лемки і т. д. «Многі нас називають ще руснаками, русинами, подкарпаторуськими русами, рутенцями, росами, угророcами, карпатороcами, татророcами, угорськими руснаками і біда знає ще якими і чиїми ще «росами»[39]. Колонізатори із зворушливою одностайністю заявляли, що українці — це не етнонім, а назва небезпечної політичної партії, яка прагне вигнати їх — чужинців — із свого отчого дому. Тому вживання термінів «українець», «Україна» треба категорично заборонити.

---

[37] *Мишанич О. В.* Політичне русинство: історія і сучасність: Ідейні джерела закарпат. регіон. сепаратизму.— К.: ТОВ «Вид-во Обереги», 1999.— С. 15.

[38] *Красовський І.* Тільки з рідним народом...— Львів, 1992.— С. 9.

[39] *Маковицький С.* Слово до братів під Бескидом.— Пресов, 1940.— С. 12.

Асимілятори одностайно роздували і роздувають зараз широкомасштабний пропагандивний обман, ототожнюючи українську національну ідею з шовінізмом, тобто вони намагалися змішати миролюбний, гуманітарний, справедливий український ідеал, ідеал самозахисту і права на самовизначення, з тією кривавою оргією ненависті та дикою жадобою загарбання чужої землі, що є властивий саме їм: російським, польським, угорським, румунським великодержавним шовіністам.

Несподіваний спалах етнонімічної ворожнечі вибухнув на Закарпатті і Пряшівщині (Словаччина) на початку 1991 р. Тут стали гостро протиставляти синонімічні за змістом етноніми «русин-українець». Сутність проблеми вияснив відомий учений і громадський діяч Пряшівщини доктор Микола Мушинка: «Сучасний курс «деукраїнізації русинів», послідовно насаджуваний товариством «Русинська оброда» і підтримуваний офіційною політикою словацького уряду і словацькими засобами масової інформації, вважаю кроком до їх повної словакізації. Цей курс побудовано на явній фальсифікації недалекого минулого і є політичною спекуляцією»[40].

Авторитетний карпатознавець О. Мишанич назвав більш точно справжнього ініціатора політичного русинства в Закарпатті: «Паразитуючи на народному русинстві, на прихильності місцевого населення до своєї давньої етнічної самоназви «русин», ідеологи політичного русинства дивляться на закарпатців як на біомасу, етнічно-племінну єдність, яка ще не стала народом і наприкінці XX ст. ніби не здатна до національного самовизначення. Доки Російська імперія шукатиме й захищатиме свої інтереси в Карпатах, доки Україна не визначиться у ставленні до імперських коридорів у Європі, — доти житиме й політичне русинство»[41].

Як бачимо, на західних рубежах української етнічної території до сьогодні продовжується процес зміни етноніма. Щоправда, штучно гальмований антиукраїнськими силами. «Вигідніше мати на своїй території невеликий «окремий» народ... ніж частину великого народу, що живе у сусідній державі. Таку

[40] *Мушинка М.* Політичний русинізм на практиці // Нове життя.— 1991.— Ч. 47/48.— Додаток.

[41] *Мишанич О.* Політичне русинство — українська проблема // Сучасність.— 1996.— № 7/8.— С. 148.

ж зручну для себе політику ведуть нині Словаччина і Польща, побоюючись територіальних претензій з боку України»[42].

Не підлягає сумніву, що активізація русинства «зумовлена зовнішньополітичним фактором, оскільки в цьому зацікавлені — прямо чи посередньо — суспільно-політичні сили в сусідніх із Закарпаттям країнах, близького і далекого зарубіжжя (про це свідчать, зокрема, численні публікації, заяви вчених-етнографів підбадьорливого характеру в Росії)»[43].

Політичне русинство, за словами О. Мишанича, «хоч і вірно прислужується інтересам Угорщини, насправді є п'ятою колоною Російської імперії в Карпатах, захищає тут інтереси Росії. У цьому плані воно продовжує роботу колишніх «русофілів», «москвофілів», недавніх «інтернаціоналістів», які під інтернаціоналізацією розуміли послідовну й агресивну русифікацію»[44].

Цікаво, що проти назви «Україна» виступали і деякі гітлерівські бонзи в роки Другої світової війни. Ось як на цю тему писав у таємному звіті представник партайляйтера Мартіна Бормана при Генеральному штабі Вермахту: «Коли ми самі закріпимо назву «Україна», то українці будуть з неї виводити певні права і захочуть колись самі правити своєю державою, крім того, будуть домагатися, щоб до сучасної України приєднати ті українські території, які тепер до неї не належать, як Трансністрію, Львівську Галичину і Карпатську Україну»[45]. Зауважимо, що стратегічний провал німецької політики в Україні як у Першу, так і в Другу світову війну певною мірою зумовлений некомпетентністю істориків Німеччини, які, традиційно спираючись на великодержавні російські схеми, неадекватно описували етнічні процеси у Східній Європі.

Наскільки частина російського суспільства, вихована в українофобському дусі, донині затуманена чадом шовінізму, свідчить такий дикий факт. Під час обговорення на сесії Верховної ради Криму постанови про функціонування російської мови в Криму депутат М. Бахаєв сказав з трибуни: «Нема такої

---

[42] *Красовський І.* Тільки з рідним народом...— С. 35.

[43] *Макара М., Мигович І.* Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя // Український історичний журнал.— 1994.— № 1.— С. 124.

[44] *Мишанич О. В.* Політичне русинство... –«Обереги», 1999.— С. 22.

[45] *Каменецький І.* Україна в тоталітарних схемах нацизму // Український історик.— 1972.— № 3/4.— С. 114.

української мови. Це мова простолюду. Це мова, яка штучно придумали Шевченко й інші авантюристи. Я вам скажу більше — нема і такої нації «українці»[46]. Як відзначає російський історик О. Міллер, «відхід України означає знехтування тими зв'язками та цінностями, які, здавалось, повинні були встояти після краху комунізму, і тому цей відхід був так хворобливо пережитий — точніше сказати, переживається досі — в Росії»[47].

Героїчна боротьба Української Повстанської Армії в 1942–1950 рр., що була проявом волі народу утворити самостійну Українську державу, остаточно закріпила нове етновизначальне ім'я на західноукраїнських землях. Хоча тут треба зазначити, що «більшовицький режим, хоч нібито й «возз'єднав» українські землі в одній державі, не згладив, а радше поглибив суттєві відмінності між «двома Українами» — східною й західною. Практично не утискаючи українців за етнічною ознакою (совєтська влада не відрізнялася під цим оглядом від царської, трактуючи українців як «своїх», тобто де-факто як «різновид» росіян), більшовики, однак, усіляко дискримінували українців за ознакою мовною та реґіональною, ставлячись до західних (і взагалі україномовних) українців як до «націоналістів», тобто до потенційних «зрадників»[48].

Етнонім «українці», отже, треба розглядати як новий етап у консолідації українського етносу на його найвищій, національній стадії розвитку, тобто на тій стадії буття нашого народу, коли він уже повністю дозрів до створення своєї власної національної державності. Тому-то наші вороги завжди намагалися «розмити» в нашому народі оце збірне національне поняття «українець», висуваючи на перший план якісь локальні, часто штучні назви типу руснак, лемко, новорос, поліщук та ін. До цього ряду можна б зарахувати новопосталий термін «русскоязычный». Однак, коли народ усвідомив себе єдиною нацією, йому більше не страшні ідеологічні диверсії в галузі етноніміки.

«Назва Україна є символ українських національних змагань до волі, самостійності й соборності. В цьому аспекті перестає бути

---

[46] Бюлетень Укр. Центр. Інформ. служби.— 1997.— 9 жовт.— С. 3.

[47] *Миллер А.* Конфликт «Идеальных отечеств» // Родина.— 1999.— № 8.— С. 82.

[48] *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави».— К.: Критика, 2000.— С. 18.

сутнім питання, яке походження, чи первісне значення назви, з одного боку, й становища «визнання» чи «невизнання» її іншими, з другого боку. Ще в пам'яті живого українського покоління урядові заборони номенклатури: українець, український, Україна на західноукраїнських землях під Польщею (русін), чи Чехословаччиною (подкарпатські рус), так як давніш у царській Росії (малорос).

А проте, незважаючи на тиск, заборони й т. п., назва Україна — власне як символ українських змагань до волі, самостійності й соборності — глибоко жила в надрах народу, перетривала не одне лихоліття й перемогла всупереч усім протидіям, «указам», заборонам і натискові. Як вияв збірного тріумфу українства — перемога назви Україна є й буде для всіх свідомих українців запорукою кінцевої перемоги і здійснення тих ідеалів, які ця назва символізує і за які змагалися, боролися і умирали кращі сини Українського Народу»[49]. Чужоземне поневолення нерідко є прологом до відродження нації, якщо вона духовно не зломлена. «Що поляки називали «Малою Польщею», злучилося з тим, що росіяни називали «Малоросією», і постала Велика Україна»[50].

XX сторіччя — це не лише сторіччя тоталітаризму і світових воєн, але також найбільша в історії епоха деколонізації. Ретроспективно воно постає символом закінчення певної епохи — епохи колоніальних імперій. Крах цих імперій проявився у грандіозній формі: стали незалежними понад сто нових держав.

24 серпня 1991 р. було проголошено Акт незалежності України. 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум підтвердив Акт незалежності України понад 90 відсотками голосів. Державу під назвою Україна незабаром визнав увесь світ. Так переможно закінчилася боротьба нашого народу за нове національне ім'я.

Правда історії, з ретроспективного погляду на проблеми етнонімії, полягає в тому, що, незважаючи на тривалі зусилля, антиукраїнські асиміляторські плани не дали сподіваних результатів. Українофоби не раз домагалися тактичних успіхів, однак стратегічних наслідків вони не досягли. Політика етноциду, етнонімічної плутанини, яку століттями проводили імпе-

---

[49] *Рудницький Я.* Слово й назва «Україна».— Вінніпег, 1951.— С. 130.

[50] *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до незалежної держави // Сучасність.— 1996.— № 12.— С. 62.

ріалістичні кола Росії та Польщі, закінчилася провалом. Східноєвропейська історія з проголошенням незалежності України набрала іншого виміру: сили конфронтації приречені щезнути. Так як на добро всієї Європи і світу призупинилося одвічне франко-німецьке протистояння, так само мусять припинитися російсько-українські і польсько-українські антагонізми. Настає ера цивілізованих, добросусідських відносин. На сцені історії час українофобів минає безповоротно.

XXII. ХАХОЛ

В усному побутовому мовленні офіційний етнонім інколи замінюється метафорою, псевдоетнонімом, або, інакше, — етнофолізмом, тобто прізвиськом. Скажімо, німці прозивають французів «жабоїдами», а французи німців — «бошами». Чехів німці прозивають «чехеями», а поляки німців — «швабами». Італійців прозивають «макаронниками», румунів — «циганами», американців — «янкі» і т. д. Проте, мабуть, ніде не вживається стільки і так інтенсивно глузливих етнофолічних назв народів, як у Росії. Вже автор «Історії Русів» відзначив це явище, характеризуючи російську солдатню: «Солдати тії, бувши ще тоді в сірячинах та лаптях, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе неврозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: полячишкі, татаришкі і так далі»[1]. Така практика триває в Росії донині. Мордву, марійців, удмуртів, наприклад, називають «чухонцями», населення Середньої Азії — «чурками» або «чучмеками». Кавказьких горців обзивають «звірами». «Посмотрите на насмешливые прозвища наших соседей: немец — немой человек, который даже по-русски говорить не может; хохол — вечно вылазит, во все вмешивается; чухонец — не обустроенный человек; татарин — не нашей веры»[2]. Як відзначив етнограф Богораз, «назви північних народів росіяни вживають лише в зневажливій формі: чукчішкі, якутішкі, ламутішки і т. д.»[3]. На сучасну пору в Україні «колонізатори витворили досить широкий набір дероґативів на позначення

[1] Історія Русів. — К.: Рад. письменник, 1991.— С. 194.
[2] Парник идей // Родина.— 1997.— № 5.— С. 11.
[3] *Богораз В. Г.* Чукчи.— Л., 1934.— Ч. 1.— С. 71.

зневажених і упосліджених ними абориґенів: «быки, жлобы, когуты, рогули, колхозники» (перелік далеко не повний)»[4]. Однак існує одна загальна назва. Українців, відомо, здавна прозивають «хахлами». «За тим дивним звичаєм, — продовжує автор «Історії Русів», — взивали вони козаків «чубами» та «хохлами», а іноді «безмозкими хохлами», а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасно огидою»[5]. Хоча прийнято було висміювати нісенітниці в писаннях іноземців про Росію, і в той же час «не вважалося гріхом користуватися заяложеним анекдотом, поголосом і байкою там, де мова йшла про «хахлів» і «хахландію»[6]. Вислів «Хахландія» замість назви «Україна» серед російських інтелігентів у дореволюційну епоху був широко розповсюджений[7].

Як стверджує член правління Товариства української культури «Славутич» Іван Шишов, «і сьогодні від двірника й до міністра в Москві українців в побуті називають лише хахлами, що ніби і не образливо, але що свідчить про певний рівень мислення і ставлення російського загалу до нас»[8].

Українці, що живуть тепер у Росії, як, наприклад, уродженець Москви Андрій Окара, спостерігають зневагу до всього українського на двох рівнях культури. «З одного боку — це побутова ксенофобія — доброзичливе, а то й не дуже глузування над «хахлом-салоїдом», «хахлом-придурченком», над українською мовою; сюди ж відноситься уявлення про Україну як про «молодшого брата», що живе за рахунок «старшого», а також неприхована злорадність з приводу кризи української економіки та всіляких негараздів. З іншого боку — це концептуальна ксенофобія — досить складна система уявлень про Україну та українську ідею як про вигадку ворогів Росії з метою розчленування «единой российской державы», «единого русского народа». «Викриття» «української химери» «ревнителями

[4] *Рябчук М.* Від Малоросії до України... — С. 224.

[5] Історія Русів.— К.: Рад. письменник, 1991.— С. 194.

[6] *Бурчак Л.* Случайные заметки // Украинская жизнь.— 1916— № 1.— С. 68.

[7] *Лукомский А. С.* Очерки из моей жизни // Вопросы истории.— 2001.— № 3.— С. 102.

[8] *Шишов І.* Українська перспектива в Росії // Літ. Укр.— 1991.— 31. X.

общерусского единства» відбувається за описаною Дугіним конспірологічною моделлю масонської змови...»[9].

Етнофолізм (прізвисько) «хахол» («хахлушка», «хахландія») лексикограф В. Даль визначив так: «Хохол, украинец, малорос; хохлачка, хохлушка. Хохол глупее вороны, а хитрее чорта. Хохол не соврет, да и правды не скажет. И по воду хохол, и по мякине хохол! Хохлацкий цеп на все стороны бьет (хохлы молотят через руку)»[10].

У той час коли «Словник української мови» вважає, що слово «хахол» — зневажлива назва українця[11], сучасний російський словник твердить, що «хохол — название украинца, первоначально унижительное, затем шутливое, фамильярное»[12].

Історик Б. Флоря твердить, що термін «хахол» на означення людини стали вживати на письмі з 1620 р. «В «ругательной» переписке воеводы одного из пограничных русских городов с «державцем» города Серпейска (это 1621 год) читаем: «А православных крестьян называешь некрещеными и хамовыми детьми, и прямые некрещеные вы, поганые хохлы, сатанины угодники, хамовы внучата присканами своими (так в тексте) хохлы бесовскими». «Поганые хохлы, — пояснює Б.Флоря, — це вже не деталі зовнішності, а люди іншої, чужої та ворожої віри, ознакою чого і служать, прикрашуючи їх, «бесовские хохлы»[13].

Уперше слово «хохол» зафіксовано в російському словнику Полікарпова (1704). Відтоді воно зустрічається у більшості російських лексиконів.

Причина утворення російського прізвиська «хахол» напрочуд ясна. У липні 971 р. великий князь Русі Святослав Завойовник та візантійський імператор Цимісхій зустрілися на березі Дунаю. Історик Лев Диякон Калойський, присутній при зустрічі, залишив для нас такий портрет київського князя Святослава. Був він «помірного зросту, не дуже високого і не дуже низького, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, без бороди, з густим надмірно довгим волоссям над верхньою губою

---

[9] *Окара А.* «Українські тумани» та «русское солнце» // Український вибір.— 1998.— № 5/6.— С. 10.

[10] *Даль В.* Толковый словарь...: В 4 т.— М.: ГИС, 1955.— Т. 4.— С. 563.

[11] Словник української мови.— К., 1980.— Т. 1.— С. 134.

[12] Словарь совр. рус. лит. языка: В 18 т.— М.: Наука, 1965.— Т. 17.— С. 427.

[13] *Флоря Б.* Кто такой «хохол»? // Родина.— 1999.— № 8.— С. 59.

(вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся — ознака знатності роду (оселедець). Міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він досить суворим і диким. В одне вухо в нього було протягнуто золоту сережку; вона була прикрашена золотим карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одяг на ньому був білий і відрізнявся від одягу інших воїнів лише чистотою». Оселедець як ознаку знатності роду носив не один Святослав. «На старовинних книжкових мініатюрах і фресках зустрічається зачіска, яка нагадує український оселедець. Це довге пасмо волосся, що звисає з одного боку. Можливо, це була зачіска князів»[14]. У IX ст., за династії Каролінгів, франкські воїни носили зачіску, що нагадувала український оселедець. Треба тут сказати, що в середньовічній Європі християнська церква виступала проти звичаю «вирощувати на обличчі щетину»[15]. Як бачимо з опису вигляду князя Святослава, він не носив бороди. Не носили бороди ні Хмельницький, ні Мазепа, ні інші гетьмани. Взагалі, українські селяни, як і польські, німецькі, французькі і т. д., на відміну від російських, не носили бороди. Для Сходу людина, яка голила бороду, міняла свою природу. «В процесі тривалих контактів склалася стійка опозиція між представниками латинського світу, що змінювали свою природну зовнішність, і представниками світу православного, що намагалися зберегти її»[16]. Лише цар Петро I, повернувшись із-за кордону, власноручно стриг боярам бороди. 1699 р. ним був виданий указ, що забороняв усім носити бороди, за винятком духівництва і селян.

Коли князь Святослав повертався з візантійського походу до Києва, намовлені греками печеніги напали на нього біля дніпровських порогів, і Святослав загинув у жорстокому бою. У середині XVI ст. якраз там, біля дніпровських порогів, виникає славне народне військо — Козаччина. Дотримуючись княжої військової традиції, запорожці так само, як Святослав, голили голову і бороду, залишаючи вуса і чуприну. Як розповідали Д. Яворницькому старі люди, які пам'ятали козаків: «Дівчата

---

[14] *Сыромятникова И. С.* История прически: учебник для театр. худож.-технич. училищ.— М.: Искусство, 1989.— С. 84.

[15] *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т.— К.: Основи, 1995.— Т. 1.— С. 280.

[16] *Флоря Б.* Кто такой «хохол»? // Родина.— 1999.— № 8.— С. 58.

коси кохають, а запорожці — чуприни»[17]. На підставі численних зображень та великої кількості описів докладно відомо, як виглядав знак воїна — оселедець (козацька чуприна). «Вся голова голилась чи стриглась при тілі, над самим же лобом зіставалося кругле пасмо волосся пальців у три ширини. Волосся те часом відростало у довгу косу, котру можна було, зачесавши на лівий бік, або обнести кругом і замотати за ліве ухо, або просто довести до нього і замотати. Частіше, коли вона була не дуже довга, тільки спускалась за вухо, і її кінець теліпався на плечі. Така коса надавала лицю дуже войовничий вид і оригінальну красу»[18].

Від цієї козацької чуприни, очевидно, пішла російська назва українців — «хахол». «Наші предки, українські запорожські козаки, брили голову, а тільки на її верху лишали жмут волосся або чуб. Як Україна за Богдана Хмельницького злучилася з Москвою, прозвали нас царсько-московські нагайкарі на посміх «хахлами», бо хахол значить на московській мові чуб»[19]. З такою етимологією одностайно згідні всі мовознавці. У третьому виданні словника Даля походження назви «хахол» тлумачиться так: «По оселедцу, длинному чубу на темени бритой головы, какой носили в старину на Украине мужчины». Взагалі в російській мові слово «хохол» означає «торчащий клок волос или перьев на голове»[20]. Його вживають у назві деяких видів птахів, тварин і рослин. Наприклад: хохлатый жаворонок, хохлатый пингвин, хохлатые антилопы, хохлатый шалфей, хохлатый лук тощо. Можна додати ще — хохлатая борода, хохлатые брови.

Необхідно сказати, що недавно з'явилася зовсім відмінна, тобто не російська, етимологія слова «хахол». «Існує версія, що принизлива кличка українців «хохол» походить від татарського «хох оллу» — «блакитножовтий». За іншою — оте «хох оллу» можна тлумачити і як «син неба»[21]. Ще існує і такий варіант: «Хохол — коколь (тібетського походження), означає: вінець, корона, навершя»[22].

---

[17] *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа.— СПб., 1888.— Часть 2.— С. 20.

[18] Чуб і чуприна: Замітка для істориків, малярів і акторів // ЗНТШ.— 1901.— Т. 44.— С 3.

[19] *Виселениць Гриць.* Хто ми?— Троїцьк, 1918.— С. 3.

[20] *Ожегов С. И.* Словарь русского языка.— М., 1978.— С. 798.

[21] Шлях перемоги.— 1991.— 2 квіт.

[22] *Драч І.* Нові вірші // Сучасність.— 1995.— № 10.— С. 6.

Псевдоетнонім «хахол» у різні часи наповнювався різним змістом і сприймався по-різному. До Полтавської битви його ще сприймали в Україні як образу. Це іронічно виражено в «Історії Русів»: «Вступ шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічим він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі і скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять під титулом: «Я — слуга царський! Я служу Богові і Государству за весь мир Християнський! Кури і гуси, молодиці й дівки нам належать по праву воїна і по наказу його Благородія!». Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали і гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них добровільним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руські такі слова до народу: «Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!». Та, незважаючи на те, народ тутешній подобився тоді диким Американцям або примхливим Азіятам. Він, виходячи із засік своїх та сховищ, дивувався лагідності Шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по-руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а побачивши, що вони їдять у п'ятниці молоко і м'ясо, вирішив, що є вони безбожні бусурмани, і вбивав усюди, де тільки малими партіями і поодинці знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до Государя, за що давали йому платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля — по чарці горілки з привітанням: «Спасибо, хахльонок!»[23].

Полтавська катастрофа, про головну причину якої розповів автор «Історії Русів», знищила козацьку Гетьманщину. XVIII ст. стало одним з найтрагічніших в українській історії. Розпочався процес невпинного наступу російсько-імперських сил у всіх сферах народного життя. Гірко глузуючи з тогочасного політичного становища, співець Козаччини Іван Котляревський вкладає в уста Юнони таке благання:

Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид[24].

---

[23] Історія Русів.— К.: Рад. письменник, 1991.— С. 264–265.
[24] *Котляревський І.* Поетичні твори.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 207.

Однак якраз «іменння» зберегти не вдалося. Замість того зневажлива кличка «хахол» набирала щораз більшого поширення. Якимсь дивом обминаючи цензурне око, в «Москалі-чарівнику» Котляревський зображає етнонімічне протиборство народних прислів'їв, що є відгомоном етнічного протиборства. З одного боку: «З москалем знайся [дружи], а камінь за пазухою держи», а з іншого: «Хохлы никуда не годятся, да голос у них хорош»[25]. В «Енеїді» показано занепад козацької доби в історії, насильне закріпачення вільного народу, встановлення деспотичного імперського режиму, а також, що варто підкреслити, втрату самоназви і заміни її «хахлом».

Пропали! Як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма!
По нашому хохлацькому строю
Не будеш цапом ні козою,
А вже запевне що волом:
І будеш в плузі походжать,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном[26].

С. Рудницький наводить ще інше прислів'я. «Український простолюдин далеко краще відчуває окремішність свого народу і, заховуючи свої національні питоменности навіть на найдальших і найбільш розкинених колоніях, у найбільше чужому середовищі, дав привід до знаної російської пословиці: «хохол везде хохол»[27].

Заборона імен була знахідкою Катерини II. Після придушення повстання Пугачова навіть ріку Яїк перейменували в Урал. Після скасування Запорозької Січі Катерина видала такий маніфест: «Мы хотим настоящим известить верноподданых нашей Империи, что Запорожская Сечь окончательно разрушена, на будующе запрещается даже имя запорожских казаков, ибо дерзкие действия этих казаков, нарушавшие наши Высокие приказы, оскорбили наше Императорское Величество»[28].

[25] Там само.— С. 265.
[26] Там само.— С. 105.
[27] *Рудницький С.* Основи землезнання України.— Ужгород, 1926.— С. 37.
[28] *Геллер М. Я.* История Российской Империи: В 3 т.— М.: МИК, 1997.— Т. 2.— С. 204.

Роздумуючи над терміном «хахол», в історіософічній розвідці «Две русские народности» тонкий знавець народної ментальності М. Костомаров дійшов такого висновку: «Скажу до слова, що з усіх тих назв, які надумували для нашого народу, щоб одріжняти його від Великорусів, чи не більш за всі принялася назва «хахол». Очевидечки, що прийнялася вона не своєю етимологією, а тільки через ту звичку, з якою вживають її Великоруси. Вимовляється слово «хахол». Великорус розуміє під ним справжній народний тип. Перед Великорусом зі словом «хахол» устає чоловік, що говорить якоюсь певною мовою, має свої певні звичаї, свої обставини домашнього життя, своєрідну народну фізіономію»[29].

Доречно тут звернути увагу на те, що М. Костомаров підкреслив, як треба правильно вимовляти кличку «хахол». Згідно з фонетичними засадами українського правопису, це слово в українських текстах слід писати через літеру «а», бо так цей специфічний термін насправді вимовляється всіма (в тому числі й українцями). Адже за етимологічними засадами російського правопису пишеться «хохол», однак читається «хахол». А наскільки, до слова, російський етимологічний правопис відмінний від українського фонетичного, бачимо на прикладі будь-якого звичайного російського речення: «Хороша холодная вода, когда хочется пить». За правилами фонетичного правопису це речення мало б писатися так: «Хараша халодная вада, кагда хочица пить»[30]. Таким чином, написання в українських текстах слова «хахол» через «о» є неправильним.

Після заборони українського друкованого слова російським міністром внутрішніх справ Валуєвим група українських патріотів на чолі з М. Костомаровим прийшла до Валуєва з «тихим» протестом. У щоденниковому записі Валуєва цей епізод звучить так: «Были у меня несколько лиц, в том числе Костомаров, сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии»[31].

У першій половині XIX ст. українців під російською займанщиною офіційно називали малоросами, але в побуті звичайно

[29] *Костомаров М.* Дві руські народности.— Київ; Ляйпціг, 1906.— С. 25.

[30] *Бицилли П.* Нация и язык // Современные записки.— 1929.— Т. 40.— С. 409.

[31] Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел.— М., 1961.— Т. 1.— С. 239.

лише «хахлами». Зокрема, «хахлами» називали українське селянство. «У воронезькій губернії великоруські поселенці називають малоросів «хахлами», і їх дружин «хахлушками», а малороси в свою чергу зовуть великоросів «москалями» і великоруських жінок «московками»[32]. Для російського імперського суспільства «українські селяни, продовжуючи жити в традиційному україномовному світі, залишалися доброзичливими, нешкідливими, навіть колоритними у своїх танцях і піснях, проте загалом некультурними, дурними хахлами»[33]. Щоправда, «хахлів» цінували за господарність, за хліборобську любов до землі.

Ось, наприклад, як писав про хліборобських хахлів високий царський сановник: «В Терской й Кубанской области вскоре после окончательного замирення Кавказа, а особенно после Турецкой Кампании, жизнь тоже закипела необычайным для России темпом. В этих областях, недавно еще театре кровавых событий, кроме аулов, где жили горцы, были только станицы казаков, более занятых охраною от набегов татар, чем хлебопашеством. После замирения края, плодородными его землями были наделены казачьи станицы, генералы и офицеры, принимавшие участие в завоевании Края. И так как и те и другие к земледелию были не склонны, то офицерские участки стали продаваться, а станичные земли сдаваться в аренду чуть ли не задаром. Продажная цена не превышала двенадцати рублей за десятину, арендная — была от пяти до десяти копеек. И переселенцы нахлынули со всех сторон. Сперва явились тавричане, гоня перед собой десяток-другой овец: Мазаевы, Николенки, Петренки и многие другие — теперь богачи, владеющие сотнями тысяч овец и многими миллионами, потом появились и землеробы, хохлы на своих скрипучих, не окованных арбах, запряженных рослыми волами, а потом — и наши земляки на своих заморенных клячах. И чем дальше и дальше, тем все больше и больше прибывало народу. Все это копало землянки, строило себе глинобитные или мазаные хаты, и села выростали

---

[32] Воронежские хохлы // Киевская старина.— 1885.— Т. XI.— С. 613.

[33] *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.— С. 137.

за селами. Лучше всех сжились с новыми условиями степенные домовитые хохлы и вскоре зажили прочно и богато. Многих из «российских», т. е. чисто русских, погубила страсть к бродяжничеству. Пожив бивуаком неделю-другую на одном месте, видя, что все еще не текут в угоду им медовые реки, они, разочарованные, отправлялись дальше искать обетованые земли и в вечной погоне за лучшим в конце концов хирели и, продав свои остатки тем же хохлам, поступали к ним в батраки или возвращались вконец разоренными домой с вечным своим припевом: «курицу негде выпустить, тесно стало»[34].

Відродження української літератури, за яким проглядалося відродження політичне, руйнувало російський ідилічний архетип «дурнуватого хахла». Тому, виступаючи в ролі нібито ліберала, в тозі «трибуна», а насправді будучи «сторожем блага імперії проти української крамоли»[35], критик В. Бєлінський з імперською шовіністичною ненавистю говорить про «хахлацький патріотизм» Тараса Шевченка[36]. «Этот хохлацкий радикал написал два пасквиля — один на государя императора, другой — на государыню императрицу... Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал»[37]. Хоч і не «читал», але це не завадило Бєлінському засудити «хохлацкий язык и хохлацкую литературу». У листі до П. Анненкова він обурюється: «Ох мне эти хохлы. Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом!»[38]

Редактор українофобської газети «Киевлянин» В. Шульгін слово «українці» брав у лапки, але «хахли» писав без них. Зрештою, в російській художній літературі здавна широко побутувала зневажлива назва українців «хахол». Ще Пушкін у вірші «Моя родословная» писав:

Не торговал мой дед блинами,
Не ваксил царских сапогов,

---

[34] *Врангель Н.* Воспоминание (От крепостного права до большевиков).— Берлин, 1924.— С. 130.

[35] *Грабович Г.* До історії укр. літ.— К.: Основи, 1997.— С. 124.

[36] *Полтава Л.* Критик Віссаріон Бєлінський і Тарас Шевченко // Визвольний шлях.— 1961.— Кн. 3.— С. 185.

[37] *Белинский В. Г.* Полн. собр. соч.— М.: Изд. АН СССР, 1956.— Т. 12.— С. 441.

[38] Там само.

Не пел с придворными дьячками,
В князья не прыгал из хохлов.

Або, наприклад, Лев Толстой в оповіданні «Два старика»: «Идет Елисей и нагоняет на ходу двух хохлушек. Идут бабы, промеж себя болтают.

Вошел Елисей во двор; видит — у завалинки человек лежит безбородый, худой, рубаха в портки — по-хохлацки». Російські селяни не закладали сорочку в штани, як і не голили бороди.

Відзначають, що найбільше російські літератори любили описувати, як «милые хохлушки на дивном просторе малороссийских полей гуторят с парубками»[39].

В. Короленко в повісті «Слепой музыкант» пише: «Старик поводил усами и хохотал, рассказывая с чисто хохлацким юмором соответствующий случай». Або І. Лажечников у повісті «Ледяной дом»: «Хохол на бритой голове изобличает род его. Это малороссиянин, которого недоставало на смотру Волынского». У 30-х рр. XX ст. західноукраїнські літературні критики відзначали, що «совітські письменники називають наших земляків у своїх творах по старому «хахлами»[40]. В авторській мові вживають слово «хахол» багато сучасних російських письменників, серед них і О. Солженіцин, сам напівукраїнець.

На початку XX ст. термін «хахол» у російській літературі та публіцистиці вживався повсюдно. Ось перший-ліпший приклад: «Хохломаны должны допустить, что или сходство двух наречий — велико- и малорусского — так близко, что оба они не что иное, как один и тот же язык, или что малорусские драматурги думают по-русски и в уме переводят русскую мысль по хохлацки»[41]. Тодішня російська художня література густо наповнилася типами напівдебільних хахлів. Володимир Винниченко з цього приводу опублікував протест. «Кожен раз, — скаржився Винниченко, — беручи до рук російське оповідання про «хахлів», як здавна прийнято в російській літературі обзивати українців, мене охоплює відчуття незручності, сорому і боязні. Завжди і скрізь в російській літературі «хахол» — трохи дурнуватий, трішки

---

[39] *Волконский А. М.* В чем главная опасность? Малорос или украинец?— Ужгород, 1929.— С. 3.

[40] *Граничка Л.* Хахли героями московських совітських повістей // Вістник.— 1935.— Кн. 2.— С. 104.

[41] *Суворин А. С.* Хохлы и хохлушки.— СПб., 1907.— С. 82.

хитрун, неодмінно лінивий, меланхолійний і часом добродушний»[42]. Розглядаючи українські типи в російській дореволюційній літературі, Л. Жигмайло стверджує, що «російська белетристика, відбиваючи у своїх творах типи українців чи «хахлів», що випадково потрапили їм в поле зору, все ще не виходить за рамки етнографізму і дає нам або образ смішного «хахла» простолюдина або інтелігента-українофіла неодмінно з «чубом», у «вышитой сорочке», що спльовує крізь зуби, старанно п'є «горилку» і за кожним словом згадує чорта»[43].

Однак було б несправедливим твердити, що всі поспіль російські письменники насміхалися з «хахлів». Лауреат Нобелівської премії за 1933 р., Іван Бунін, після поїздки в Україну, дав «хахлам» іншу оцінку. «Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком великороссом и хохлом. Наши мужики — народ, по большей части, изможденный, в дырявых зипунах, в лаптях и онучах, с исхудалыми лицами и лохматыми головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотрят спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду. И места за Курском начинаются тоже веселые: равнины полей уходят в такую даль, о которой жители средних и северных губерний даже понятия не имеют»[44]. Про знамениту п'єсу А. Чехова «Вишневий сад» І. Бунін сказав: «Где это были помещичьи сады, сплошь состоявшие из вишен? «Вишневый садок» был только при хохлацких хатах».

І в російській армії «хахли» не були предметом насмішок. В армії «хахли» були бажаним елементом: слухняні, нерозбещені, розумні[45]. До слова, «деякі гвардійські полки складалися майже виключно з українців, як наприклад, Волинський, Ізмайлівський, Преображенський, Семенівський та інші»[46]. Коли у лютому 1917 р. в Петрограді вибухнула демократична революція, саме

[42] *Винниченко В.* Открытое письмо к русским писателям // Украинская жизнь.— 1913.— № 10.— С. 29–30.

[43] *Жигмайло Л.* Украинские типы в русской беллетристике // Украинская жизнь.— 1917.— № 1/2.— С. 25.

[44] *Бунин И. А.* Рассказы.— М.: Правда, 1983.— С. 182.

[45] *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році.— Львів: Червона Калина, 1922.— Част. 3.— С. 17.

[46] *Верига В.* Визвольні змагання в Україні.— Львів, 1998.— Т. 1.— С. 61.

гвардійські українські полки виступили як ударна сила проти царизму. Винниченко запитував російських лібералів: «Коли справа революції була на кінчику загибелі, хіба не українці врятували її, хіба не українські полки, не оті саме волинці та ізмайловці»[47].

Цікавою є іронічна самооцінка славетного гумориста Антона Чехова, який писав: «А вот если бы я не был хохол, если бы я писал ежедневно хотя бы два часа в день, то у меня уже бы была собственная вилла. Но я хохол, я ленив»[48].

На схилі XIX ст. селянство Наддніпрянщини, на відміну від селянства Наддністрянщини і Закарпаття, втратило своє національне ім'я і прийняло за самоназву частково термін «малорос», а здебільшого зневажливе російське клеймо душі і тіла — «хахол». Олександр Довженко у сценарії фільму «Зачарована Десна» згадує про розмову, яку він малим хлоп'ям мав зі своїм батьком:

«— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливуть?

— То здалека, Орловські. Руські люди, з Росії пливуть.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає. Прості ми люди, синку. Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати би, мужики ми...»[49].

Є. Чикаленко, оповідаючи про те, як москалі присвоїли собі нашу назву, пише: «По просто сказавши вони, користуючися силою, взяли собі наш паспорт, а нам дали новий з візантійською назвою — «малоросів», або московською «хахлов», бо предки наші підголювали чуприну й лишали тільки чуб — («хохол» по московському)»[50].

Крах царизму 1917 р. висвітлив увесь трагізм етнонімічної ситуації в Україні. «Головна біда цієї доби була та, що українці

---

[47] *Винниченко В.* Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Част. 1.— С. 51.

[48] *Чехов А. П.* Собр. Соч. : В 12 т.— М., 1957.— Т. 12: Письма.— С. 209.

[49] *Довженко О.* Зачарована Десна.— К., 1995.— С. 49–50.

[50] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.— С. 348.

ще не мали загально засвоєного спільного національного імені»[51]. Сучасники це неодноразово з болем відзначали. «З тієї тихої розмови в учительській кімнаті 1915 р. я вперше довідався, що такою мовою, якою ми говоримо, говорить близько 30 мільйонів людей; що ті люди, а з ними і мої батьки, називаються українцями, а не малоросами, не хохлами, не русинами, не мужиками, як їх тепер зневажливо називають»[52]. У травні 1917 р. Українська Центральна Рада звернулася з декларацією до інтелігенції: «Увіссавши з молоком самодержавности ідею централізму, звикнувши дивитись на Україну тільки як на полуднево-західний край російської імперії, а на українців, як на «хахлів», що відріжняються від росіян тільки деякими маленькими побутовими окремішностями, ніколи не турбуючись про те, щоб познайомитися з життям цих «хахлів» та їх ідеалами, що ніколи не завмирали, навіть під гнітом царизму, буржуазна інтелігенція не змогла, не найшла в собі сили піднятися до правильного розуміння процесу, який відбувався цілий час»[53]. Подібні революційні заклики лунали тоді звідусіль. «Багато з нас, українців, навіть своє прізвище національне забуло і зве себе «малороссами», «хохлами», «южнорусами», одним словом, так, як того всяким зайдам на Україні забажається»[54]. Тоді на перший план висунулася ідея автономії України. «Без автономії у нас не буде рідної школи, а буде школа московська. Та школа, що лише памороки забиває нашим дітям, а грамоти ніякої не дає. Буде та школа, що вчить зневажати батька та матір, бо вони, мовляв, «хахли», а той хлопець, що вивчився цвенькати з п'ять слів по кацапському, дак він вже не хахол, а пан»[55].

Молодий генерал Української Народної Республіки Юрко Тютюнник з власного досвіду описав трагічні етнонімічні колізії у революційному 1917 р. на східноукраїнських землях. Треба було

---

[51] *Єремеїв М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 121.

[52] *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1.— С. 18.

[53] *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 57.

[54] Лист від українців-католиків з Києва.— Полтава, 1917.— С. 4.

[55] Чи є в нас по закону автономія?— К: Січ, [б. р.].— С. 5.

сформувати з українських «дядьків в шинелях» військову частину. Для цього, за тогочасним звичаєм, скликали віче.

«Прибуло щось до семи тисяч. Відкриваючи віче, я запропонував:

— Хто поміж вами українці, піднесіть руку до гори!

Піднеслося не більше трьохсот рук.

— Малороси! Піднесіть руки!

Піднесло руки коло половини присутніх.

— Хахли! Піднесіть руки!

Знов піднесла руки добра третина.

— Українці, малороси і хахли! Всі разом піднесіть руки!

Понад головами кількатисятної юрби піднісся ліс рук. Одиниці, що не піднесли рук, не були помітні серед загалу»[56].

Для полонених російської армії, вихідців з України, протягом 1914–1917 рр. у німецькому місті Раштаті знаходився табір. Між великою масою полонених українцями означувало себе зовсім небагато. Панувало цілковите замішання в назвах: «малороси», «руські», «хахли»[57].

Образливий термін «хахол» на означення українця, як вже було сказано, широко побутує в Росії донині. «Перший урок, який уже стає невід'ємною складовою національної свідомості українця, полягає у тому, що в Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення дорешти, до ноги, до пня української нації. Бачимо, що від найрафінованішого філософа до найзахланнішого пияка — надто в багатьох росіян вкладено справді фатальну одержимість українофобією. Вона становить один із головних елементів «русской ідеї», вона нині піниться несамовитою, справді зоологічною ненавистю до українства в російському парламенті, вона закарбована на стінах міст Криму «Хароший хахол — мьортвий хахол!»[58]. Навіть українські гроші зневажливо обзивають «хохлобаксами».

Ця убивча для українців і самовбивча для самих росіян манія диктує «кожний крок, кожне слово, кожний жест щодо України і з боку нинішньої влади в Москві, генералітету політичного,

[56] *Тютюнник Ю.* Революційна стихія // Квартальник Вістника.— 1937.— Ч. 4.— С. 9–10.

[57] Історія української громади в Раштаті.— [Б. м., б. р.] Видання СВУ.— С. 52.

[58] *Драч І.* Чи покається Росія? // Злочини панівного радянського комунізму проти українського народу.— К., 1994.— С. 13–14.

військового, економічного, наукового і культурного, хоч би в які шати вони маскувалися. Мусимо констатувати, що нині довершується формування кількасотлітнього великоросійського расизму, російського нацизму як світоглядної духовної бази, здається, останнього і вирішального походу для остаточного знищення української нації»[59].

Про походження «хахлів» існує українська народна легенда такого змісту: «Ішов по полю Христос і св. Петро, а на встрічу їм іде поїзд сватьби. П'яні люди начали насміхатися з них. Первий чоловік начав кривиця і казати Христу і Петру: «Чого ви бродяги, ходити тут? Ви должни заніматся хлібопашеством, а не ходити без діла по світу!» Святий Петро і каже Христу потихеньку: «Цьому чоловікові бути хахлом-хліборобом: він вік буде хліборобити». Христос і каже: «Роби з ним, що тобі угодно». Другий п'яний чоловік у насмішку кричить: «Чого ви ходити тут; бач, черевиків нема; вам би тико лапті плести, а не ходити тут по чужих свайбах!» Св. Петро й каже: «А цьому чоловікові бути москалем, і він буде лапті плести і в лаптях ходити»[60].

З кінця 20-х рр. XIX ст. Україна, на думку сучасних дослідників, «була колонією без обмежень туземців за кольором шкіри і прямо за національністю (хоч знане і презирливе ставлення до «хохлів» з боку росіян незалежно від суспільної приналежності і перших і других: російський робітник міг бути цілком зверхнім до українського інтелігента)»[61]. У той час можна було не раз почути: «Поїдете до своєї Хахландії, там будете говорити своєю собачою мовою»[62].

На думку Є. Сверстюка, «століття неволі й національних поневірянь виробили тип українського обивателя, який сам себе називає зневажливим прізвиськом «хохол», промовляючи: «Хоч горшком назви, тільки в піч не саджай». І він теж має якийсь стосунок до тих прадідів, що в огонь ішли за честь свого імені. Він має свою етику й мораль, свій гумор, свої приказки і пісні.

[59] *Драч І.* Важкі роки українства // Сучасність.— 1993.— № 11.— С. 97.

[60] *П. И.* Из области малорусских народных легенд // Этнографическое обозрение.— 1890.— Кн. VII.— С. 94.

[61] *Русначенко А. М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років.— К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998.— С. 41.

[62] *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні.— Варшава, 1936.— С. 49.

Уся низькопробна, дрібнокриклива, обачна — легкодуха і балаганна частка нашого фольклору вироблена ним і належить йому — хохлові, якому б добре тільки попоїсти й випити, хохлові, з якого росте ситий, самовдоволений, «торжествуючий хам», що уникає вериг чести й обов'язку, а тому й духу українського не зноситиме»[63].

Поряд з терміном «хахол» російський імперський шовінізм придумав ще ряд образливих ярликів для означення українських патріотів. У XVIII ст. такою кличкою став термін «мазєпінец». «Слова «мазепинець» та «мазепинці» почали вживати, почали приточувати їх до інших людей такі люди, що не зичать добра нашому народові, що вороже ставляться та лихим оком дивляться на українців, на українську інтелігенцію — на освічених людей наших. Роблять це всякі чорносотенці, що звуть себе то «націоналістами», то «союзниками», то «истинно-русскими людьми»[64].

Російська православна церква, за розпорядженням царя, викляла ім'я Івана Мазепи. Російські попи, не без успіху, ганьбили перед темною «хахлацькою» паствою українських патріотів-мазепинців такими словами: «Вы изменники, предатели, в сердце ваше заползла змея, подпущенная жидом»[65]. Професійний українофоб Піхно тішився: «Нынешний хохол «мазепой» называет всякого изменника»[66].

З плином часу «мазепинці» поступово перетворювалися у малоросів, вірних служителів романівської династії. Так, у першій половині XIX ст. в суспільній свідомості Росії, як вже говорилося, став переважати позитивний образ малоросів, що сприймалися як колоритний варіант російського народу[67]. З погляду жандармів і петербурзького чиновництва, мазепинство, як небезпечний патріотичний рух, пішло на спад, і «в XIX сторіччі

---

[63] *Сверстюк Є.* На святі надій: Вибране.— К.: Наша віра, 1999.— С. 273.

[64] *Коваленко-Коломацький Г.* Чим шкодять нам мазепинці?— Пб., 1914.— С. 5.

[65] *Алексий И.* Пробуждение Украины.— Почаев, 1914.— С. 38.

[66] *Пихно Д. И.* В осаде: Политические статьи.— К., 1906.— С. 289.

[67] *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.— С. 126.

в очах росіян маси українців стали хахлами, прототипом нецивілізованого селянина»[68]. Однак напередодні Першої світової війни ідея великого гетьмана Івана Мазепи про право українців на власну державу стала відроджуватися. Боротьба з ненависним для Росії мазепинством запалала знову. «Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе «богданівцями» в пам'ять Богдана Хмельницького, який приєднав Україну до Москви, протиставляючи себе «мазепинцям»[69].

На зміну «мазепинцям» з 1919 р. з'являється новий термін «петлюрівці». І хоча більшовики свої етнічні уподобання приховували в соціально-класових термінах, для українства вони знайшли персональний термін — «петлюрівці». Боротьбою з '«петлюрівцями» було заповнене життя довоєнної радянської України. Петлюрівців, петлюрівщину находили скрізь, де лише жеврів вогник національної свідомості, та жорстоко винищували. «На зміну «Мазепинству» прийшла «Петлюрівщина». Прийшла вона через 210 років після того, як на Україні проревіла остання українська гармата, й через 55 літ після остаточного, категоричного й рішучого оголошення, що не тільки народу українського, але навіть мови його «не було, нема й бути не може»[70].

Друга світова війна сприяла появі в Москві нового терміна — «бандеровец». «З точки зору центру і російського суспільства українські націоналісти петлюрівці і бандерівці стали спадкоємцями мазепинців»[71]. «Кожний, хто був направлений на роботу в Росію з України, були «хахламі» і «бєндєрамі». Все це, правда, ніби й жартома. Але коли Україна у 91-му оголосила незалежність, найкращі мої друзі влаштували ґвалт: «Ви, хахли проклятиє! Ми вас от фашістов спаслі! Ми вам культуру прінєслі! Прєдатєлі...»[72] Заперечуючи право українського народу на власну державу, Москва з лютою ненавистю стала називати

[68] Там само.— С. 130.
[69] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.— С. 254–255.
[70] Збірник памяти Симона Петлюри.— Прага, 1930.— С. 109.
[71] *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.— С. 142.
[72] ПіК.— 2000.— № 10.— С. 5.

іменем Бандери всю західну гілку українського народу і взагалі всіх патріотів, для яких метою боротьби була вільна, самостійна, соборна Україна. Для українофобів навіть мова українська зробилася «бандерівською». «Директор Інституту країн СНД Костянтин Затулін пише в газетах, що незалежна Україна зовсім не «братня слов'янська держава, а політично у найвищий спосіб організована бандерівщина, а бандерівець — не брат росіянину»[73].

Видатний сучасний театральний режисер, уродженець Львова, Роман Віктюк, який тепер живе постійно в Москві, зізнався кореспондентові львівської газети, що його нерідко обзивають «бандерівцем». На запитання, який зміст він сам вкладає у слово «бандерівець», Роман Віктюк відповів: «Це не слово, це призначення. Бандерівець — це вільний»[74]. Наведені слова Віктюка ще раз підтверджують той, зрештою, відомий факт, що надати принизливого значення терміну «бандерівець» на західноукраїнських землях Москві не вдалося.

[73] *Лановенко О.* Росія: не вельми привабливий портрет в інтер'єрі // Сучасність.— 2000.— № 3.— С. 93.
[74] Експрес.— 1998.— 7–15 берез.

XXIII. КАЦАП

Поряд із давнім терміном «москаль» на східноукраїнських землях з XVIII ст. в розмовній мові вкорінився етнофолізм «кацап» і його похідні. Зокрема, ненормативне слово «кацап» українці використовували й у приватному листуванні. У листі до Якова Кухаренка від 30 вересня 1842 р. Тарас Шевченко запитує: «Хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом?» (підкреслення Т. Шевченка)[1]. Яків Кухаренко — український письменник, етнограф, наказний отаман Чорноморського козацького війська, якому Шевченко присвятив поему «Москалева криниця», писав 1857 р. до поета, який повернувся із заслання: «Ех Тарасе, Тарасе, зведе тебе ця проклятуща кацапня! Куди ти йдеш? Знову на рожон прешся. Плюнь на них»[2]. Згадуючи часи Кирило-Мефодіївського братства, П. Куліш писав: «Мы сделались ненавистниками не только тех, которые, по нашему воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины, но и самих москалей, этого, по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому неспособного народа, который мы звали кацапами. Шевченко был неистощим в сарказмах, анекдотах и припевах на счет великоруссов»[3].

У листі Миколи Гоголя до свого земляка — історика, філолога та етнографа Михайла Максимовича — міститься така порада:

---

[1] *Шевченко Т.* Повне видання творів: У 12 т.— Варшава; Львів, 1935.— Т. 11: Листи.— С. 21.

[2] *Білецький О. І.* Письменник і епоха.— К.: Держлітвидав УРСР, 1963.— С. 397.

[3] *Федорук О.* До питання про Шевченкові впливи на Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Матер. і дослідж.— Львів; Нью-Йорк: Вид-во П. Коця, 2000.— С. 67.

«Бросьте в самом деле «кацапию», да поезжайте в Гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как рассудить хорошенько! Для чего и кому мы жертвуем всем»[4].

Леся Українка, розглядаючи твір Л. Толстого не з його улюбленого аристократичного, а з російського народного життя «Власть тьми», який їй дуже не сподобався, взяла французький переклад твору, щоб побачити, «як може вийти така крайня кацапщина у французькому перекладі»[5]. У листі до сестри О. П. Косач вона писала: «Іван Грозний представляли італьянці по італійськи... поводитись по кацапськи вони не вміли, один тільки Іван Грозний був похожий на кацапа»[6].

Неофіційний етновизначальний термін «кацап» набрав такої популярності, аж його мусили відобразити укладачі словників як україномовних, так і російськомовних. Наведемо із кількох лексиконів добірку найбільш характерних прикладів слововживання цього терміна.

Авторитетний словник Б. Грінченка так тлумачить цей псевдоетнонім:

«*Кацап, па,* М. Великороссиянин. Тут дивляться, аж входить кацап.

ум. *Кацапчик*, ув. *Кацапюга.*

Кацапеня, няти, с. Великорусский ребенок.

Кацапка, ки. ж. Великороссиянка. Приїхав в одне село — дивиться, кацапка кричить.

Кацапня, ні. соб. от кацап.

Кацапський, а, е. Великорусский,

Кацапчик, ка, ум. от кацап.

Кацапщина, ни. Великороссия. Лаяв кацапів і кацапщину.

Кацапюга, ги, м. ув. от кацап»[7].

Російський лексикограф В. Даль це слово тлумачить так:

«*Кацап* — прозвище, данное малорусами великорусам»[8].

---

[4] Письма Н. В. Гоголя.— СПб.: Изд. А. Маркса, [б. р.].— Т. 1.— С. 253.

[5] *Українка Леся.* Твори: У 5 т.— К., 1956.— Т. 5.— С. 10.

[6] *Одарченко П.* Леся Українка під гнітом сучасної совєтської цензури // Леся Українка. 1871–1971.— Філядельфія, 1971–1980.— С. 277.

[7] Словарь української мови.— К., 1908.— Т. 2.— С. 226–227.

[8] *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб., 1881.— С. 99.

У новітньому післявоєнному словнику російської мови знаходимо таке:

«*Кацап*, устар. простореч. презрительное название русского (в отличии от украинца). Кричали… торговались на тротуарах греки, армяне, евреи, турки, французы, кацапы, хохлы. (А. Н. Толстой. Четыре века).

Кацапка, устар. простореч. Женск. к кацап.

Кацапский, устар. простореч. Относящийся к кацапу»[9].

У сучасному українському словнику зустрічаємо:

«*Кацап*, *а,* ч., заст., розм. Зневажлива назва росіянина. Ярмарок аж кипів… цокотять перекупки, божаться цигани, лаються кацапи (Вовчок, VI, 1956, 294); Прийшли кацапи обідати, посміялися з неї, хоч вона того й не пойняла [не зрозуміла] (Мирний, I, 1954, 67).

Кацапка, и, ж., заст., розм. Жін. до кацап.

Кацапський, а, е, заст., розм. Прикм. до кацап. Його [Гоголя] невмирущі типи з «Мертвих душ« — це зразки з наших панів, а не кацапських (Мирний, V, 1955, 410); Жарт такий, як у кацапа. — Ви б ліпше запустили собі кацапську бороду, вона б вам більше личила (Д. Бедзик, Дніпро..., 1951, 210)»[10].

Як бачимо, словники неспростовно підтверджують широке розповсюдження псевдоетноніма «кацап» в Україні. Те ж саме підтверджує художня література.

«Племенную своеобразность двух народных отраслей видел издавна, и с обеих сторон, сам народ: с обеих сторон был русский народ, издавна разделившийся, по политическому положению и политической мерке, на великую и малую Русь, но эта Русь на одной стороне были «хохлы», на другой «москали» или «кацапы» — простонародные клички, имевшие для обеих сторон более или менее определенный смысл»[11].

Із властивою йому документальною точністю А. Свидницький описує ставлення подільських селян до незвичного для них попа-кацапа:

«На тім покошились, що вибили Тимоху: ще попросили дяка, щоб настрочив супліку до архирея, а один з громади диктував, а

---

[9] Словарь совр. рус. лит. языка: В 16 т.— М.: Изд. АН СССР, 1956.— Т. 5.— С. 886.

[10] Словник української мови.— К.: Наук. думка, 1973.— Т. 4.— С. 123.

[11] *Пыпин А. Н.* История этнографии.— СПб., 1891.— Т. 3.— С. 5.

всі слухали і все: «так-таки, так!» або: «це не так!»... Все прописали: що Тимоха б'ється з громадою, дома тещу б'є, поганий приклад дає, і жінку товче, аж убити хоче, бо й кричить: «Уб'ю, а сам на Сибір піду»; і п'янствує, і в школі вікна побив. Йому добре бити, а громаді страта: за що нам кошта нести? І складались на дзвін, а він купив заводило, бо хотів кишеню собі полатати. І те помістили в прошенії, що він на срам дому Божому зветься Петропавловський, як і церква по сусідству. То щоб взяли його, нелюдяного, і відіслали в кацапщину, звідкіль він і прибув, бо тут він зовсім-таки не годиться: і звичаїв не знає і не шанує, і мови не розуміє і другеє-прочеє. Жінку ж просили оставити тут де-небудь за проскурницю — хоч-таки в Солодьках, бо вона не кацапка. Після цього прошенія — щоб на місце Тимохи прислали пока хоч сякого-такого: хоч такого, що йому й під носом не світає, аби вже хоч не кацап»[12].

Таке ж ставлення до попа-кацапа відмічалося на Чернігівщині в другій половині XIX ст. «Почуття окремішності своєї від «кацапів» було у наших священиків зовсім ясне й виразне. Я пригадую дуже добре, — писав М. Галаган, — як неприязно вони зустріли в своїм гурті священика, присланого в одно із недалеких від нас сіл із якоїсь російської єпархії. Ніколи не чув я, щоб поза очі називали його на ім'я чи на прізвище: назва для нього була одна — «кацап»[13].

Під час арештів членів Кирило-Мефодіївського Товариства у Києві поліція знайшла на паркані прокламацію такого змісту: «Братья! Настает велыкый час — час, в который вам представляется случай смыть поношения, нанесенные праху отцов наших, нашей родной Украине подлою рукою вечных врагов наших. Кто из Вас подымет руки за великое дело... За нами Бог и добрые люди. Вечно верные сыны Украины — враги кацапов»[14].

Назву «кацап» широко вживали в побуті не лише українці, а й українські євреї. Відомий єврейський етнограф, збирач народних дотепів Шафрін подає єврейський анекдот: «Коли кацап купує серп у єврейській крамниці, то піддає серп трьом випробуванням. Передовсім вириває собі з бороди волос і намагається перетяти

[12] *Свидницький А.* Твори.— К.: Держлітвидав УРСР, 1958.— С. 218.
[13] *Галаган М.* З моїх споминів.— Львів, 1930.— С. 35.
[14] *Зайончковский И. А.* Кирило-Мефодиевское общество.— М.: Изд-во МГУ, 1959.— С. 117.

його у повітрі. Якщо серп розітне волос навпіл, то добре, якщо не розітне надвоє, то зле. Потім ударяє серпом об камінь. Якщо вискочить іскра, то добре, якщо не вискочить, то зле. Потім бере серп і ховає його під свій кожух. Якщо продавець не зауважить цього, то добре, якщо спостереже, то зле...»[15].

Варто навести також спостереження відомого єврейського політичного діяча В. Жаботинського: «Ми, євреї, самі тут на Півдні так старанно і так наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса стільки клопоталася тут про російський театр і поширення російської книги, що ми врешті цілковито впустили з очей справжню, аритметичну дійсність, як вона виглядає за межами нашого курячого світогляду. Поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне українське море. Загляньте будь-куди не лише в його центрі — в котрий небудь Миргородський або Васильківський повіт, загляньте на його окраїни — до Харківської або Воронізької губернії, біля самої межі, за якою починається великоруська мова, — і ви будете вражені, до якої міри незайманим і незмішаним залишилося це суцільне українське море. Є на цій межі села, де по цей бік річки живуть «хахли», а по той бік — «кацапи». Живуть споконвіку поруч і не змішуються. Кожний бік розмовляє по-своєму, одягається по-своєму, зберігає свій власний звичай; одружуються лише зі своїми; цураються один одного, не розуміють і не шукають взаємного розуміння. Варто було б поїхати туди П. Б. Струве, авторові теорії щодо «національних відштовхувань», перед тим, як казати про єдину трансцедентну «загальноросійську» суть. Такого виразного відштовхування нема, як кажуть, навіть на польсько-литовському або польсько-білоруському етнографічному кордоні. Знав свій народ український поет, коли вичитував нерозумним дівчатам:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди...[16].

А. Свидницький у повісті «Люборацькі» наводить приповідку, якою дразнили на Поділлі кацапів: «Неголені, бородаті, дразнять

[15] *Safrin H.* Przy szabasowych swłecach: Humor żydowski.— Lódz, 1976.— C. 31.
[16] *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання.— [Б. м.]: Сучасність, 1983.— С. 74–75.

собак попід хати, в корчах засідають, людей виглядають: сто душ — сто копєєк. Гугу, тюга! кацапюга!».

Про «кацапів» є чимало народних прислів'їв, наведемо для ілюстрації одне: «Бог сотворив цапа, а чорт кацапа»[17].

Політика обмосковлювання в СРСР здійснювалася шляхом примусово-планового перемішування населення. Українську молодь — випускників профтехучилищ, технікумів та вузів — масово скеровували на роботу в Росію, а російську — навпаки, в Україну. Їдко-саркастичне схвалення отакої реалізації «сталінської дружби народів» відбито в популярній тогочасній приказці: «Хай живе й пасеться кацап на Україні, а хахол — на Сахаліні".

Напевно, ніколи так часто не вживався друком етнофолізм «кацап», як у бурхливі роки революції, коли агітатори різних політичних спрямувань змушені були промовляти до широкого українського загалу зрозумілою і доступною йому мовою. 1919 р. виходить більшовицька пропагандистська брошура під шокуючою назвою «Про кацапів». Ось деякі уривки з неї: «Гетьманці, петлюрівці та інші самостійники казали селянам, що вони запрохали німців тільки для боротьби проти «засилля кацапів». В дійсності наші куркулі боролися тільки проти кацапів-селян і кацапів-робітників; кацапам-куркулям, кацапам-поміщикам вони навіть допомагали»[18]. І далі: «Кацапи-поміщики, кацапи-буржуї є наші вороги, як: українці-поміщики та українці-куркулі»[19]. У пропагандистських виданнях уряду Української Народної Республіки теж вживалося слово «кацап». Наприклад, було розповсюджено плакат-карикатуру під назвою «Братнє життя кацапів з українцями». На плакаті, що зображає, як два дядьки-українці тягнуть плуга, а два кацапи їх батожать, подано такий текст: «Цих два грубих кацапи — це, напевно, большевицькі комісари з Московщини. Ви бачите, як їм очі позапливало салом? Це вони так у вас на Вкраїні харчуються добре. Та й додому в Московщину не мало везуть. За сім місяців свого хазяювання на Вкраїні большевики вивезли на Московщину десятки тисяч вагонів (а це десятки мільйонів

---

[17] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край.— СПб., 1872.— Т. I.— С. 257.

[18] Про кацапів: Видання політичного Управління Народного Комісаріату військових справ України.— К., 1919.— С. 6–7.

[19] Там само.— С. 8.

пудів) ріжних харчових продуктів: зерна, паші, м'яса, масла; тисячів пудів соли, гасу, шкіри; багато фабричних машин, десятки тисяч вагонів і тисячі паровозів, сотні тисяч кос і безліч всякого іншого добра. Як Ви думаєте, як би це все зосталося на Вкраїні, чи було би у нас тепер така дорожнеча, що бідному й дихнути не можна?

А гляньте-но на наших дядьків! Десь їм не так добре ведеться, як комуністам, що й очі позападали і щоки повтягало? Мабуть, москалі-комуністи не по-братерськи діляться з українцями українським хлібом. Далі вже чоботи і штани з українців познімають. А може, дядькам то не до смаку, що шиї в ярмі? Це їм таке «самоопредєлєніє» московські большевики дали. Свободу повну «вплоть до отдєлєнія». Все пооддiляли, все позабірали у нас. Тепер, значить, і душа може від тіла свобідно віддiлитися. А коли, справді, котрий з дядьків ноги простягне, так комуністи тоді іншого дурня з-поміж українців запряжуть до плуга»[20].

У брошурі, виданій в часи Української Народної Республіки, говориться: «В Росії за царського уряду був один народ повноправний: це росіяне (москалі-«кацапи»). Вони мали право вчитися по школах своєю рідною мовою, російською мовою писали й говорили в судах, російська мова була в армії. Іншим народам права не давали»[21].

Українські повстанці, що діяли в центральних областях України в 1919–1922 рр., як свідчать чекістські донесення, виступали під кличем «виганяти кацапів з України»[22]. Як згадують учасники національно-визвольної боротьби, проти оманливого більшовицького гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтесь» було сформульовано таку осторогу українцеві: «Всі люди твої брати, тільки москалі, ляхи, мадяри і румуни — це вороги нашого народу». Звідси клич: «Бий ляхів і кацапів»[23].

. Походження слова «кацап», на відміну від ясної етимології слова «хахол», вимагає уважного філологічного розгляду. Спроба пояснити слово «кацап» методом т. зв. народної етимології, коли

[20] Братнє життя кацапів з українцями: Плакат / Народне Міністерство Преси й Інформації Української Народної Республіки.— 1919.— Ч. 30.

[21] Правдиве слово про большевиків-комуністів.— Кам'янець на Поділлі, 1919.— С. 12.

[22] ВЧК-ГПУ: Документы и материалы.— М., 1995.— С. 180.

[23] *Петровський Д.* Революція і контреволюція на Україні.— Нью-Йорк, 1921.— С. 5.

походження слова виводять із першої-ліпшої співзвучності або із випадкової подібності, є звичайним намаганням нейтралізувати їдке значення цієї назви. Користуючись тим способом народної етимології, твердять, що нібито назва «кацап» є якоюсь аналогією до прізвиська українців «хахол». Наприклад, історик М. Костомаров «вияснював, що це слово походить від «как цап», себто такий «як цап». А. І. Бородай думав, що це слово значить «кат-цап»[24]. Один з київських українофобів з удаваною наївністю пояснював: «Обидва прізвиська ведуть своє походження від своєрідного способу зачіски голів, у старовині інакшої в представників тієї та іншої народності»[25].

Мовляв, реагуючи на прізвисько «хахол», «наш нарід відповів на цей етнографічний дотеп назвою великороса «кацапом», ймовірно, за тотожну зовнішню ознаку і побутовий звичай носити бороду на подобу «цапа», а звідси «кацап», «як цап», — «как цап», — кацап — у вигляді маленького реваншу з боку постійного гумориста-українця, при тому більш влучного»[26].

Насправді слово кацап (касап), як ствердив академік Д. Яворницький, тюркського походження і означає «різник», «розбишака». Ось як він пише про це:

«Працюючи в Архіві Міністерства юстиції у Москві, я знайшов декілька українських документів середини XVIII ст., в яких слово «кацап» писалося не з буквою «ц», а з буквою «с», тобто, не «кацап», а «касап». Звернувшись потім від архівних документів до мови тубільців Середньої Азії, я дізнався, що в сартів є слово «касаб», «касап», що в буквальному розумінні означає «м'ясник» і в переносному «гицель» (живодер). Звідси я і роблю висновок, що теперішнє слово «кацап» зовсім не руського, а східного, правдоподібно — татарського походження, як слова: деньга (по-татарськи — «тенька»), хомут («хамут»), сундук («сандук») та інші, які, проте вважаються у нас за давністю чисто московськими. Йдучи далі, я допускаю, що початково кличкою «касап» обзивали москалі татар в смислі «насильників», «пригноблювачів», «гицлів». Від москалів слово «кацап» могло бути

[24] *Р. П.* Що значить слово «кацап»? // Літопис Червоної Калини.— Львів, 1996.— № 7/9.— С. 399.

[25] *Флоринский Т. Д.* Славянское племя // Университетские известия.— К., 1907.— № 8.— С. 39.

[26] *Пилькевич А.* Кто такие украинцы и чего они добиваются?— К., 1917.— С. 9.

занесеним до українців в епоху московської боярщини на Україні, в XVII ст., після гетьмана Богдана Хмельницького»[27].

Академік С. Єфремов зробив на цю тему повідомлення в «Літературно-Науковому Віснику»[28].

Тлумачення Д. Яворницьким слова «кацап» поширив і поглибив анонімний (правдоподібно, акад. А. Кримський) рецензент «Киевской старины». Після низки етимологічних міркувань він робить такий висновок: «Таким чином, щоб знайти співзвуччя для українського слова «кацап» в тюркських наріччях, немає потреби неодмінно звертатися до мови тюркменів-сартів; слово це, в прямому і переносному значенні своєму, отримало, мабуть, з давньої пори, розповсюдження і в інших тюрків, які перебували в культурній взаємодії з південною Руссю, а саме: у половців, османілів, або малоазіатських сельджуків, кримських татар, а також у литовських караїмів...»[29]. Далі автор наводить деякі приклади: так, турецькою мовою вислів «адам кассаби» означає люта людина, деспот, вислів «кассап одлу» — шельма; «кассапчи» — караїмською означає — кат; «хассап» мовою кримських татар означає м'ясник, гицель і т. д.[30] З таким тлумаченням погоджуються інші автори.

«Треба знати, що слово «кацап» вже віддавна знане в мовах багатьох східних турецьких племен і значить «різник», «лютий чоловік», «кат», «деспот», «злодій»[31].

Дореволюційний громадський діяч і меценат Євген Чикаленко у своєму щоденнику відзначив: «Слово «кацап» чи «касап» на тюрських мовах і в молдавській означає — різник, різун, живоріз»[32]. Він же занотував вираз «покацапились»[33].

Тлумачення слова «кацап» подається також в «Українській малій енциклопедії» Є. Онацького як похідне від татарського «різник», «різун»[34].

---

[27] Русское слово.— 1901.— 11 ноября.

[28] *Єфремов С.* Що значить слово «кацап»? // ЛНВ.— 1902.— Т. 17, кн. 1.— С. 2.

[29] О происхождении слова «кацап» // Киевская старина.— 1901.— Т. 65.— С. 474.

[30] Там же.

[31] Що значить слово «кацап»? // Життя і знання.— 1933.— Ч. 10.— С. 301.

[32] *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917).— Львів, 1931.— С. 348.

[33] *Чикаленко Є.* Спогади.— Львів, 1926.— С. 114.

[34] *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія: У 10 т.— Буенос-Айрес: Накл. адмін. УАП церкви, 1959.— Т. 5.— С. 615.

У Степана Руданського є цикл співомовок про кацапів. Наведемо лише один уривок:

Завів кацап християнина,
Зарізати хоче.
Зав'язав йому назад руки,
Ніж широкий точить.
А кацапчук семиліток
Мало не брикає:
Кругом скаче коло тата
Та все промовляє:
«Да полна уж тачать батька!..
Будєт с нєго, будєт!..
Режь же, батька! то-то любо
Как трепаться будєт!»[35].

Легко зрозуміти, що в Росії етнофолізм «кацап» особливої любові не викликає. У делікатній формі про це писалося так: «Український народ не усвідомлює себе чимсь національно відособленим від нас «кацапів». Не усвідомлює — і тим не менш охрестив своїх сусідів окремою і не можна сказати, щоб достатньо дружньою кличкою, отримавши в обмін від тих же сусідів не менш специфічне найменування»[36]. Останнім часом у російських засобах масової інформації та на естраді спостерігається спроба розірвати антонімічну пару «кацап» — «хахол». До антонімів належать такі етнонімічні назви, як «українець» — «росіянин», «русин» — «москаль», «хахол» — «кацап». Тепер малоприємного «кацапа» намагаються замінити назвою «москаль», яка, вважають, походить від міста Москви і є, так би мовити, прийнятним варіантом слова «москвич». Показовим у цьому плані є, наприклад, респектабельний часопис «Известия». «Когда переговоры закончатся и хохлы с москалями наконец-то узнают, где чья земля, — неизвестно»[37]. Таке переставлення (замість «кацапа» «москаль») є, у цьому випадку, порушенням традиційної мовної практики, на що маємо безліч прикладів.

---

[35] *Руданський С.* Твори: У 3 т.— Львів: Накл. НТШ, 1908.— Т. 3.— С. 108–109.

[36] *Силиковский А.* На повороте // Украинская жизнь.— 1912.— № 12.— С. 7.

[37] Известия.— 1998.— 19 марта.

«І нині москаль називає українця «хахлом», а навпаки українець москаля «кацапом»[38]. «А й тепер ще українець зве москаля «кацапом», а москаль українця «хахлом»[39]. Письменник Антон Чехов, мандруючи Сибіром, охайність у побуті місцевих жителів оцінив таким порівнянням: «...вообще чистоплотность, о которой наши хохлы могут только мечтать, а ведь хохлы куда чистоплотнее кацапов»[40].

На Вороніжчині до сьогодні, за твердженнями етнографів, українців називають «хахлами», а росіян відповідно «кацапами». «Ці найменування завдяки їх широкому розповсюдженню і стійкому побутуванні перетворилися в своєрідні етноніми, втративши характер образливого прозвища»[41]. Сучасний (безцензурний) шкільний підручник чітко фіксує цю антонімічну пару. «Кацапи» — зневажливе прізвисько росіян, поширене в Україні на противагу такому ж глузливому прізвиську українців — «хохли», поширеному в Росії»[42].

Семантико-стилістичний обсяг етнофолізма «кацап» у мові українців (як, зрештою, і «хахол» у мові росіян) — це плід багатовікового співжиття. Слово «кацап» з погляду об'єктивної науки, звичайно, жодним чином не може функціонувати навіть у ролі етноніма-синоніма. Так само, як назва «хахол».

На завершення можна ще відзначити, що в таємних мовах (професійні арго) теж побутували своєрідні етноніми. Так, наприклад, у російських етнонімах-арготизмах українця називають «мармиш», а українку — «лоха». У свою чергу, в арго українських лірників, як і білоруських професійних жебраків, росіян означали терміном «батус», «бацай»[43].

---

[38] *Барвінський О.* Огляд народної літератури українсько-руської до 60-х років.— Львів, 1898.— С. 12.

[39] *Когут Л.* Україна і московський імперіалізм.— [Б. м.], 1916.— С. 75.

[40] *Чехов А. П.* Собр. соч.: В 12 т.— М., 1956.— Т. 11: Письма.— С. 441.

[41] *Чижикова Л. Н.* Особенности этнокультуриого развития населения Воронежской области // Сов.этн.— 1984.— № 3.— С. 7.

[42] *Сарбей В. Г.* Історія України. XIX – початок XX століття: Підручник для 9 класу середньої школи.— К.: Генеза, 1996.— С. 60.

[43] *Бондалетов В. Д.* Арготическая этнонимия // Этнография имен.— М.: Наука, 1971.— С. 31.

XXIV. ЖИДИ ЧИ ЄВРЕЇ?

Боротьба за новий етнонім тривала в Україні півтора сторіччя: з середини XIX ст. – ледве не до кінця XX ст. На західних етнічних землях, на Закарпатті і особливо на Пряшівщині ця боротьба, роздмухувана українофобами розмаїтого гатунку, палахкотить донині. Але це вже ар'єргардні бої, дрібні, залишкові сутички. Змагання за новий соборний етнонім вимагало від українців жертовної самопосвяти і високого духовного напруження. Не злічити втрат, яких зазнав народ, обстоюючи й утверджуючи свій новий етнонім. За ненависне гнобителям ім'я «українець» людей безперестанку переслідували і часто люто карали. Однак зламати волю народу імпершовіністам не вдалося. Врешті-решт довголітня етнонімічна війна завершилася цілковитим торжеством українства.

Панівні кола Росії, Польщі, Угорщини та Румунії приневолені були тихцем, конфузливо скасувати урядові заборони на терміни «українець», «Україна». Асиміляторські наміри з допомогою етнонімів розчленувати і ліквідувати український етнос зазнали краху.

Здавалося б, на східноєвропейські терени прийшов довгоочікуваний етнонімічний мир, настала злагода і нормалізація взаємин. Здавалося б, стало зрозумілим, що «термін, назва, ім'я є все річі умовні конфенціональні, але рішаючим моментом для названня так або інакше якогось народу має бути, як він сам себе називає і хоче бути називаним»[1]. А втім, залишилася не врегульована дотепер одна казусна етнонімічна проблема. Йдеться про національне ім'я народу Старого Заповіту.

[1] *Дорошенко Д. І.* Історія України: У 2 т.— К., 1991.— Т. 1.— С. 20.

Створилася така вражаюча ситуація, що зараз в українській мові на означення старозаповітного народу одночасно побутують два паралельні етноніми: «жид» і «єврей». Ані норми літературної мови, ані живомовна практика не терпить згаданого паралелізму, його невизначеності.

Закони мови вимагають однозначного вибору етноніма. З іншого боку, делікатне питання етноніма не є суто лінгвістичною проблемою. Етнонім тісно взаємозв'язаний з політичною сферою. У всякому разі етноніми «жид» і «єврей», без лукавства, є в Україні, безперечно, політичною проблемою. Українсько-єврейські взаємини складалися в різний час по-різному. На території України здійснювалися єврейські погроми, відбувся голокост. Однак треба пам'ятати, «що реальна політична влада протягом століть в Україні українському народові не належала. Що умови варварської сваволі, які панували в Україні, — це не результат діяльності українського народу, а наслідок діяльності над українським народом з боку окупаційних властей чи то у вигляді Польської держави, чи у вигляді Російської імперії. Не українці диктували умови, обставини, які віками тривали в Україні. Чужинці ніколи не намагалися перетворювати Україну в правову територію, бо це перешкодило б їхньому势 пануванню»[2]. Враховуючи досвід минулого, щоб не продовжувати «діалог антисеміта з українофобом», треба тут взяти до уваги розсудливі слова академіка С. Єфремова: «Євреї, як ми знаємо, живуть у найближчому зв'язку з українським народом, — це навіть не сусіди, як здебільшого інші народи, а одна з складових частин людности на самій же таки українській землі»[3]. Як засвідчують історичні джерела, євреї безперервно живуть на території України щонайменше тисячу років[4]. Для доповнення до сказаного процитуємо ще раз історика Я. Дашкевича: «Ми маємо переконливе свідчення того, що характер українсько-єврейських відносин визначали не три-чотири роки кривавої різанини, а 356 років менш-

---

[2] *Дашкевич Я.* Єврейсько-українські взаємини середини XVI – початку XX ст.: Періоди рівноваги // Слово і час.— 1992.— № 9.— С. 67.

[3] *Єфремов С.* Єврейська справа на Україні.— К.: Вік, 1909.— С. 10.

[4] *Хонигсман Я. С., Найман А. Я.* Евреи Украины.— К., 1992.— Ч. 1.— С. 13.

більш нормальних відносин. Бо інакше цілком певно на Україні на початку XX ст. не зібралося б близько третини світового єврейства»[5].

Варто нагадати, що древній єврейський народ створив власне письмо вже п'ять тисяч років тому і має найповнішу з усіх народів задокументовану історію. Це з його середовища вийшли Мойсей, Соломон, Давид, Апостоли, Спіноза, Гайне, Маркс, Фрейд, Ейнштейн і багато інших всесвітньо відомих діячів науки, культури і мистецтва. Найбільше лауреатів Нобелівської премії дав саме єврейський народ. Лише із середовища західноукраїнського єврейства вийшло аж чотири лауреати Нобелівської премії: Айзик Рабі (фізика), Роальд Хофман (хімія), Башевіц-Зінгер і Шмуель Агнон (література). Розпорошений по світі, єврейський народ не пропав, не згубився, а, попри все, зберіг національну ідентичність, давши поневоленим народам наочний приклад, як треба боротися з асиміляторами. Євреї після двох тисячоліть повернулися на прадавню батьківщину, створили процвітаючу державу Ізраїль та відновили в повному обсязі, здавалося, зовсім забуту рідну мову — іврит. Євреї займають чільні позиції у світовій політиці, економіці, фінансах, культурі, в керівництві багатьох країн. Усе це результат фанатичного пошанування інтелекту і майже спадкової риси, що в якій би нужді батьки не опинилися, а дітей треба обов'язково вивчити. Євреї — єдиний народ у світі, серед якого віками немає жодного неписьменного. Один із засновників товариства «Просвіта», визначний громадський діяч о. Стефан Качала, у популярній книжці «Що нас губить а що нам помочи може» (1869) дуже доступно роз'яснював, що «губить нас» пияцтво, темнота, невміння організуватися, щоб заробити й ощадливо витрачати гроші. За позитивний приклад священик Качала взяв євреїв, які «не п'ють», вміло торгують, вчать своїх дітей. Сваритися з таким непересічним, розумним, винятково обдарованим народом через його ж етнонім тим, хто вважає себе українським патріотом, не личить за жодних обставин.

---

[5] *Дашкевич Я.* Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI–поч. XX ст.) // Світ.— 1991.— № 3/4 (Матеріали Міжн. наук. конф. «Проблеми українсько-єврейських відносин». 7–9 черв. 1991 р., Київ).— С. 25.

Українсько-єврейські відносини не залишаються у рамках оцінки минулого. Вони зараз динамічно розвиваються, і, як би ті відносини не оцінювати, не підлягає сумніву їх важлива роль у перспективі як для українців, так і для євреїв. Треба мати полуду на очах, щоб цього не бачити. «Жодна з єврейських газет чи організацій не проповідує українофобських поглядів. Ми чудово розуміємо, що все досягнуте нами у відновленні єврейського життя не було б можливим без відновлення незалежности України та без падіння комунізму»[6]. У сучасній Україні відроджуються і традиції єврейських наукових студій. Плідно працюють на ниві вивчення історії українсько-єврейських відносин Мартен Феллер, Яків Хонігсман, Жанна Ковба та інші дослідники, і перш за все, директор Інституту юдаїки у Києві Леонід Фінберг. У науковий обіг нарешті введено поняття «українські євреї», що має далекосяжне значення для міжнаціональної злагоди[7]. На такому тлі зневажливе ставлення до єврейського національного імені неприпустиме. Старий єврейський афоризм твердить: «Люди ненавидять те, чого не розуміють». Ймовірно, тут криється причина непорозуміння. Відомо, що загал простих українців, на жаль, мало тямить у відмінностях між словом «жид» і словом «єврей».

Етноніми «жид» і «єврей» походять від різних мов і мають відмінну етимологію. Термін «жид» прийшов до нас усно, ще в дописемний період, і набрав загального поширення. Термін цей запозичений з італійської мови, зі слова «giudeo» (жідео), що походить з латинського judaeus. Утворений термін від особового гебрейського Юда, що має загальне значення «славетний», «хвалений»[8]. До нас він прийшов безпосередньо з польської мови. Нащадками Авраама цей термін визнається образливим, зокрема в тих країнах, де він нащодень перегукується з терміном «єврей». О. Брик подає таку причину: «Під кінець 15-го століття на слов'янському Сході євреї почали ширити юдаїзм, і Православна Церква в Україні назвала його «єресь жидовствующих», отже,

---

[6] *Россман В.* Леонід Фінберг розмовляє з Йосипом Зісельсом. Євреї в сучасній Україні, реалії та перспективи // «Ї».— 1996.— № 8.— С. 78.

[7] *Подольський А.* Єврейські студії в Україні: розвиток, тенденції, перспективи // Український гуманітарний огляд. Вип. «Критика».— 1999.— С. 261.

[8] Етимолог. слов. укр. мови: У 4 т.— К.: Наук. думка, 1985.— Т. 2.— С. 196–197.

взяла для неї польське слово «жид», щоб не брати з церковної мови слова «еврей», бо вважала, що ця секта недостойна цього. Так з України — через назву «єресь жидовствующих» — польське слово «жид» дісталося і в Московщину. Тому що ця секта («єресь») серед християн була в приниженні, то через неї і слово «жид» на всьому слов'янському Сході (Україна, Білорусь, Московщина) набрало тоді принизливого значення, а достойним словом було «еврей», бо воно так звучить у мові Св. Письма (старослов'янській). З того часу (кінець 15 століття) слово «жид» між усіма слов'янами Сходу стало вживатися як принизливе, а «еврей» як достойне»[9]. Отже, правдиве, історично точне національне ім'я народу Старого Заповіту — «єврей». Цей етнонім прийшов у давньоруську мову через церковнослов'янську із середньогрецької і пізніше (у формі «гебрей») ще раз в українську через західнослов'янські. Запозичення це книжне, тому менш популярне. Вважається, що назва походить від арамейського «ебер», що первісно значило «потойбічний», тобто той, що прийшов з іншого боку Євфрату, десь недалеко Райського саду. «Єврей, єврейський (букв. «потойбічний», той, хто прийшов до Ханаану або Палестини з того боку Євфрату, як мали називати євреїв мешканці Ханаану)»[10]. Таким чином, назва «євреї» — «потойбічні» — у Біблії вперше застосована до праотця і його сім'ї, що прийшли з-за Євфрату, тобто ще до виходу євреїв на береги Йордану. «Єврей», «євреї» — такою історично точною назвою старозаповітний народ здавна прагне називатися українською мовою.

1861 р. у Санкт-Петербурзі заходами українських патріотів виходив національно-патріотичний орган — журнал «Основа». Редакція журналу складалася з В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова. Активну участь у підготовці видання брав Т. Шевченко. Вагу журналу «Основа» для розвитку тогочасної української політичної думки важко переоцінити. Саме до редакції «Основи» надійшов лист кореспондента за підписом «П-в». Ним був студент В. Португалов, який став ініціатором першої публічної полеміки про українсько-єврейські відносини[11].

---

[9] *Брик С. Олександер.* Назви «еврей» і «жид» // Діялоги.— [Єрусалим], 1985.— Ч. 7/8.— С. 8.

[10] *Брик С. Олександер.* Назви «еврей» і «жид»... — С. 177.

[11] *Сербин Р., Харчун Я.* «Шовкова» русифікація української діяспори // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 145.

Редакція журналу вмістила цього листа у червні 1861 р. під назвою «Недоразуменіє по поводу слова «Жид». Зміст листа полягав у тому, що у зв'язку з розвитком загальної освіченості нейтральний досі в Україні етнонім «жид» набирає образливого характеру. Автор листа писав: «Я благаю вас — не ображати нас більше. Невже ж вам це важко? Погодьтесь, що коли освічені молоді люди із євреїв ображаються цим прізвиськом, то вам як редактору потрібно уникати його...». І далі автор листа продовжує: «...во ім'я благоденства України, від імені євреїв, ображений паскудним висловлюванням вашого журналу, молю вас замінити його у майбутньому нашим національним іменем».

Чи зважила редакція «Основи» на це слізне прохання («благаю, молю вас») українських євреїв? Ні, не зважила. Від імені редакції, а якщо глянути на справу ширше — від імені всього тодішнього українства, відповідь дав славетний український історик народницької школи Микола Костомаров. Типова для епохи романтизму, яка обожнювала старовину і фольклор, аргументація Костомарова зосереджувалась на двох аспектах. По-перше: термін «еврей» на просторі України є неісторичним. Етнонім «жид» побутує тут споконвіку. Він зафіксований в усіх відповідних українських історичних пам'ятках, і тому міняти його неможливо (наводилися приклади). По-друге: ні у фольклорі, ні в побудованій на фольклорі українській художній літературі його не зустрічаємо. Звідси висновок: термін «жид» є природним, українським, а «еврей» — принесеним, тобто російським. Як писав М. Грушевський, виступити з цього питання від усього українського громадянства М. Костомаров права не мав. «М. Костомаров непотрібно примішав свої суб'єктивні емоції і полишив таким чином без потрібного вияснення об'єктивні причини сих непорозумінь»[12].

Парадоксально, але за такою ж точнісінько схемою аргументації, як ми бачили, українофоби заперечували можливість визнання етноніма «українець». Російські, польські, угорські шовіністи здіймали лемент, що, мовляв, етнонім «українець» антиісторичний, бо в давніх історичних пам'ятках його немає (наводилися приклади). По-друге, це чужинецький мовний неологізм, якого не сприймають їхні мови. У Росії етнонім

[12] *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. XIII.

«українець» вважали польською інтригою, в Польщі — австрійською, а в Угорщині та Румунії — галицькою. Одностайно заперечувалося, проте, його таки українське походження, так само, як не визнається, що термін «еврей» аж ніяк не російського, а таки єврейського походження. «Хто як хто, але українці, — які з таким трудом змагалися і ще досі змагаються, щоб їх означували назвою «українець» (а не «русин»), — хіба найкраще повинні б розуміти, що про свою назву має право вирішувати народ, до якого ця назва належить; і що ми бачимо культурність та доброзичливість з боку тих народів, які називають нас так, як ми хочемо, щоб нас називали. Це повинен мати на увазі кожен у справі національної назви Єврейського народу»[13].

Розбіжність між позицією Костомарова щодо етноніма «жид» і позицією українофобів щодо етноніма «українець» мала політичний характер. За історичними і лінгвістичними аргументами великодержавники приховували головну причину війни з українським етнонімом. Цією причиною, як знаємо, були широкомасштабні асиміляторські наміри. Який політичний інтерес, яку вигоду, який сенс приховують українські противники етноніма «єврей», нікому не ясно. У грудні 1995 р. Єврейська рада України звернулася до українського громадянства із заявою, де, зокрема, сказано: «Ніякі умови реаніматорів не змусять нас сприйняти слово «жид» як нашу самоназву, також як українці не хочуть знов стати «хохлами» чи «малоросами», росіяни — «москалями», а поляки — «ляхами». Невже для того Україна стала незалежною, щоб у ній під виглядом повернення до історії ображали цілий народ — євреїв — громадян України?

Ми, діти України, працюємо на розбудову нашої Батьківщини, робимо свій внесок в її обороноздатність, науку, культуру, мистецтво і ми не хочемо відчувати себе чужинцями на землі, де багато поколінь нашого народу жили з іншими народами багато століть.

Доля України — це і наша доля, доля українців єврейського походження, і ми вимагаємо до себе поваги. Ми не жиди, ми — євреї»[14].

[13] *Брик С. Олександер.* Назви «єврей» і «жид»... — С. 9.

[14] «Ми — не жиди, ми — євреї...»: Заява Єврейської ради України // Високий замок.— Львів, 1995.— 5 груд.

Зрозуміло одне — прихильники традиції не бажають усвідомити той факт, що етнонім «жид» у сучасному лінгвістичному ареалі Східної Європи набрав гостро образливого забарвлення.

«До речі, скажу, — писав з цього приводу С. Єфремов, — що, не вбачаючи особисто ніякої образи в слові «жид», вважаю, проте, за нетактовність і некоректність уживати його, скоро євреї мають його за образливе. Це все одно, якби хтось у серйозній розмові уперто йменував українців «хохлами», — можна думати, що проти цього протестували б і ті українці, які обстоюють «жид», наперекір самим заінтересованим людям»[15].

Звернення С. Єфремова (а його книжечка «Єврейська справа на Україні» є не що інше, як звернення до українського громадянства із закликом відмовитися від терміна «жид») не знайшло на ту пору належного відгуку. Тільки поодинокі письменники — М. Драгоманов, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка і деякі інші — користувалися терміном «еврей». Пояснюється це тим, що українське суспільство було настільки поглинене боротьбою з великодержавним асиміляторством, що всі інші справи відкладалися на потім.

Підневільна Україна, а з нею і Східна Європа, перебувала тоді на драматичному переломі. Ось як у той же час (1911 р.) характеризував становище України видатний сіоністський діяч Володимир Жаботинський: «Можна сміливо твердити, що вирішення суперечки щодо національного характеру Росії майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ. Якщо погодиться обрусіти — Росія йде одним шляхом, не погодиться — вона муситиме піти іншим шляхом. Це чудово зрозуміли праві в Державній Думі.

Коли вирішували питання щодо мови «інородницької» школи, вони, задля сміху, голосували навіть за якихось «шайтанів» та «казанських греків», вони навіть не здійняли рук проти єврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроект зненавидженим і неприйнятним для начальства, але щойно дійшло до української мови, вони відкинули і блазнювання, і хитромудрі розрахунки і просто піднесли руки проти, бо відчули, що тут — найне-

[15] *Єфремов С.* Єврейська справа на Україні.— К.: Вік, 1909.— С. 69.

безпечніше місце, вирішальний крок, коли не доводиться ані жартів жартувати, ані лукаво мудрувати»[16].

У лютому 1917 р. Волинський полк розпочав у Петрограді революцію, яка зруйнувала царський трон. Збулося пророкування Жаботинського про роль українців у Російській імперії. І хоча революція і її продовження — Визвольні змагання 1917–1921 рр. — зазнали в Україні поразки, але здобуття тоді українським народом нового імені треба розцінювати як велику історичну перемогу з далекосяжними наслідками. Уряд Української Народної Республіки 1917–1921 рр. офіційно вживав слово «еврей». Після 1918 р. це слово реєструється у всіх словниках на східноукраїнських землях. Зустрічається воно і в галицьких виданнях, наприклад, «Словничок української мови і головні правописні правила та замітки до відміни Костя Кисілевського» (Станислав, 1927) має «еврей» із відмінковими формами, а також «еврейський», «евреїзм» (с. 95), «Український правопис із словничком», що його впорядкував Михайло Возняк (Львів: НТШ, 1929), реєструє «еврей» і «еврейський» (с. 114). Містять ці слова «Українська загальна енциклопедія» (Львів, 1931.— Т. І.— С. 1259) та «Українсько-німецький словник» (Ляйпціг, 1943) Зенона Кузелі, Ярослава Рудницького й Карла Маєра. У цьому ж словнику є й похідні слова: «еврейка» і «еврейство» (с. 213). Навіть канадське видання — «Українсько-англійський словник» (Саскатун, 1955) Костя Андрусишина, як і треба було сподіватися, подає чотири активні слова: еврей, еврейка, еврейський, еврейство (с. 224). Не залишається осторонь і американець Іван Саластин, укладач «Англійсько-українського словника» (1956), подаючи «еврей»[17]. Виданий у Києві «Новий тлумачний словник української мови» (1998) подає слово «еврей», а до слова «жиди» додає пояснення, що це застаріле слово та образлива назва евреїв.

Наївно було б припускати, що в епоху кардинальних зрушень у царині східноевропейської етнонімії, яка настала після розвалу Російської імперії, коли малороси стали українцями, бессараби — молдаванами, зиряни — комі, ліфляндці — естонцями, вотяки — удмуртами, сарти — узбеками і т. д., евреї сидітимуть склавши

---

[16] *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання.— Сучасність, 1983.— С. 62.

[17] *Славутич Яр.* «Жид» чи «еврей»? // Діялоги.— [Єрусалим], 1987.— Ч. 13/14.— С. 3.

руки. В УРСР на початку 30-х рр. новий правопис (1933 р.) запровадив етнонім «єврей» в літературну українську мову як норму. Слово «жид» визнано образливою назвою єврея. Після возз'єднання ця норма поширилася і на західноукраїнські землі. Лише в діаспорі продовжували дотримуватися етноніма «жид». Оскільки утвердження етноніма «єврей» в Україні відбулося адміністративним шляхом, без належного роз'яснення, то це викликало неоднозначну реакцію. Наприклад, твердять, що терміном «єврей» русифікаторський режим старався відчужити українців від інших слов'янських народів і прикувати до російського»[18]. Або: «Обман був уже в самій назві «єврей», яка була імпортована разом з новою владою. Вона звучала фальшиво, в народі не приживалась. Мало того, вона ніби звинувачувала одразу всю українську літературу, де фігурувало слово жид як традиційна українська назва»[19]. Звідси випливає, що «імпортований», читай — російський, за походженням етнонім не пасує до української мови. Треба додати, що твердження про «звинувачення української літератури» надміру драматизує ситуацію. Просто термін «жид» переходить у категорію застарілих слів — так само, як термін «Русь», «русин». Адже мова живе, вона постійно збагачується та очищається, виникають нові слова або звороти-неологізми, а застарілі слова виходять з ужитку і переходять у розряд архаїзмів та історизмів.

В українську мову проникло чимало слів, цілих фраз, граматичних форм з російської[20]. Відзначимо, що, крім цілком російських синтаксичних конструкцій, в українській мові зараз побутує близько 800 російських слів[21]. На такому мовному тлі зациклюватися на слові «єврей» є невиправданим. Не варто по-фарисейськи розпачати над нібито російським словом «єврей». Етнонім цей семітського походження, і робити з нього грізний засіб русифікації несерйозно.

---

[18] *Сербин Р., Харчун Я.* «Шовкова» русифікація української діяспори // Сучасність.— 1993.— № 8.— С. 146.

[19] Світ.— 1991.— № 3/4 (Матеріали Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин». 7–9 черв. 1991 р., Київ).— С. 14.

[20] *Караванський С.* Секрети української мови.— К.: УКСП «Кобза», 1991;

[21] *Лесюк С.* Словник русизмів у сучасній укр. мові.— Ів.-Франк., 1993.

Із прийняттям християнства Київська держава отримала в X ст. писемність. Писані церковнослов'янською мовою, яка за походженням є староболгарською, богослужбові книги прийшли на Русь з Болгарії[22]. У цих книгах для євреїв були такі назви: «іудей», «еврей», «народ Ізраїля». «Отже, слово «еврей» було в Києві (988 р.) ще тоді, коли на світі не було ні Москви, ні московської нації. Коли згодом почав творитися московський народ з тих колоністів, які приходили з Київської Русі, то вони на колонізовані ними фінські землі понесли з собою християнство і церковну мову, а в ній і слова: «іудей» та «еврей»[23].

В Україні слово «еврей» (гебрей) зафіксовано в Остромировому евангелії в XI ст., у словнику Зизанія 1596 р., у словнику Памви Беринди 1627 р.[24]

Стосовно української класичної художньої літератури, то поборники чистоти її риз чомусь соромливо забувають, що на її сторінках, як ми бачили, не зустрічається етнонім «росіянин», а скрізь є «москаль». Історичний зміст цих двох етнонімів (москаль-росіянин) для українського вуха зовсім не тотожний, на протилежність до однаково незрозумілих слів «жид» і «еврей». У поезіях Шевченка щокроку натрапляємо на терміни «Москаль», «Московщина». Немає в Шевченка поляків, а є ляхи, немає румунів, а є волохи, є німота[25]. Проте українці перекреслили етноніміку самого Шевченка, щоб не ображати, і справедливо, сусідні народи. Чомусь ніхто з «ревнителів» чистоти української мови не виступає за відновлення в ужитковому обігу етноніма «москаль». Лише декотрі чогось затято тримаються терміна «жид». Справді, в Україні ще не перевівся тип мудрагелика, якому «так кортить за всяку ціну допекти евреям, що він ладен, скажемо, навіть Європу перевернути в «Жидопу»[26]. Відомий письменник Яр Славутич запитує: «Чи варто нам оте слово «жид» так завзято боронити, як це роблять деякі гарячі голови з піною на устах?

[22] *Горбач О.* Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Фенікс.— Дітройт; Мюнхен, 1959.— Зош. 9.— С. 3.

[23] *Брик С. Олександер.* Назви «еврей» і «жид» // Діялоги.— [Єрусалим], 1985.— Ч. 7/8.— С. 8.

[24] *Рудницький Я.* Етимологічний словник української мови.— Оттава, 1982.— Т. 2.— С. 313.

[25] *Стебельський Б.* Шевченкові назви народів // Визвольний шлях.— 1994.— Кн. 6.— С. 734–744.

[26] *Єфремов С.* Еврейська справа на Україні.— К, 1909.— С. 7.

Адже не становить воно для нас ніякої святости. Наприклад, мені однаково, як євреї хочуть себе називати»[27]. Органи державної адміністрації України вживають термін «еврей». У всіх офіційних документах фігурує лише «еврей». Не треба мати ілюзій — так залишиться далі. Навіщо ялозити питання, яке вже вирішене. Потрібно це хіба що нашим недоброзичливцям, які завжди прагнули пересварити українців з усім світом.

Ми часто хвалимося: «Антисемітизм ніколи не був на Україні офіційною ідеологією — його не сповідувала ні українська держава (чи автономія) в короткотривалі періоди свого існування, ані жоден більш-менш впливовий політичний, національно-визвольний рух»[28]. Якщо це так, а це так, то чи не пора, зрештою, перестати ображати народ Старого Заповіту, «во ім'я благоденства України».

Чей же «головне подолати негативний емоційний бар'єр, пересилити негативний напрямок інформаційного потоку, і далі піде здорова течія життя»[29]. Між народами діє те саме правило, що і між людьми: «Відзначиш добре в людині, то вона стає ще кращою». І відповідно — навпаки. То невже ми не хочемо стати кращими? Невже, навішуючи одне на одного образливі ярлики, ми віримо в їх очищувальну силу? І якщо сьогодні вже забулася формула Гіллея: «Не чини ближньому того, чого не бажаєш самому собі», то хай хоч закарбується у нашій пам'яті дещо змінена формула Карнегі: «Створіть народові добре ім'я, щоби він міг жити відповідно до нього».

---

[27] *Славутич Яр.* «Жид» чи «еврей»?..— С. 4.

[28] *Рябчук М.* «Всесвітня жидо-масонська змова» та перспективи антисемітизму на Україні // Сучасність.— 1992.— Ч. 8.— С. 112.

[29] *Сверстюк Є.* Зерна українсько-ізраїльської «солідарності» // Укр. сусп.-політ. думка в 20 ст.: У 3 т.— Сучасність, 1983.— Т. 3.— С. 19.

ЗМІСТ

Літературна агенція «Піраміда» і автор, щиро дякуючи за надання моральної й фінансової допомоги, з глибокою пошаною відзначають усіх, хто спричинився до видання цієї книги:

- **п.Володимир Ткачук** (ТзОВ «У-Кан Інтерсервіс»);
- **п.Лев Захарчишин** (СП «Євролекс»);
- **п.Ольга Білюченко** (СП ТзОВ «Українська хвиля»);
- **п.Ніна Борачек** (ВАТ «Маяк»);
- **п.Степан Давимука** (Фонд держмайна України у Львівській області);
- **п.Володимир Гайзлер** (ПВКП «Акватерм Україна»);
- **п.Сергій Падун** (Банк «Фінанси і кредит»);
- **п.Ігор Дротяк** (Привокзальний ринок);
- **п.Володимир Макара** (ТзОВ «Інтерконт»);
- **п.Любомир Коваль** (ТзОВ «Компанія «Лідер»).

Науково-популярне видання

НАКОНЕЧНИЙ Євген Петрович

УКРАДЕНЕ ІМ'Я:
ЧОМУ РУСИНИ СТАЛИ УКРАЇНЦЯМИ
В авторській редакції

Проект *Василя Гутковського*
Головний редактор *Юрій Винничук*
Комп'ютерна верстка *Георгія Беглярова*
Оформлення обкладинки *Антона Беглярова*
Оригінал-макет ЛА «Піраміда»
Директор з виробництва *Андрій Василик*
Відповідальний за випуск *Орест Бакайчук*

Літературна агенція **«ПІРАМІДА»**
Україна, 79006 а/с 10989
м.Львів, вул.Стефаника, 11, тел./факс 72-50-62
E-mail: piramida@utel.net.ua

Здано на складання 18.07.2004.
Підписано до друку 17.08.2004.
Формат 84x108/32. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 18,48. Обл. вид. арк. 15,55.

Віддруковано в друкарні ЛА «Піраміда»
Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356.

Н 223 Євген Наконечний. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2004. – 352с.

ISBN 966-7188-94-9

Ця книга уперше висвітлює в такому солідному обсязі усі версії походження назв «Україна», «Русь», «Московія», а також як видозмінювалося ім'я нашої нації, звідки взялися такі терміни як «русин», «хохол», «кацап», «москаль», «русскій», «жид», «еврей».

ББК Т3(2Ук)4.018
ББК Ш141.4-314
ББК Ш103.14